

Міністерство освіти і наука України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Ніна ІВАНИЦЬКА

**ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СУЧАСНИХ
КАТЕГОРІЙНИХ ВИМІРАХ**

Монографія

Вінниця
«Нілан-ЛТД»
2017

УДК 811.161.2'367
ББК 81. 2Укр – 2
І-19

Рекомендувала до видання вчена рада Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 23 листопада 2016 р.)

Рецензенти: **Загнітко А.П.**, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця);
Висоцький А.В., доктор філологічних наук, професор; декан факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Іваницька Ніна.

І-19 Повнозначне слово української мови в сучасних категорійних вимірах: монографія./Іваницька Н. – В.: Нілан-ЛТД, 2017 – 266 с.

ISBN 978-966-924-535-9

У монографії розглянуті повнозначні слова (словоназви денотатів) української мови в аспекті сучасних підходів до категорійної визначеності поняття «повнозначність». У проекції на міжрівневу категорію «автосемантизм/синсемантизм» повнозначного слова з'ясовані проблемні питання формально-синтаксичного членування простого речення; описано моделі мовних конструкцій (словосполучень, семантичних єдностей, ланцюгових рядів, синсемантичних слів, простих речень) із реалізованою в них категорією «автосемантизм/синсемантизм» повнозначного слова.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та вчителів-філологів.

УДК 811.161.2'367
ББК 81. 2Укр – 2

ISBN 978-966-924-535-9

© Н. Іваницька, 2017.

**ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО
Є УНІВЕРСАЛЬНИМ МОВНИМ ЗНАКОМ,
ЗДАТНИМ ПОЄДНУВАТИ В СОБІ
ЗМІСТОВІ ВЛАСТИВОСТІ КАТЕГОРІЙНИХ
ЗНАЧЕНЬ ОДИНИЦЬ РІЗНИХ РІВНІВ
СТРУКТУРИ МОВИ**

Н. ІВАНИЦЬКА

ПЕРЕДМОВА

Автор монографії концентрує увагу на повнозначних словах (повнозначних словоназвах денотатів) – об'ємному класі слів, які акумулюють традицію й сучасні теоретичні надбання в галузі категорійної системи мови, зокрема української, і водночас засвідчують складність і суперечливий характер чисельних наукових постулатів у процесі становлення й розвитку теоретичної думки.

Ця праця ґрунтується на загальнотеоретичних принципах вивчення повнозначного слова в аспекті двох взаємопов'язаних рівнів – лексичного й граматичного, а також їхніх одиниць і категорій. Відповідно до такого підходу повнозначне слово розглянуто як словоназва денотата із властивою йому міжрівневою категорією «автосемантизм/синсемантизм», що не лише вносить відповідні корективи у визначення його лінгвальної сутності, а й дає змогу додатково потрактувати й описати його семантичні та граматичні (синтаксичні) особливості у структуруванні семантичних єдностей та виявленні специфіки їхньої граматикизації.

Для дослідження повнозначних слів у ракурсі категорії «автосемантизм/синсемантизм» використано понад 50 000 реченневих конструкцій із словоназвами предметних, процесуальних та атрибутивних денотатів, дібраних із художніх, публіцистичних та наукових текстів.

У монографії частково подані критерії виокремлення й розмежування деяких значень та значенневих варіантів відповідних категорій, властивих повнозначним словам, коротко описані теоретичні моделі окремих лінгвістичних узагальнень, пов'язаних із природою й функціонуванням повнозначних слів сучасної української літературної мови. Концептуальну основу монографії склала міжрівнева категорійна визначеність повнозначного слова (повнозначної словоназви денотата) – **«автосемантизм/синсемантизм»**.

Враховуючи орієнтацію монографії на широкий загал користувачів, у ній відсутні коментарі дискусійності та неоднозначності багатьох питань теоретичного характеру.

Основну масу лінгвістичних одиниць і їхніх метамовних номінацій склали, безумовно, поняття-терміни, утворені в результаті аналізу класичних традиційних категорій і понять, із деяким уведенням авторських чи відносно узвичаєних практикою

колективних узагальнень. Використані в монографії поодинокі авторські поняття-терміни не претендують на заміну ними традиційних, а лише слугують для опису результатів поглибленого дослідження відповідних мовленнєвих ланцюгів у межах традиційних категорій.

Наявні в сучасній науковій та навчальній літературі теоретичні постулати, що стосуються повнозначного слова, подаються так, щоб не сковувати ініціативи дослідників, не позбавляти молодих науковців творчості. Водночас ми намагалися на конкретному матеріалі показати саму процедуру аналізу, яка може бути екстрапольована на інші мовні реальності української, як й інших мов.

Запропонована нами система лінгвістичних одиниць у складі понятійно-термінологічних визначеностей може мати свої формальні й семантичні конкретизатори, а отже, є відкритою щодо варіантів. Тому в роботі подано лише загальні характеристики більшості понять, наприклад, *семантична єдність, граматиалізація, обов'язковий прислівний компонент, факультативний прислівний компонент, ланцюговий ряд, автосемантизована словоназва денотата* та ін.

На конкретних прикладах іменникових, дієслівних та прикметникових словоназв денотатів у проекції на категорію «автосемантизм/синсемантизм» доведено тезу про ієрархію номінативної ресурсоспроможності повнозначних слів української мови.

Показано можливості заявленого підходу в розв'язанні широкого кола лінгвістичних проблем, що акумулюють лексичні та граматичні особливості повнозначних словоназв денотатів у сукупності й динаміці складових їхньої семної структури. Базуючись на законах синтагматики, порушені проблемні питання семної кореляції словоназв предметних і атрибутивних денотатів.

Тлумачення теоретичних питань, заявлених у монографії, базується на широкому використанні конкретних словоназв денотатів: від однослівних до багатослівних структур і термінів.

Запропонована автором контамінація двовекторного підходу до аналізу повнозначного слова: лексичного (семасіологічного, номінативного) й граматичного (синтаксичного) пов'язана з великою кількістю класифікаційних принципів, ознак, моделей, способів та засобів вивчення цієї групи слів. Цим зумовлена відсутність у

монографії опису дискусійних моментів стосовно багатьох висунутих, апробованих, узвичаєних чи лише гіпотетично заявлених теоретичних положень. Частково такі проблеми знайшли висвітлення в інших наукових працях автора (монографіях, посібниках, наукових статтях) та в працях учнів і послідовників автора (В.М.Каленича, Л.В.Прокопчук, Н.І.Кухар, Н.Б.Іваницької, Т.В.Савчук, Л.М.Коваль, Ю.Б.Лебідь, В.А.Тимкової та ін.).

Дослідження повнозначного слова сучасної української мови спирається на матеріали лексикографічних праць, які широко використовувалися при виконанні фундаментальних наукових тем Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського під керівництвом автора (2001 – 2013 рр.).

Зреалізований у монографії комплексний вимір повнозначного слова, що базується на міжрівневій категорії «автосемазтизм/синсемантизм», вважаємо важливим і перспективним у дослідженні повнозначних словоназв денотатів різних частиномовних класів.

Автор сподівається, що монографія знайде свого читача, який використає її у своїй науковій діяльності, у читанні нормативних і вибіркових курсів української мови для студентів, у написанні підручників та посібників для вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ перший

ЛІНГВАЛЬНА СУТНІСТЬ ДЕНОТАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ПОВНОЗНАЧНОГО СЛОВА

«Денотат», «денотативна функція мови», «денотативна сема», «денотативна ситуація», «денотативний принцип», «денотативний аспект» тощо – ці й подібні терміни закріпилися в лінгвістиці. По суті справи, все, що в мові (мовах) певним чином називається, спроектоване на денотат (позамовний чинник, відтворений людською свідомістю і закріплений у мові відрізком мовлення, що функціонує у вигляді слова, сполучення слів, словосполучення, речення) [75, с. 60; 104, с. 46].

Суть денотативного підходу до вивчення мовних явищ полягає в орієнтації на природне, онтологічне розчленування предметів, ознак, дій, процесів, подій, станів, які певним чином відображаються в мові. Так, наприклад, за денотативними ознаками виділяють лексико-семантичні класи повнозначних слів і їхні тематичні групи. Спільні денотативні ознаки предметів об'єднують іменникові назви предметів, істот, тварин, земноводних, птахів, абстрактних імен. На денотативній основі вичленовують прикметникові назви кольору, смаку, відстані, часової визначеності тощо. У складі дієслівної лексики виділяють і вивчають такі групи слів, як дієслова руху, мовлення, сприймання, розумової та фізичної діяльності, дієслова звучання тощо. Такі й подібні класифікації ґрунтуються на денотатах, на інтуїції дослідника, його знаннях про реальну дійсність, тобто на екстралінгвальних факторах [149, с. 18].

Виразна орієнтація на денотативний критерій простежується в сучасних концепціях чотирикомпонентної системи частин мови, хоча у різних авторів він набуває неоднакових модифікацій (лексичний критерій у Є.Куриловича, функціональний критерій у Ч.Фріза, ономасіологічний критерій у О.С.Кубрякової, інтегрований критерій у І.Вихованця). З онтологічного погляду у типових вимірах усвідомленого сприйняття дійсності виступають явища дійсності: предмети, дії, ознаки. На відображенні цих явищ спеціалізуються слова трьох частин мови: іменника, дієслова, прикметника. Іменник відображає предмети, дієслово – дії і процеси, прикметник – якості, властивості, ознаки.

Часткова конкретизація денотата є досить різноманітною, розгалуженою, різновекторною, від мало відмінних до аж найнепомітніших виявів, що якоюсь мірою індивідуалізують денотативну природу предметів, дій, ознак. Так, розгалужену систему дієслівних сем, підпорядкованих ядерній семі «дія», можуть утворювати такі: руху, фізичного впливу на об'єкт, інтелектуальної дії, мовленнєвої діяльності, соціальних стосунків та ін. Кожна із таких сем властива дієсловам, денотатами яких є дія, найчастіше спрямована на предмет. Сам же характер дії у кожному випадку є своєрідним, таким, що різнопланово конкретизує її. Пор., наприклад, денотати дії, виражені українськими дієсловами: *громити* (дія, конкретизована семами: «щось (неживе)», «сильно»); *травити* (дія, конкретизована семою «хтось (живе)»); *звільняти* (дія, конкретизована семами «хтось (живе)», «позбавлення від неприємного»); *зв'язувати* (дія, конкретизована семою «поєднання чогось із чимось»).

Слова, словосполучення, речення іменують реалії позамовної дійсності. Слова й словосполучення називають предмети, дії, ознаки, стани; речення виконують комунікативну роль. Речення у його проекції на денотат вивчається в семантичному (номінативному) синтаксисі. При цьому уся сукупність модальних та комунікативних варіантів речення об'єднується у спільний інваріант – пропозицію, в якій відображається денотативна ситуація.

Денотати в стосунках до їхніх мовних репрезентацій виявляють подвійну природу. З одного боку, вони виступають як елементи розчленованого реального світу речей, дій, ознак, з іншого боку, денотати співвідносяться з пропозиціями, для мовного відтворення яких кожна мова «витворила» свої структури у вигляді словосполучень та речень. Так, наприклад, у реченні *В ущелині швидко сутеніло* (М.Зеров) повнозначні слова (в) *ущелина*, *швидко*, *сутеніти* називають окремі елементи позамовної дійсності: (в) *ущелині* – локалізацію стану природи, *швидко* – ознаку (стан) перебігу ситуації, *сутеніло* – стан природи. Уся реченнєва структура є мовним відображенням денотативної ситуації загалом.

Способи номінації денотата (словом, словосполученням) ономазіологічно зумовлені. Цю тезу добре ілюструють іменниково-прикметникові словосполучення. Нагадаємо, що такі словосполучення характеризує проста предметна віднесеність назв і кореляція з одним предметом думки. Це означає, що з реальної

дійсності вичленовується денотат, представлений як ізольований елемент поза його зв'язками з іншими денотатами. В іменниково-прикметниковому словосполученні не всі слова реалізують самостійну функцію називання; її виконує лише стрижневе (опорне) слово, яке виражає поняття-основу; залежні слова в такому словосполученні позбавлені самостійної референції. Денотат якості загалом мислиться як такий, що супроводжує предмет чи явище позамовної дійсності в різних його вимірах.

Зрозуміла річ, є чимало іменниково-прикметникових конструкцій, які лише в сукупності обох словоформ іменують предметні денотати: *Чорне море, Балканський півострів, питома вага, рівнобедрений трикутник* і т.д. Такі сполучення слів виконують номінативну функцію і являють собою цілісну одиницю номінації. Відмінними від них є іменниково-прикметникові словосполучення, в яких прикметникове слово виконує описову функцію, експлікуючи ознаку, що входить у семантичну структуру іменникового слова. Змістовий обсяг описового денотата визначає предметний денотат. Він може бути досить розширений через багатовимірність самого предмета в різних площинах його природнього буття та чуттєвого сприймання: *мова (яка?) – рідна, іноземна, загальноживана, державна, українська, національна, класична, унормована, чужа, мелодійна; пісня (яка?) – мелодійна, ніжна, гарна, весела, запальна, задушевна, зворушлива, дзвінка, голосна, урочиста, жартівлива, весільна, дитяча, колискова, стародавня; сучасна, народна, естрадна, хорова, сольна, популярна, улюблена*. Все ж у кожному конкретному випадку існують відповідні обмеження щодо описових визначень предметного денотата. Так, наприклад, предметний денотат «мова» не може мати характеристик *охайна* чи *мерзла*.

Логічний аналіз мовних конструкцій базується на властивостях словосполучень виражати одне складне поняття чи сполучення понять, в той час як аналіз ономазіологічних особливостей словосполучень включає зміни понятійної й денотативної кореляції словосполучення порівняно з понятійною й предметною природою слова як опорного елемента словосполучення. Денотативна закріпленість прикметникових найменувань за відповідними предметами та явищами, освоєна практикою слововжитку конкретною мовою, уможливорює зворотне явище: відбір предметних денотатів, що їх здатні означати прикметникові найменування. Наприклад, слово *різний* (у множині) буде поширювати денотативні

предметні назви: *люди, долі, думки, здібності, переконання, погляди, почуття, захоплення, звички, характери, методи, способи, будинки, мови, предмети, речі, рослини, страви, ідеї* і т.д. Прикметник *високий* визначає відповідні предметні денотати в таких вимірах: «довгий знизу вгору»: *хлопець, будинок, пагорб, стілець, дівчина, вікно, місце, місце, каблук*; «довгий на значній віддалі від землі»: *політ, стеля, скеля*; «який перевищує середній рівень»: *відсоток, гонорар, тиск, напруга, чутливість, продуктивність, температура, оцінка, успішність*, «тонкий, пронизливий»: *голос, звук, крик, нота*; «важливий за оцінкою»: *відповідальність, честь, посада, нагорода*. У теорії підрядних словосполучень прийнято розмежовувати синтетичні й аналітичні словосполучення. Такий поділ включає властивість залежного в підрядному словосполученні слова обмежувати обсяг поняття-основи (***прислівна залежність, двоскладне речення, об'єктне відношення***) чи називати ознаку, що розширює, доповнює, конкретизує зміст поняття-основи (***розумна дівчина, глибока відповідь, зелена трава***).

Особливої уваги заслуговують питання, пов'язані з дослідженням взаємозв'язку денотата і можливостей відтворення його засобами конкретної мови. Однією із частковостей цієї проблеми є словесна ресурсоспроможність мови відповідним чином номінувати денотати. У зв'язку з цим можна констатувати, що загалом такими корелятивними можливостями «володіють» повнозначні слова, на відміну від службових. Іменникові слова номінують предметні денотати, прикметникові слова – ознаки, дієслівні лексеми називають процесуальні денотати.

Мовна номінація денотатів є досить непростюю як із погляду словесних назв, так і з погляду її теоретичних узагальнень. Слово виконує в мові насамперед денотативну функцію – позначає референт. Воно (слово) володіє, отже, денотативними (реальними ознаками позначуваного референта). Ця ознака слова забезпечує йому здатність номінувати відповідний денотат (предмет, процес, ознаку). Денотативний чинник визначає в слові його базові (денотативні) семи.

Класифікувати повнозначні слова за характером денотативних найменувань видається можливим лише з урахуванням функціонування їх у словосполученнях чи реченнях. Це цілком закономірно, оскільки повнозначні слова називають взаємопов'язані денотати, які в переважаючій більшості носять розчленований характер. Зауважимо, що термін «розчленований денотат» є дещо умовним, оскільки розчленованість базується на єдності, взаємозв'язку, взаємозалежності предметів (*удосконалення виробництва*) та дій і предметів (*удосконалювати виробництво*).

Нерозчленований денотат може мати однослівну та кількаслівну номінацію. Однослівна номінація властива автосемантичним словоназвам (іменникам, дієсловам, прикметникам, прислівникам) як типовим виразникам відповідного значення. Іменникові автосемантичні словоназви називають предмети, дієслова – процесуальні ознаки предметів, прикметникові слова – статичні ознаки предметів: *Серце б'ється молодо і дзвінко* (В.Сосюра); *Дзвенить у зорях небо чисте* (Д.Павличко); *Квітували тюльпани, фіалки, нарциси* (Ю.Смолич); *Хлопець мучиться, страждає* (А.Хижняк) [2, с. 7]. Кількаслівну номінацію можуть мати нерозчленовані денотати при умові вираження їх сполуками слів, у яких функцію власне називання денотата виконує повнозначне автосемантичне слово. Решта слів, що входять у такі сполуки, є або ж неповнозначними, або виконують роль різного роду модифікаторів (є інформативно недостатніми словами, хоча за морфологічною природою належать до повнозначних): *Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Україні милій* (Т.Шевченко); *Вишні почали цвісти в саду* (М.Коцюбинський).

Мовну розчленованість предметного денотата можна спостерігати в іменниково-іменникових словосполученнях із віддієслівними іменниками в ролі опорних слів: *удосконалення виробництва, формування характеру, і оволодіння знаннями, вирішення проблеми, обґрунтування теми*. Такі і подібні підрядні словосполучення утворюють семантичні єдності повнозначних слів, що служать мовною номінацією предметних денотатів особливої природи.

Виразною в українській мові постає мовна розчленованість процесуальних денотатів, що її виявляють підрядні словосполучення із опорним словом – синсемантичною словоназвою денотата: *підбадьорити друга, аналізувати твір, належати батькові, згадати правило, підсумовувати виступи, передбачати погоду, повірити в себе, поводитися впевнено, поєднати навчання з роботою* тощо. Такі словосполучення утворюють семантичні єдності повнозначних слів, що іменують розчленовані процесуальні денотати. Процесуальний денотат, названий дієсловом у семантичних єдностях, є «відкритим», зорієнтованим на обов'язкову «присутність» предметного денотата у двокомпонентних семантичних єдностях (*зосереджуватися на чому? наполягати на чому?*), чи предметних денотатів у трикомпонентних семантичних єдностях (*доводитися кому? чим? заповнювати що?*

чим?). У цих і подібних випадках у словесних номінаціях денотатів простежується зв'язок відповідних процесуальних денотатів та предметних денотатів, їхня онтологічно нероздільна зумовленість.

Номінацію денотатів словами, сполученнями слів, словосполученнями можна розглядати в кількох форматах: *денотативно-онтологічному*, *денотативно-семасіологічному*, *денотативно-структурному* тощо.

Денотативно-онтологічний формат найменування співвідносить називання денотатів із фрагментами позамовної дійсності. *Денотативно-семасіологічний* формат найменування співвідносить назви денотатів із значенневими варіантами інших денотатів і може розглядатися як частковість денотативно-онтологічного найменування. Ця особливість простежується, наприклад, у найменуваннях процесуальних денотатів, що є індивідуальними дієслівними назвами: а) лише одиничних співвідносних із ними предметних найменувань: *Півень кукурікає* (кукурікати може лише півень); *Курка сокаче* (сокотати може лише курка); *Дитина агукає* (агукати може лише мале дитя); *Риба нереститься* (нереститися може лише риба); б) співвідносних предметних найменувань визначеного кола денотатів: *Брат малює* (=Брат-художник), хоча коло денотатів можна розширити: *Брат малює*; *Сестра малює*; *Знайомий малює* тощо. Денотативно-словесний формат найменування передбачає розгляд словесних найменувань у проєкції на денотат внутрісловесними спроможностями слова. Найменування денотатів у *денотативно-структурному* форматі визначило особливий підхід до вивчення повнозначних слів за властивим їм автосемантизмом, синсемантизмом.

Принагідно зауважимо, що в межах словесних найменувань простежується певна закономірність, яка полягає в тому, що в мовах (принаймні в українській, російській, англійській) значно переважають автосемантичні іменники, а особливо прикметники, в той час як у межах дієслівних уживань суттєву перевагу мають синсемантичні дієслова із властивою їм несамодостатністю в називанні дій, станів, процесів.

Якщо розглянути повнозначні слова через призму їхньої онтологічної природи, то можна простежити неоднакову природу таких номінацій: від автосемантизму до синсемантизму в якнайширшому потрактуванні цих понять [5; 7]. Типові іменникові

назви (*книга, зошит, словник, відро, вікно, кімната, людина, учень, слово, мова, країна, держава, ніч, рік, кінь* і т.д.) ф. співвідносяться з відповідними денотатами як їхнє відтворення засобами конкретної мови. У свідомості мовців такі назви закріплено за конкретними реаліями позамовної дійсності із властивими кожній із них сукупностями визначальних характеристик, що формували відповідні поняття. Згодом вони перетворилися в автоматизовані, зайві, тобто нейтралізувалися у свідомості мовця і в практиці мовної диференціації назв.

На фоні інших слів іменникові слова є найменуваннями вищого рангу, оскільки за допомогою таких слів людина може співвідносити її мовленнєві спроможності із позамовною дійсністю. Цю тезу переконливо підтверджують процеси т.зв. «дитячого» мовлення, коли на початку оволодіння мовою дитина оперує іменниковими словами. Дитина, дотикаючись до «світу речей», використовує іменникові слова як мовні штампи, трафарети для називання предметів, що її оточують, долаючи в такий спосіб найважчий бар'єр – уходження в світ речей за допомогою мови. Дещо іншими з цього погляду постають дієслоназви денотатів. Лексеми цього лексико-граматичного класу повнозначних слів відтворюють процесуальний денотат, що сприймається як дія чи стан, співвідносні, а нерідко й невіддільні від назв предметних денотатів.

Інформативно недостатні слова, що їх виділяють за ознакою абсолютної сполучуваності з одними й тими ж граматичними формами чи із властивими їм конотативними властивостями, спеціалізуються в мовах на вираженні різного роду модифікувальних ознак денотата (модальних, експресивних тощо).

Денотативно-корелюючий формат передбачає розгляд номінацій денотатів з погляду семантичних можливостей слова називати відповідні денотати. Вивчення словесних найменувань денотатів передбачає дослідження їхніх ресурсоспроможностей утворювати ті чи інші словосполучення чи речення. Кожне повнозначне слово в конкретній мові виявляє (теоретично) обмежену систему його сполучувальних можливостей: ядерних (типових, основних) та другорядних (нетипових, неосновних) [140; 143; 145].

Неабиякий інтерес викликають явища номінації своєрідно розчленованого процесуального денотата, коли в його мовному вираженні беруть участь первинно синсемантичні дієслова із незаповненою об'єктною позицією: *Не будь солодким – проглотить,*

не будь гірким – проклянуть (Нар. тв.) – (проглинуть кого?; проклянуть кого?). Такі явища називають «семантичним стягненням», «компресією», «стисненням тексту до певного мінімуму, рівнозначного за інформаційною цінністю розгорнутому варіанту». Ми називаємо цей процес автосемантизацією. Особливо вираженим це явище простежується в реченнях із інфінітивними формами дієслова: *Випросити – не вкрати* (Нар. тв.); *Легко наказувати, та не так легко здійснювати* (А.Кащенко) – (*випросити що? у кого?; вкрати що? у кого?; наказувати кому? що?; здійснювати що?*). Номінований у такий спосіб процесуальний денотат сприймається як узагальнена дія з відсутньою конкретикою її акціональної спрямованості.

Загальна сентенція про те, що денотат виражає повнозначне слово конкретної мови, є досить загальною, хоча й відтворює в найзагальнішому вигляді сутність корелятивних відношень між позамовною дійсністю і мовою. Типові ознаки денотата лягли в основу виділення семантичних ознак, властивих основному значенню слова, які в семантичних дослідженнях називаються «ядерними семами» («базовими семами», «архісемами»). Так, наприклад, усі дієслівні лексеми умовно класифікують за їхніми ядерними семами: «дія», «процес», «стан». Дієслова, об'єднані ядерною семою «дія» виражають результативний процес, який виявляється в деяких змінах зовнішнього (по відношенню до суб'єкта дії) середовища: *копати (яму), готувати (сніданок), систематизувати (матеріал), випікати (хліб), маринувати (огірки), групувати (слова), переписувати (текст), реставрувати (картину)*. Ядерна сема «дія», з одного боку, співвідноситься з денотатом, а, з іншого боку, характеризує (об'єднує) усі дієслова дії. «Ідеальних» «семантично бідних» дієслів, які б мали лише ядерну (денотативну) сему, у мовах дуже мало. Більшу частину лексики, складають повнозначні словоназви денотатів складної семантичної структури, у яких до ядерної семи додаються одна чи кілька «підпорядкованих сем», що так чи інакше відтворюють природу назв [2, с. 7-18].

Денотат як реалія позамовної дійсності завжди об'єднує виражальні можливості слів, групує їх, забезпечуючи тим самим інтерпретацію семантики кожного з них за допомогою ядерної, нейтральної семи [2, с.24-31]. Наприклад, українські дієслова, об'єднані денотативною ознакою «мовлення» включають до свого складу відповідні експресивні дієслова, оскільки вони кваліфікують

сприйману й оцінювану адресатом інформацію за різними якісно-кількісними ознаками: «спосіб мовлення, кількість учасників комунікативного процесу, темп (швидкість), гучність, тембр і висоту голосу, правильність, чіткість, виразність вимови і т.ін.» Пор.: укр.: *говорити, базікати, бубніти, гунявити, дзенькотіти, лепетати, ректи, скрипіти, строчити, торохтіти, цвенькати, чеканити, шипіти, щебетати*; англ.: *to say, to tell, to communicate, to inform, to blab out, to jabber, to proclaim, to announce, to utter, to express, to pronounce, to declare, to dispute, to impart, to converse, to chatter, to babble, to backbite*.

Денотат із властивою йому інваріантною (основною, базовою, семантично нейтральною) характеристикою слугує засобом об'єднання слів у синонімічні ряди з виділенням основної лексеми (інваріанта синонімічного ряду), що нейтрально за основною ознакою (кількома ознаками) називає відповідний денотат. Українська лексика є досить різноманітною для номінації емоційних станів та почуттів людини (психічних, емоційних переживань), що так чи інакше впливають на її життєдіяльність. Розмежування «позитиву» – «негативу» і відповідне протиставлення найменувань у межах синонімічних рядів лексики відбувається також у проекції останніх на денотати: *веселитися, радіти, потішатися, тішитися, торжествувати, тріумфувати, утішатися, засмутитися, сумувати, журитися, вбиватися, нудьгувати, задосадувати, присмутися, сердитися, лютувати, біситися, звірити, лютувати, пінитися, розлютуватися, сатаніти, скаженіти, шаліти, яріти, ярувати, фиркати, кипіти, пасіювати*.

Отже, вивчення повнозначних слів у їхній проекції на відповідний денотат сприяє розкриттю внутрішніх закономірностей семантики і структури повнозначного слова і тим самим поглиблює теорію його знакової природи загалом.

1.1. Повнозначне слово в категорійному вимірі «автосемантизм/синсемантизм»

Перш ніж наважитися розглядати автосемантизм/синсемантизм як лінгвальну категорію зі всіма властивими диференційними ознаками категорії в її традиційному й дещо оновленому потрактуванні, хотілося б бодай поверхово зупинитися на деяких міркуваннях, а то й висновках учених стосовно цієї проблеми.

У мовознавстві (й не тільки в мовознавстві) уже стало аксіомою тлумачити категорію як своєрідну абстрактну модель (узагальнення), що базується на протиставленні принаймні двох узагальнених відповідників (із меншим ступенем абстракції), експлікованих системою мовновиражальних засобів (форм вираження). Такі узагальнені відповідники отримали статус категорійних значень. Наприклад, категорія роду іменника української мови утвердилась як така на базі категорійних значень однини, множини; категорія виду дієслова – на базі категорійних значень доконаного й недоконаного виду; категорія способу дієслів – на базі категорійних значень дійсного, умовного, наказового способу і т.д. Цей список категорій можна було б продовжувати, взявши до уваги металінгвальну систему категорій і їхніх значень у межах різних частиномовних визначеностей.

У лінгвістичних категоріях простежується багатоярусний процес узагальнення: від слова – через категорійне значення – до категорії. Зрозуміло, що кожне повнозначне слово являє собою узагальнену номінацію якоїсь позамовної реалії. Якщо орієнтуватися на повнозначні слова, наприклад, іменники, то такою позамовною реалією виступають предметні денотати, для номінації яких люди «витворили» відповідні назви, що уже є першоелементом узагальнення.

Поглиблене вивчення повнозначного слова в сучасній лінгвістиці успішно поєднує найважливіші напрямки й підходи: семантичні й граматичні у їхній нерозривності. Граматичний компонент у слові розглядають як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємною категорійною сутністю. Саме з цих позицій ми підходимо до аналізу повнозначних слів щодо вияву в них ознаки «автосемантизм/синсемантизм», що набуває статусу категорійності.

Така стадія розподілу цілого, протиставлення частин і є початком утворення найвищих узагальнень – категорій. Саме цілісна субстанція єдиного, здатного розподілятися на частини із ознаками протиставлення на спільній осі, уможлиблює формування категорії.

Виходячи з таких тривіальних загальних положень, можна перейти до аналізу заявлених міркувань щодо категорії «автосемантизм/синсемантизм». Насамперед зауважимо, що ознаки цієї категорії перебувають у площині міжрівневих визначень, зокрема в площині лексикології та граматики, і розглядаються нами в межах

номінативної здатності слова відтворювати (називати) денотат і такої загальноприйнятої в морфології дихотомії, як поділ слів на повнозначні й неповнозначні. У сучасному мовознавстві можна простежити три основних напрямки розвитку цієї теорії. Традиційно усталеним є поділ слів на **повнозначні** й **неповнозначні**, що принципово ґрунтується на лексичному значенні перших та відсутності його в неповнозначних (службових) словах. Повнозначні слова ще називають словами «автономними», «автосемантичними», «категоремантичними», «повними», «основними», «самостійними», «лексикографічними». Лінгвістична сутність таких назв полягає в тому, що всі вони відбивають найголовнішу ознаку цієї групи слів – їхню здатність називати поняття і в такий спосіб відтворювати мовне членування дійсності. Опозицію до повнозначних складають слова неповнозначні, або, як їх ще називають, «синсемантичні», «граматичні», «залежні», «неповнозначні», «несамостійні», «пусті», «синкатегоремантичні», «формальні». Неповнозначні слова служать для вираження різних семантико-синтаксичних відношень між повнозначними словами чи надають останнім відтінків у значенні. Як уже зазначалося, такий поділ слів на повнозначні та неповнозначні є на сьогодні хрестоматійною істиною, яка, проте, в окремих її частковостях постійно зазнає критики й переглядається. Ідеться, зокрема, про суперечності стосовно значення слів-прийменників, розбіжності у поглядах учених на допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки у складених присудках, принципово нове тлумачення частин мови (І.Р.Вихованець, А.П.Загнітко, К.Г.Городенська).

На засадах теорії «автосемантизму – синсемантизму» було започатковано й успішно розвинено вчення про аналітизм компонентів синтаксичної структури речення в її формально-граматичному аспекті (Н.Л.Іваницька, Н.Б.Іваницька, Л.М.Коваль, В.М.Каленич, Т.В.Савчук, Н.І.Кухар, Ю.Б.Лебідь). У цьому аспекті сфера теорії обмежується рамками повнозначних слів: автосемантизм-синсемантизм кваліфікують як одну з диференційних ознак повнозначних слів, яка виявляється на основі встановлення їхніх сполучувальних особливостей (153; 156; 159). Істотно, що в цьому ракурсі дослідники акцентують увагу переважно на дієслові. Такі дослідження особливо активізувалися у зв'язку з розвитком учення про валентність.

У центр уваги поставлено дієслова щодо ступеня вияву в них ознак автосемантизму/синсемантизму, поглиблено розуміння

основної характеристики цієї традиційно усталеної властивості дієслова. Покажемо і прокоментуємо це на прикладах деяких українських дієсловоназв процесуальних денотатів. Елементарне порівняння дієслів *світити* (*Сонце світить*) і *впроваджувати* (*Викладач впроваджує нові технології в навчальний процес*) засвідчує, що, будучи повнозначними, ці словоназви по-різному реалізують свою семантику. Повнозначне слово *світити* відтворює закладений у ньому зміст власним фонемним складом, а для реалізації семантики словоназви *впроваджувати* потрібен відповідний контекст – залежні від неї повнозначні слова в певних граматичних формах. Саме ця ознака повнозначних слів, що виявляється на межі лексикології та граматики, дала підстави ученим провести внутрішньочастинимовний розподіл повнозначних слів за їхньою семантико-граматичною природою.

У свій час Л.В.Щерба розмежовував абсолютні та відносні значення слів (за нашою термінологією «автосемантичні» й «синсемантичні» повнозначні слова чи словоназви денотатів); чеський мовознавець В.Шмілауер називав слова з достатнім семантичним наповненням «абсолютивними», а слова, що потребують поширення іншими лексемами, – «релятивними». Г.О.Золотова виділила в повнозначних словах таку специфічну ознаку, як «ступінь семантичного наповнення», на основі якої відбувається градація сили підрядного зв'язку, і в такий спосіб формалізується семантична характеристика повнозначного слова. На цій підставі учений виокремила абсолютивні дієслова як такі, що вже на рівні словосполучення виявляють автосемантичну природу, реалізуючи слабкий (факультативний) зв'язок із залежними від них словами [126; 127].

Автосемантичні /синсемантичні властивості повнозначних слів нерідко пов'язують із відповідним поділом сем на безвідносні й релятивні. Р.М.Гайсина зауважує: «Семи виступають безвідносними чи абсолютивними, якщо вони виражають поняття про власні, безвідносні ознаки денотата, тобто такі ознаки, які характеризують предмет сам по собі, відрізняючи його від іншого» [73, с. 30].

Автосемантию й синсемантию як інтегральні критерії мовних одиниць, що ґрунтуються на значенні, часто виводять за межі слова і поширюють на одиниці вищих рівнів мовної структури. Так, Є.В.Гулига автосемантию витлумачує як «здатність мовної одиниці виражати значення (для слова) незалежно від інших лексичних

одиниць, контексту (ситуації) чи висловлювання (для речення) ...» [95, с. 64].

Глобальну проблему автосемантиї – синсемантиї, частковим виявом якої є абсолютивність – релятивність семантики повнозначного слова, розв'язують у сучасному мовознавстві в розрізі проблем багатоаспектної структури речення, зокрема формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та власне-семантичної структури простого речення дієслівної будови.

У ракурсі таких теорій стало можливим використовувати цю ознаку як основний критерій поділу повнозначних слів за їхньою здатністю відкривати позиції для заповнення відповідними компонентами реченнєвої структури.

Формально-синтаксична (позиційна) структура речення передбачає наявність при автосемантичних словах у відповідній позиції факультативних компонентів прислівної чи приреченнєвої залежності, а при синсемантичних словах – обов'язкових компонентів [143; 147; 148].

У семантико-синтаксичному аспекті автосемантизм дієслова типово виявляє себе в предикатній синтаксемі, яка «...виражає зумовлену її семантикою сполучуваність із іншою частиною мови – іменником». Такі дієслова, на думку А.П.Загнітка, «...є самодостатніми для формування ними окремої синтаксичної структури і постають як одновалентні». І.Р.Вихованець, класифікуючи предикати, типово виражені дієсловами, в семантично елементарному простому реченні, називає їх «нульмісними» та «одномісними»: *Смеркає; Дитина росте; Сестра радіє; Малюки граються; Листя зазеленіло; Дерево всохло і под.* [67, с. 82].

Іншу природу мають предикати, виражені синсемантичними дієсловами [67, с.91]. Вони найчастіше бувають двохвалентними («двохмісними»): *Дитина розбила іграшку* чи трьохвалентними (трьохмісними): *Поет присвятив поему другові.*

Розв'язанню багатьох проблемних питань значною мірою сприяло вчення про валентність, що в загальних рисах збігається з теорією сполучуваності. Так, вимовляючи, чуючи або читаючи слово «дерево», носії української мови чітко виокремлюють такий предметний денотат із властивими йому ознаками, хоча в кожній людини асоціативне поле формування поняття «дерево» буде різним. В усіх випадках словесні номінації (слова) відтворюють узагальнений процес людської свідомості. Слова, отже, є первинним шаблоном

узагальнення. Далі вже наступає «лавиноподібна» процедура узагальнень, віддалених від денотативних ознак відповідних субстанцій. Починається процес «маніпулювання» узагальненнями першого порядку – словами – через виділення в них спільних ознак (в основному семантичних чи формальних).

Групувань слів на другому щаблі узагальнень є дуже багато. При цьому такі групи є досить-таки різноплановими в залежності від критерійних ознак, що складають вихідні положення відповідних узагальнень. Так, узагальненою ознакою, наприклад, в українських словесних номінаціях предметних денотатів, виступила ознака «рід», яка, об'єднавши словоназви, водночас розподілила їх на три групи за формальними показниками – закінченнями.

Неабияке значення в процесі узагальнень відіграє основна ознака, що виступає класифікаційною домінантою і постає такою, на базі якої творяться відповідні узагальнення. Згадаймо хоча б поділ іменникових слів за ознаками: конкретність / абстрактність; власних назв / загальних назв; за родовою та числовою ознаками; класифікацію за відмінковою парадигмою [67, с. 83].

В усіх цих і решті випадках відбувався процес відповідних класифікацій за ознаками, що так чи інакше протиставляються. Отримані в результаті класифікації групи мовних одиниць із властивою їм спільністю отримують теоретичне узагальнення у вигляді **металінгвістичних назв**, сукупність яких і складає теорію мови. Наприклад: словоформи *пишу, пишеш, пише, писатиму, писатимеш, писатиме* – виявляють спільність у тому, хто виконує (буде виконувати) дії (особа, від імені якої йдеться у висловлюванні, чи особа, яка є сторонньою до суб'єкта висловлювання). У ракурсі таких протиставлень, як бачимо, значеннєвий статус узагальнення отримала *особа* як «реалізатор» відповідного процесу. Отже, у лінгвістиці з'явилися граматичні значення: першої особи, другої особи, третьої особи, безвідносно до кількісного представлення виконавців дії (пор.: *я пишу – ми пишемо* > перша особа; *ти пишеш – ви пишете* > друга особа; *він (вона, воно) пише – вони пишуть* (третя особа).

Необхідно зробити кілька зауважень щодо основного предмета нашого дослідження – повнозначного слова, до якого зараз прикута увага як лексикологів, так і граматистів.

Немає сенсу говорити про те, що словник будь-якої мови складають саме повнозначні слова, на фоні яких неповнозначні

(службові) є порівняно малочисельними. У повнозначному слові як основному елементі мови переплітаються семантика й граматика, сконцентровано чимало синтаксичних проблем, які постали в числі актуальних і нерідко суперечливих у сучасній граматичній науці. Багато з таких питань учені розв'язують у взаємодії різних концептуальних підходів, уточнюючи, конкретизуючи окремі частковості традиційної граматики, тим самим розвиваючи й поглиблюючи категорійну граматику з позицій сучасних підходів до інтерпретації лінгвістичних реальностей. Істотну роль у словах при такому розподілі відіграють лексикографічні фіксації при відповідних словах у їх конкретизованих значеннєвих варіантах. Звичайно, словники, навіть найповніший 11-томний тлумачний Словник української мови, не мають спеціальних позначок, які б засвідчували розрізнення автосемантичних/синсемантичних слів. Проте загалом у цьому Словнику досить об'єктивно відтворено й ілюстровано прикладами лінгвальну природу цього явища.

Фіксація категорійного значення перехідності («перех.», «неперех.»), наприклад, при відповідних дієсловах є частковим відображенням їхніх автосемантичних/синсемантичних властивостей. Позначка «перех.» засвідчує синсемантичну природу дієслова в тому чи іншому значенні, а отже, об'єктивує її віднесення до розряду синсемантичних. Відповідно позначка «неперех.» може в деяких випадках слугувати показником дієслівного автосемантизму. Напр.: *дути*, неперех. – «*гнати, нести, рухати струмені повітря, віяти*»: *Дме сильний, але тихий вітер*. Проте, зрозуміла річ, є чимало випадків, коли відсутність перехідності в дієслова ще не є ознакою його автосемантизму. Так, наприклад, при дієслові *залягати* в значенні «*утворюватися, виникати (про зморшки, заглибини)*» вживається позначка «неперех.». Але ж вказане вище значення реалізується лише в обов'язковому сполученні цього дієслова з прийменниково-іменниковою формою із значенням просторової обмеженості: *Глибока зморшка залягла у нього між бровами* (М.Стельмах).

Аналіз літератури, що прямо чи побічно стосується проблеми природи повнозначних слів, засвідчує, що основними критеріями розмежування слів дослідники вважають: змістовий (денотативний), граматичний (синтаксичні зв'язки) та характер сполучуваностей із залежними словами чи компонентами у структурі речення. Кожен із цих критеріїв включає диференційні ознаки, які допомагають

розмежовувати автосемантичні/ синсемантичні слова як окремі лексико-граматичні розряди лексики. Водночас усі вони не позбавлені деяких елементів суб'єктивізму, неточностей, неоднозначної характеристики того чи іншого слова в прямому, а особливо в переносному значенні. Ці загальні параметри реалізуються на основі деяких формальних характеристик усієї лексичної системи сучасної української літературної мови. Ми використовуємо комплексну методика, що містить низку прийомів аналізу конкретних слів та тлі функціонування їх у системі мови. Такий аналіз лексики, орієнтований на розмежування одиниць автосемантичної й синсемантичної природи, передбачає насамперед виявлення формальних показників, які б максимально забезпечували об'єктивність поділу. Основу методичних прийомів становить сполучуваність слів із залежними від них словоформами.

Розмежування зазначених розрядів слів спирається на притаманні кожному слову ознаки сполучення його з певним колом форм, які його поширюють. У нашому витлумаченні сполучуваність постає як лексико-синтаксична властивість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів.

Повнозначні слова, що виступають елементами словосполучення чи речення, характеризуються різною силою вияву сполучувальної інтенції, у зв'язку з чим розрізняють обов'язкову та факультативну сполучуваність. Частина слів самостійно виражає своє значення, не потребуючи додаткової конкретизації залежними компонентами. Поширювачі, що, звичайно, можуть уживатися при таких словах, носять факультативний характер, вони є неістотними для структурної організації речення. Такі слова мають статус автосемантичних. Інші слова обов'язково вимагають слів-конкретизаторів, оскільки без них сприймаються як семантично неповні. Вони належать до синсемантичних слів.

Першорядну роль у системі методичних процедур аналізу відіграла орієнтація на прислівні валентно зумовлені поширювачі. Зауважимо, що валентні особливості багатозначних слів можуть мати відмінності не лише стосовно різних значень, але й щодо відтінків у значеннях. Наявність хоча б одного обов'язкового поширювача як елемента загальної «формули обов'язкової семантичної сполучуваності слова» виводить лексему з розряду автосемантичного.

Слід зазначити, що частину таких валентно зумовлених поширювачів при конкретних словах певним чином зафіксовано в Словнику української мови за допомогою вказівок на обов'язкові відмінкові форми залежних іменників.

Напрацювання вчених у галузі дослідження самої природи автосемантизму/синсемантизму повнозначних слів і проведений у цьому руслі наш аналіз можна коротко сумувати в таких основних висновках:

- Усі повнозначні слова у їхній проекції на денотати є неоднаковими (йдеться про деякий перегляд самих понять: «повнозначне слово», «повнозначна частина мови»).

- Усі повнозначні слова піддаються однозначному поділу за сполучальними параметрами на синтагматичній осі.

- На основі запропонованої методики повнозначні слова, отже, поділяють на автосемантичні/синсемантичні.

- Кожна з виділених груп має достатню інтерпретаційну спроможність для розгляду її як узагальненого значення в дихотомії «автосемантизм/синсемантизм».

- Формальними показниками автосемантичного слова виступає відсутність обов'язкових структур на синтагматичній осі сполучуваності.

- Формальним показником синсемантичного слова виступає наявність обов'язкових структур на синтагматичній осі сполучуваності.

Виходячи з таких міркувань і зіставляючи «автосемантизм/синсемантизм» з іншими категоріями, робимо висновок про можливість віднесення автосемантизму/синсемантизму до міжрівневих лінгвальних категорій повнозначного слова.

1.2. Сучасна металінгвістична інтерпретація автосемантичних-синсемантичних параметрів повнозначних слів

У повнозначному слові як основному елементі мови переплітаються семантика й граматики, сконцентровано чимало синтаксичних проблем, які постали в числі актуальних і недостатньо з'ясованих у сучасній граматичній науці. Багато з таких питань учені розв'язують у взаємодії різних концептуальних підходів, уточнюючи, конкретизуючи окремі частковості традиційної граматики, тим самим

розвиваючи й поглиблюючи категорійну граматику з позицій сучасних підходів до інтерпретації лінгвістичних одиниць. Розв'язанню багатьох питань лексикології та граматики значною мірою сприяло вчення про сполучуваність, що включає валентність, інтенцію. Невід'ємними складниками цього вчення є розмежування ознак обов'язковості/необов'язковості в системі мовних і мовленнєвих залежностей між словами (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, Н.В.Гуйванюк, А.П.Загнітко, М.В.Мірченко, М.І.Степаненко, Н.Б.Іваницька та ін.).

Поглиблене вивчення повнозначного слова в сучасних граматичних студіях успішно поєднує найважливіші напрями й підходи: семантичний і граматичний у їхній нерозривності. Граматичний компонент у слові розглядають як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємною категорійною сутністю.

У сучасних підходах до поглибленого вивчення категорійних явищ у граматиці повнозначному слову відведена провідна роль. Граматичні дефініції як категорійні узагальнення постають у вигляді абстрактних металінгвістичних постулатів для поглибленого вивчення й опису складної системи мовних реальностей як у лексичному, так і в граматичному планах.

У категорійній синтаксис як вершинний рівень граматичних підсистем входять повнозначні слова з їхньою головною домінантою – здатністю сполучатися одне з одним через наявність у них внутрішніх складових (сем), здатних певним чином реалізуватися в межах самого слова чи в його сполучувальних можливостях із іншими словами для номінації відповідних денотатів. Отже, саме у сполучуваності повнозначні слова виконують їхню основну номінативну функцію – називання денотатів об'єктивної дійсності.

У цьому плані повнозначні слова розглядають як мовні одиниці з властивими їм ознаками номінувати і в такий спосіб відтворювати лінгвальну природу основних синтаксичних категорій та одиниць через їхню сполучуваність. Проблема сполучуваності повнозначних слів як передумова утворення словосполучень та різного роду семантичних єдностей з їхнім наступним транспонуванням у речення – одна з ключових не лише у граматиці, а й у теорії мови загалом. Для розв'язання проблем, які стосуються сполучуваності мовних одиниць, використовують терміни «сполучуваність», «валентність», «дистрибуція», «інтенція», «вибірковість»,

«синтаксична потенція», «конфігурація. Найбільш узвичаєними є терміни «валентність» та «сполучуваність» (Л.Теньєр, Г.Брінкман, С.Д.Кацнельсон та ін.).

Лексичні й граматичні фактори, що формують сполучувальні властивості повнозначного слова, мають позалінгвістичну основу і пов'язані з відображенням відношень, в які можуть вступати чи обов'язково вступають відповідні типи денотатів чи їхні словоназви.

Такі властивості визначає діапазон смислових відношень, що їх воно (слово) може передавати у поєднанні з іншими словами за особливостями його лексичної і граматичної семантики. Фактично, валентні властивості слова проєктують його синтаксичні зв'язки, а схема валентностей виступає формулою сполучуваності слова.

Валентність повнозначного слова характеризує здатність слова до сполучуваності, що визначається його лексичною чи лексико-граматичною природою. У цьому плані видається можливим говорити про т.зв. валентнісний підхід до вивчення структури мови, речення зокрема.

Останнім часом висновки, що базуються на цьому підході, успішно використовують у теорії формально-синтаксичного осмислення природи простого речення, його категорій, компонентів реченнєвої структури (Н.Б.Іваницька, В.М.Каленич, Т.В.Савчук, Н.І.Кухар, Ю.Б.Лебідь).

В аспекті вивчення складу і властивостей компонентів формально-синтаксичної структури речення перевагу надають ширшому терміну – «сполучуваність». Вивчення лексичної сполучуваності у вітчизняному мовознавстві започатковано Л.В.Щербою, у зарубіжній лінгвістиці на це явище звернув увагу В.Порціг, розробляючи теорію «семантичного поля». Проблема сполучуваності як одного з основних факторів структури і функціонування мови активно розроблялася послідовниками Ф. де Соссюра; подальший і поглиблений розвиток ця теорія одержала в працях В.В.Виноградова [58].

У сучасній граматичній теорії сполучуваність розглядають в аспекті формальної інтерпретації слова як його об'єктивну лінгвальну сутність. Під сполучуваністю розуміють властивість слова поєднуватися з певним колом форм, які його поширюють, і пов'язують із логічними категоріями та екстралінгвістичними чинниками.

Сполучуваність – це лексико-синтаксична властивість повнозначного слова, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, які залежать від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів. М.Кочерган сполучуваністю слова називає «...парадигматику його синтаксичних властивостей, упорядковану сукупність його синтаксичних зв'язків і слів, що з ним сполучаються» [183; 184].

У працях сучасних лінгвістів особливо акцентується взаємодія семантики слова і його сполучувальних властивостей. Лексико-семантичну типологію повнозначних слів (зокрема дієслів, іменників, прикметників) нерідко пов'язують із синтаксичними властивостями, які виявляються в сполучуваності з іншими словоформами. Сполучуваність повнозначних слів стала об'єктом спеціальних досліджень, пов'язаних із проблемами інтерпретації граматичних (синтаксичних) категорій.

Заслуговують на увагу в цьому плані дисертаційні роботи, монографії, наукові статті з україністики, присвячені вивченню функціонально-семантичних особливостей автосемантичних дієслів української та інших мов (Іваницька Н.Б., Кухар Н.І.), інформативно недостатніх слів української мови (Коваль Л.М.), предикатів (Каленич В.М.). Дослідники не лише торкаються проблем теорії синтаксичної сполучуваності, але й на основі цієї теорії по-новому підходять до з'ясування конкретних питань граматики української мови [132; 133; 166; 175].

Ми розглядаємо лексичну сполучуваність як набір та умови реалізації лексичних поширювачів слова, зумовлених його семантикою. Синтаксичну сполучуваність кваліфікуємо як набір та умови реалізації синтаксичних зв'язків слова та певних граматичних розрядів слів. Лексична сполучуваність накладає певні обмеження на синтаксичну, оскільки реалізація моделі сполучуваності слова значною мірою зумовлена реальними зв'язками між об'єктами дійсності. У широко використаній у дослідженні обов'язкових прислівних компонентів теорії сполучуваності акцентуємо на її визначальних властивостях, які стосуються сполучувальних особливостей повнозначних слів у підрядних власне-словосполученнях, що дає змогу практично виокремити обов'язкові прислівні компоненти з-поміж усіх неголовних компонентів реченневої структури.

Виділяємо такі основні ознаки: належність слова до певної частини мови та ступінь семантичної наповненості повнозначного слова. Остання ознака виступає власне синтаксичною. Суть її полягає у визначенні ступеня необхідного наповнення змісту слова іншими словами, а отже, необхідності для нього сильного синтаксичного зв'язку з словами в межах словосполучення чи семантичної єдності.

Ступінь семантичної наповненості є найбільш суттєвою ознакою повнозначного слова з погляду прогнозування ним синтаксичних зв'язків у підрядному словосполученні. З урахуванням цієї характеристики учені виділяють такі «синтаксичні» групи слів: 1) слова, що самостійно (автономно) виражають значення, без залучення поширювачів – залежних слів; 2) слова, які реалізують семантику в обов'язковому поєднанні із поширювачами (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Н.Ю.Шведова, Г.О.Золотова, О.В.Гулига, А.П.Загнітко, Н.Б.Іваницька).

О.В.Гулига запропонувала номінацію «автосемантичні/синсемантичні» лексеми, окреслюючи поняття автосемантії як «здатність мовної одиниці виражати значення незалежно від інших», а синсемантії – як «здатність мовної одиниці виражати значення тільки в сполученні з іншими одиницями, на фоні контексту чи ситуації» [Гулига О.В., 1967, с. 63].

Такий поділ слів за їхніми сполучувальними властивостями постійно переглядається, конкретизується, доповнюється. Так, навіть у принциповому поділі повнозначних слів у проекції на категорію «автосемантизм/синсемантизм» вчені вживали різні терміни: *слова абсолютної семантики* = *автосемантичні слова* = *автосемантичні словоназви денотатів*; *слова релятивної семантики* = *синсемантичні слова* = *синсемантичні словоназви денотатів*; *інформативно недостатні слова* = *слова відносно релятивної семантики*; *абсолютизовані слова* = *автосемантизовані слова* = *автосемантизовані словоназви денотатів* (О.В.Гулига, І.Р.Вихованець, Н.Л.Іваницька, Н.Б.Іваницька, Л.М.Коваль). Наголошуємо на тому, усі ці назви об'єднують повнозначні слова, протиставляючи їх службовим чи неповнозначним. Те ж саме стосується усіх інших головних, як і другорядних, термінів, теоретичне підґрунтя яких стосується повнозначного слова.

Термін О.М.Пешковського «сильне керування», використаний ним для позначення зв'язку дієслова з відмінковими формами іменника, необхідними для завершення вираженого дієсловом змісту,

найповніше розкриває поняття «обов'язкова сполучуваність». Теорія факультативної та обов'язкової сполучуваності, безумовно, не обмежується виявленням відношення між дієсловом і його залежними субстантивними формами, хоч і простежується найвиразніше і найповніше саме в дієслівній сполучуваності.

Розвиток теорії сполучуваності в україністиці, що пов'язано з теорією валентності, спричинив широке використання комплексу методичних прийомів, основу яких складає синтагматика повнозначних слів, а також уточнення різного роду значень категорійного синтаксису. Отже, синтагматика повнозначних слів «надійно» поділяє їх на автосемантичні та синсемантичні.

Автосемантичні слова реалізують свою лексичну семантику безвідносно до інших слів у словосполученні та реченні. У структурі словосполучень вони проектують слабкі позиції для прислівних факультативних компонентів речення. Така значеннева самодостатність автосемантичних слів спричиняє утворення факультативних прислівних компонентів. Автосемантичні слова функціонують як окремі формально-синтаксичні компоненти із властивою їм ознакою номінувати нерозчленовані денотати.

Синсемантичні слова реалізують свою лексичну семантику в обов'язковому поєднанні з іншими повнозначними словами. У словосполученнях вони проектують сильні позиції для прислівних обов'язкових компонентів речення. Їхня значеннева несамодостатність спричиняє утворення прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення. У реченні синсемантичні слова функціонують як окремі формально-синтаксичні компоненти із властивою їм ознакою номінувати розчленований денотат. В усіх випадках словосполучення з опорним синсемантичним словом реалізують смислову завершеність через сильне керування опорного слова із залежним від нього. Таке залежне слово утворює обов'язковий компонент прислівної залежності.

Послідовно застосована процедура елімінування на рівні словосполучення в кожному конкретному випадку дає змогу визначити в реченні обов'язкові компоненти прислівної залежності, з тим щоб об'єктивно відмежувати їх від інших компонентів. Межують із факультативними компонентами напівпредикативні конструкції – дієприслівникові та дієприкметникові звороти.

Додаткових коментувань потребують конструкції з «додатковою предикативністю». *Директор прийшов задоволений і Директор*

прийшов + Він був задоволений. У таких реченнях відсутня пауза, що супроводжує специфічну інтонацію відокремлення додаткової предикативної конструкції від іншої частини речення. Відсутність синсемантичного дієслова та специфічне «проникнення» основної й додаткової предикативності спричиняють об'єднання слів у формально-синтаксичній структурі такого речення як нерозривного предикативного комплексу – дуплекси́ва.

На межі між обов'язковими і факультативними компонентами прислівної залежності деякі вчені розглядають компоненти, що утворилися із залежних слів словосполучення, слова якого поєднані напівсильним (напівслабким) типом керування. Такий тип синтаксичного зв'язку спостерігається у випадках, коли «залежний компонент поєднується не з опорним елементом, а з опорним елементом і залежними від нього словами»: *подарувати книгу другові, присвятити вірш нареченій.*

Отже, сполучувальні характеристики повнозначних слів, зокрема їхні синсемантичні властивості, спричиняючи утворення сильних позицій на рівні словосполучень; диференціюють прислівні компоненти, утворені повнозначними словами відповідних словосполучень. Формально-синтаксичний план вивчення структури простого речення передбачає виділення ознак, які забезпечують виокремлення й класифікацію обов'язкових прислівних компонентів.

Орієнтація на сполучуваність забезпечила попередній відбір і розподіл повнозначних слів. Зазначені вище ознаки практично діагностували слова щодо утворення ними обов'язкових чи факультативних сполучуваностей із залежними словоформами. Звичайно, у системі української мови простежуємо значну кількісну перевагу функціонування словоназв (автосемантичних і синсемантичних) у конструкціях із заповненою прислівною позицією. Причому така позиція найчастіше прогнозується синсемантизмом словоформ: *доводиться (кому + ким, чим), відчути (себе + ким, чим), уявлятися (кому + ким, чим), зосереджуватися (на чому), зосередження (на чому), впровадження (чого і у що), вартий (чого), кращий (від чого).* Уже на рівні словосполучення такі слова виявляють синсемантизм. Під час транспонування словосполучень у речення такі слова заповнюють відповідні синтаксичні позиції, а залежні від них словоформи – позиції, що є обов'язковими для них.

Вагомим чинником у розмежуванні автосемантичних /синсемантичних повнозначних слів виступає також синтаксичний

зв'язок, який так чи інакше віддзеркалює обов'язковість/необов'язковість поєднання повнозначних слів у словосполученні. Вважаємо, що основним критерієм розмежування автосемантичних і синсемантичних слів є не форма вираження підрядного зв'язку, а такі явища, як обов'язковість/необов'язковість прислівного синтаксичного зв'язку та пов'язана з цим ознака сили підрядного зв'язку.

Обов'язковість, як зазначає І.Р.Вихованець, – це «необхідність, регулярність, а необов'язковість – імовірність, можливість, нерегулярність появи залежного компонента». На основі встановлення таких зв'язків і виникають поняття обов'язкової та факультативної сполучуваності, якими послуговуємося в дослідженні [61, с. 22].

Істотну роль у словах при такому розподілі відіграють лексикографічні фіксації при відповідних словах у їх конкретизованих значеннєвих варіантах. Звичайно, словники, навіть найповніший 11-томний тлумачний Словник української мови, не мають спеціальних позначок, які б засвідчували розрізнення автосемантичних/синсемантичних слів. Проте загалом в цьому Словнику досить об'єктивно відтворено й ілюстровано прикладами лінгвістичну природу цього явища.

Фіксація категорійного значення перехідності («перех.», «неперех.») при відповідних дієсловах є частковим відображенням їхніх автосемантичних/синсемантичних властивостей. Позначка «перех.» засвідчує синсемантичну природу дієслова в тому чи іншому значенні, а отже, об'єктивує її віднесення до розряду синсемантичних. Відповідно позначка «неперех.» може в деяких випадках слугувати показником дієслівного автосемантизму [61, с. 50]. Напр.: *дути*, неперех. – «гнати, нести, рухати струмені повітря, віяти»: *Дме сильний, але тихий вітер* (М.Коцюбинський). Проте, зрозуміла річ, є чимало випадків, коли відсутність перехідності в дієслова ще не є ознакою його автосемантизму. Так, наприклад, при дієслові *залагати* в значенні «утворюватися, виникати (про зморшки, заглибини)» вживається позначка «неперех.». Але ж вказане вище значення реалізується лише в обов'язковому сполученні цього дієслова з прийменниково-іменниковою формою із значенням просторової обмеженості: *Глибока зморшка залагла у нього між бровами* (М.Стельмах).

Аналіз літератури, що прямо чи побічно стосується проблеми природи повнозначних слів, засвідчує, що основними критеріями розмежування слів дослідники вважають: змістовий (денотативний), граматичний (синтаксичні зв'язки) та характер сполучуваностей із залежними словами чи компонентами у структурі речення. Кожен із цих критеріїв включає диференційні ознаки, які допомагають розмежовувати автосемантичні/ синсемантичні лексико-граматичні розряди лексики. Водночас усі вони не позбавлені деяких елементів суб'єктивізму, неточностей, неоднозначної характеристики того чи іншого слова в прямому, а особливо в переносному значенні. Ці загальні параметри реалізуються на основі деяких формальних характеристик усієї лексичної системи сучасної української літературної мови.

Вичленування зазначених розрядів слів спирається на притаманні кожному слову ознаки сполучення з певним колом форм, які його поширюють. У нашому витлумаченні сполучуваність постає як лексико-синтаксична властивість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів.

Повнозначні слова, що виступають елементами словосполучення чи речення, характеризуються різною силою вияву сполучувальної інтенції, у зв'язку з чим розрізняють обов'язкову та факультативну сполучуваність.

Першорядну роль у системі методичних процедур аналізу відіграла орієнтація на прислівні, валентно зумовлені поширювачі. Зауважимо, що валентні особливості багатозначних слів можуть мати відмінності не лише стосовно різних значень, але й щодо відтінків у значеннях.

Отже, як бачимо, бодай елементарні фрагменти теоретичного опису повнозначних слів у їхній проекції на категорію «автосемантизм/ синсемантизм» засвідчують появу немалої кількості металінгвістичних номінацій, нерідко й синонімічних, для інтерпретації природи, місця й об'єктивної закономірності функціонування відповідної категорійної визначеності повнозначних слів, на відміну від неповнозначних.

1.3. Розмежування автосемантичних/синсемантичних словоназв денотатів способом «елімінування»

Як уже зазначалося, автосемантизм/синсемантизм словоназв денотатів фіксують словники та виявляють уведені у відповідні словесні тлумачення ілюстративні матеріали у вигляді реченнєвих структур, призначених для тлумачення значень словоназв. Саме ілюстративний словниковий матеріал слугує надійною базою (хоча й недостатньою) для виявлення ознак автосемантизму/синсемантизму відповідного варіанта значення словоназви. Зрозуміло, що таку «ілюстративну базу» необхідно кваліфіковано використати, перш ніж робити висновки про наявність, можливість чи переваги одного із значеннєвих варіантів цієї категорії стосовно аналізованої словоназви.

З уваги на це вдаємось до опису деяких експериментальних прийомів аналізу під назвою «елімінування» [146]. Зауважимо, що цим методичним прийомом в основному можна користуватися, пропускаючи крізь умови елімінування структури речень, акцентуючи увагу на досліджуваних повнозначних словоназвах денотатів.

Методика елімінування широко використовується для виокремлення елементарних речень (моделей, схем) як структурно завершених синтаксичних конструкцій із властивою їм найголовнішою ознакою речення – виконувати комунікативну функцію. Зрозуміла річ, елементарне речення може функціонувати як реченнєва одиниця зі всіма властивими їй характеристиками: укр.: *Мовчать обоє* (А.Свидницький); *Голос і хода затихли. Петро не ворушивсь* (А.Свидницький); *Біжать отари, коні ржуть* (М.Рильський); *Федько теж ліпить* (В.Винниченко); *Листя жовтіє* (О.Вишня); *Стьопка зблід* (В.Винниченко); *Всі загомоніли* (Л.Косинка).

Елементарну реченнєву модель отримуємо елімінуванням неголовних факультативних компонентів прислівної та неприслівної залежності: укр.: *Така злість у його серці заворушилася на старосту* (А.Свидницький); → *Злість заворушилася*; *Хай шалені гудуть над планетою весни* (В.Симоненко) → *Весни хай гудуть*; *З глибин серцець джерела пружно б'ють* (Б.Олійник) → *Джерела б'ють*; *Тут горіли свічки, сяяли у рушниках ікони* (О.Гончар) → *Свічки горіли, Ікони сяяли*; *І квилить, плаче Ярославна і Путивлі рано на валу* (Т.Шевченко) → *Ярославна квилить, плаче*; *А поруч перед очима і під*

ногами палахкотіли горби (М.Вінграновський) → *Горби палахкотіли*;
Минає все у плині дорогому (М.Вінграновський) → *Все минає*;
Сніг зарядів чорними латками таловин (З.Тулуб) → *Сніг зарядів*;
Вже й любов доспіла під промінням теплим... (М.Рильський) → *Любов доспіла*.

Елімінування неголовних компонентів призвело до утворення структур, що, як бачимо, мають структурно-семантичну завершеність і у відповідних контекстних умовах можуть функціонувати як речення. Отже, у такий спосіб шляхом застосування прийому елімінування одержуємо елементарне речення. Описана методика включає два прийоми:

а) елімінування неголовних компонентів речення; б) перевірка утвореної в результаті елімінування структури на предмет її функціонально-реченнєвої вартості. Діагностує елементарне речення саме другий прийом.

Процес елімінування компонентів реченнєвої структури, в результаті якого виокремлюється елементарне речення, може бути поетапним: елімінуються частини, що ускладнюють структуру речення, детермінанти як компоненти приреченнєвої залежності, інші неголовні компоненти прислівної залежності. У підсумку кожного етапу перевіряють утворений трансформ на предмет функціонування його як конструкції зі всіма властивими йому реченнєвими ознаками.

На першому етапі елімінуються конструкції, які ускладнюють структуру простого з формально-синтаксичного погляду речення: укр.: *Защобетав соловейко, угору летючи, закувала зозуленька на дубу сидячи* (Т.Шевченко) → *Защобетав соловейко*; *Закувала зозуленька*; *Щандер позеленів не кажучи ні слова* (І.Франко) → *Щандер позеленів*; *І минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн* (Л.Костенко) → *Час минатиме*; *Сиділа Галя, наче панська рожка* (Л.Костенко) → *Галя сиділа*; *Запала тиша, як в страшному сні* (Л.Костенко) → *Тиша запала*. Можливість елімінування в реченнях конструкцій, що їх вони ускладнюють, свідчить про автосемантичну природу дієсловоназв процесуальних денотатів (*защобетав, закувала, позеленів, минатиме, сиділа, запала*).

Нерідко у випадках переносного вживання дієслів, від яких такі конструкції залежать, автосемантизм дієслова виразніше виявляє себе у сполученні з іменником такої конструкції: *В вигнанні дні течуть, як сльози, думки в вигнанні сплять, як мертві, солодкі спогади сичать, як змії, душа ридає, як дитина* (О.Олесь). Пор.: *Дні течуть і Сльози*

течуть; Думки сплять і Мертві сплять; Спогади сичать і Змії сичать; Душа ридає і Дитина ридає. Тому саме в таких випадках доводиться говорити про деяку штучність елімінування порівняльної конструкції, що засвідчує послаблення автосемантизму дієслів, інформативна завершеність яких досягається в рамках усієї конструкції як єдиного цілого.

Досить ефективним є використання прийому елімінації в реченнях із детермінантами, оскільки їхня залежність не зумовлена семантичним потенціалом слова; вона є найслабшою (після ускладнюючих речення конструкцій) на осі «обов'язковість-факультативність поширювачів»: *На Воронячому ярку завивала машина* (Г.Тютюнник) → *Машина завивала; Він хвилюється не без причин, узрівши яблуньку чи грушку* → *Він хвилюється; Бджілки золотисті в квітах літають* (М.Рильський) → *Бджілки літають; У Кримському поході полковник занедужав* (Є.Гребінка) → *Полковник занедужав; Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць* (І.Франко) → *Фрузя прокинулася; Сонце світило стиха, без жару* (П.Куліш) → *Сонце світило; Прекрасне лице його посиніло від побоїв* (О.Довженко) → *Лице посиніло, опівночі айстри в саду розцвіли* (О.Олесь) → *Айстри розцвіли... Удень над селом сковзається клопоть хмар, а вночі хмари зникають за проваллям* (Е.Блакитний) → *Клопоть хмар сковзається; Хмари зникають; І раптом вгорі заридали люди* (Л.Костенко) → *Люди заридали.*

Легко елімінуються факультативні компоненти прислівної залежності в позиціях, утворених транспонованими в речення відрядними словосполученнями, елементи яких пов'язані підрядним зв'язком:

а) слабкого керування (безпосереднього чи посереднього); *Сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова* (Л.Костенко) → *Сад шепотів слова; Бігли дівчата, молодиці, діти з цінками, з хворостинами* (М.Коцюбинський) → *Бігли дівчата, молодці, діти; Пригасав під комином жар, стукали на стіні ходики* (Ю.Мушкетик) → *Жар пригасав; Ходики стукали;* б) прилягання: *Тільки риплять уключення, злагоджено б'ють весла по воді* (С.Плачинда) → *Уключення риплять; Весла б'ють (по воді); Сонце стало добре припикати* (А.Чайковський) → *Сонце стало припикати; Неня сильно зажурилась* (І.Франко) → *Неня зажурилась; Швидко сходило сонце – Сонце сходило; Він голосно сміявся – Він*

сміявся; Дівчина **раптом** зашарілася – Дівчина зашарілася; Їхні погляди **несподівано** стрілися – Їхні погляди стрілися.

Неголовні компоненти прислівної залежності з атрибутивним значенням, як правило, є факультативними, тому вони в більшості випадків також легко елімінуються: *Розгорілась і рознемоглась **сердешна** дівчина...* (П.Куліш) → *Дівчина розгорілась і рознемоглась; **І маленька** свічка тмянуватю тріскає і мружитья над ним* (І.Драч) → *Свічка тріскає, мружитья.* Неможливість елімінування атрибутів у деяких випадках може вказувати на синсемантизм повнозначного слова (іменникової словоназви предметного денотата), що в конкретному вживанні не супроводжується обов'язковим структурним поширювачем, властивим йому в типових мовленнєвих реалізаціях: *Уміти жить – **трудне високе** вміння, котрого жодна людина не навчить, а лиш навчає досвід і терпіння, любов до всіх еднає і ріднить* (І.Франко) – *Уміти жить – **трудне високе** вміння.* Дієслово *уміти* вступає в регулярну сполучуваність з інфінітивом, утворюючи семантичну єдність, що граматикується в аналітично виражений компонент формально-синтаксичної структури речення – підмет. Віддієслівний іменник *уміння* «успадковує» від дієслова властиву першому регулярність сполучатися з інфінітивом (*уміння малювати, уміння творити, уміння працювати, уміння жити* і т.д.). Отже, іменнику *уміння* властивий синсемантизм, що реалізується в його обов'язковій (типовій, регулярній) сполучуваності з інфінітивною формою дієслова. Все ж семантико-граматична природа віддієслівного іменника, категоризована його найголовнішою домінантом – предметність – повністю змінила синтаксичну семантику конкретизаторів уже на рівні словосполучення: *уміння жити (уміння яке? – жити), уміння **трудне, високе.*** Будучи транспонованими в речення, такі семантичні єдності, не граматикуються, а піддаються членуванню. Елімінація компонентів, підпорядкованих слову *уміння*, стає, отже, неможливою.

Описані вище способи елімінації окремих слів чи компонентів реченнєвої структури можуть бути ефективно використані для розмежування автосемантичних/синсемантичних словоназв денотатів: *Чорне море не всміхнеться, дід Дніпро зрадіє. Ще у нашій Україні доленька наспіє* (П.Чубинський) → *Чорне море не всміхнеться; Дніпро зрадіє; Доленька наспіє; **І** задзвонили над джмелями дзвінки-дзвіночки лісові* (М.Вінграновський) → *Дзвінки-*

дзвіночки задзвонили; Слова лияють лиш від позолоти, іржавіють від фальші та прикрас (В.Бичко) → *Слова лияють, іржавіють* (виділені дієслова є автосемантичними словоназвами процесуальних денотатів); *Трьома великими вчителями назвав Рильський Шевченка, Пушкіна і Міцкевича* (Р.Лубківський) → *Рильський назвав...*; *Ой дівчино, чим ти полонило юне серце в той вечірній час?* (О.Новицький) → *Ти полонила...*; *Літа, як стрілки, не переведеш, життя, як того часу, не підтягнеш* (Т.Севернюк) – (виділені дієслова є синсемантичними словоназвами процесуальних денотатів).

Елімінація компонентів реченнєвої структури може змінювати інформаційно-змістову модель речення, що, в свою чергу, вказує на подвійну автосемантичну й синсемантичну властивість) слова: *Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити* (О.Довженко) → *Він кашляв*. Одержаний трансформ *Він кашляв* засвідчує можливість елімінування прислівних поширювачів *кашляв часом, кашляв так довго й гучно*, а отже, й підтверджує автосемантичну природу цієї дієслівної лексеми. Все ж елімінування компонентів, що позитивно «вирішується» на конструктивному рівні, веде до негативних результатів на рівні семантичної інтерпретації одержаної структури, особливо якщо врахувати синсемантичну парадигму цього речення: *Він кашляв; Він кашляє; Кашляй (Не кашляй)* та ін. Темпоральні конкретизатори прислівної (придієслівної) залежності *часом, так довго й гучно* разом із присудковим компонентом увиразнюють семантичну природу присудкового компонента у порівнянні з елементарним реченням *Він кашляє*. В аналізованому речення присудок виражає процесуальну дію, продовжену в часі, в той час як у одержаному трансформі реалізується семантико-граматична предикативна модель фізіологічного стану об'єкта (*Він кашляє* = *У нього кашель*).

1.4. Явище автосемантизації в системі повнозначних словоназв денотатів

Теоретичним підґрунтям явища автосемантизації (абсолютивзації) слугують наукові праці багатьох українських, як і зарубіжних учених (Ю.Д.Апресян, О.С.Ахманова, В.В.Бабайцева, Д.Х.Баранник, К.Ю.Белова, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, А.П.Загнітко, П.О.Золотова, Н.Б.Іваницька, О.В.Ісаченко, М.П.Комлев, О.В.Кузнєцова,

Є.Курилович, Н.І.Кухар, С.Д.Кацнельсон, В.П.Малашенко, І.І.Мещанінов, М.В.Мірченко, В.В.Мозгунов, О.І.Леута, М.Я.Плющ, М.М.Прокопович, І.П.Распопов, Т.В.Савчук, О.С.Скоблїкова, С.О.Соколова, М.І.Степаненко, Л.Д.Чеснокова, Н.Ю.Швець та багато інших).

Суттєва диференційна ознака цього явища полягає в транспозиції (переході) повнозначних словоназв денотатів із розряду синсемантичних у розряд автосемантичних. Термін «автосемантизація» покриває кінцевий результат цього перехідного процесу, складність і деяку невизначеність якого засвідчує багата емпірика мовленнєвих реальностей мови в її неймовірно стрімкій динаміці, з одного боку, а, з іншого, – закономірний процес відставання узагальнень, відносний характер теоретичних постулатів.

Зазначимо, що явище автосемантизації властиве всім розрядам повнозначних словоназв денотатів, проте найбільш показово воно виявляється в сфері дієсловоназв процесуальних денотатів. Синтагматика, зокрема дистрибутивні властивості таких словоназв спонукали вчених виявляти ці явища й робити висновки про регулярність процесів перехідності в різних класифікаційних системах, у тому числі й у міжривневій категорії «автосемантизм-синсемантизм».

Коротко зупинимося на характеристиці явища автосемантизації в дієслівній системі української мови, виявивши при цьому основні екстралінгвальні та внутрілінгвальні чинники цього процесу.

У сучасному мовознавстві не викликає заперечення думка про те, що повнозначні слова, зокрема дієслова, можна диференціювати залежно від їхньої семантичної «завершеності»/ «незавершеності», тобто від здатності/нездатності виражати закладений у них зміст безвідносно до інших слів. На такій підставі розмежовують автосемантичні, синсемантичні та інформативно недостатні дієслова. При цьому межі таких лексико-граматичних розрядів є нестійкими, унаслідок чого виникають свого роду перехідні зони, вивчення яких неодноразово привертало увагу дослідників, проте і дотепер має низку суперечливих та дискусійних питань.

Помічено, що в складі українських дієслів вирізняються дієслова із властивими їм подвійними ознаками: **автосемантизму** та **синсемантизму**. Уважаємо, що явище переходу в межах автосемантичних та синсемантичних дієслів має переважно односпрямований характер і виявляється в переході синсемантичних

дієслів у автосемантичні. Такий процес називаємо «автосемантизацією».

Явище переходу синсемантичних дієслів у автосемантичні дослідники витлумачують по-різному. Автосемантизм таких дієслів розглядають на тлі виявлення сполучувальних потенцій дієслова та його семантичної структури (Ю.Д.Апресян, В.В.Виноградов, Г.А.Золотова). Нерідко це пояснюють різноаспектністю трактування в лексико-граматичній системі мови. Слід зауважити, що факт незаповнення сильних позицій при дієсловах деякі вчені кваліфікують як суто формальну ознаку, що маніфестує явище компресії, тобто стиснення тексту до певного мінімуму, рівнозначного за своєю інформаційною цінністю розгорнутому варіанту тексту, але такого, який відрізняється кількісним складом компонентів [250, с. 93].

Уважаємо, що автосемантизацію зумовлюють кілька причин, найосновнішими з яких є власне семантична структуризація синсемантичного дієслова та його обов'язкових поширювачів, а також синтаксична позиція дієслова в реченні. На перехід синсемантичних дієслів у автосемантичні впливають насамперед семантичні особливості самого дієслова. Про це зауважив у свій час І.І.Мещанінов, досліджуючи різнопланові щодо можливості / неможливості безоб'єктного вживання дієслова, порівнюючи такі одиниці як *читати*, з одного боку, та *брати*, з іншого [213, с. 5].

Т.В.Савчук відносить такі дієсловоназви процесуальних денотатів до периферійного ярусу синсемантичних лексем, які становлять перехідний тип між синсемантичними й автосемантичними лексемами, називаючи їх «відносно синсемантичними дієсловами» [258, с. 31]. М.І.Степаненко пропонує називати групу таких лексичних одиниць «дієсловами автосемантично-синсемантичними» [273, с. 18].

Ми називаємо такі дієсловоназви процесуальних денотатів «автосемантизованими дієсловами» чи «автосемантизованими дієсловоназвами процесуальних денотатів».

До групи автосемантизованих дієсловоназв відносимо лексеми, які в одних випадках реалізують свій зміст самостійно, поза синтаксичним оточенням, а в інших – вимагають обов'язкового поширення їх залежними словоформами (*читати, малювати, шити, співати*). Такі дієслова можуть мати ознаки синсемантичних слів, не будучи самодостатніми для вираження завершеного змісту. У таких

випадках вони проектують обов'язкові залежні позиції: *Любіть тваринку, і травинку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня* (Л.Костенко); *Тепер Черниш бачив стомлене обличчя* (О.Гончар); *Здатність творити сміх – це, як і здатність сміятися, – є своєрідний талант і дається він дуже не багатьом* (М.Годованець). В інших ситуаціях ці дієслова можуть виявляти ознаки слів автосемантичної природи: *Як мало ненавидіти й любити! І як багато жити, щоб тільки жити* (М.Вінграновський); *Чи маєш очі, щоб бачити, і уші, щоб чути, і уста, щоб мовити?* (П.Загребельний); *Мистецтво тому й мистецтво, що воно творить, що весь час живе, як у перші дні творіння, а не просто помножує кількісно те, що вже було* (О.Гончар).

Слід зауважити, що факт не заміщення об'єктної позиції при дієслові є формальною ознакою, що представляє явище компресії, тобто «стиснення тексту до певного мінімуму, рівнозначного за своєю інформаційною цінністю розгорнутому варіанту цього тексту, але такого, який відрізняється від нього кількісним складом елементів». У реченні *Не будь солодким – проглотити, не будь гірким – бо прокленуть* (Нар. тв.) дієслова *проглотити, проклясти* зберігають синсемантичні ознаки, хоча позиція обов'язкового придієслівного елемента залишається незаповненою (*проглотити кого? що?, прокленуть кого? що?*); об'єкт, охоплений дією, мислиться узагальнено і може стосуватися будь-кого, будь-чого.

Природно, що в такому випадку важливим є характер зв'язку дієслова із словами, що номінують об'єкти дії. Цей зв'язок здебільшого розглядається в межах власне-перехідності (формальної перехідності), яка в українській мові виявляється в регулярному заповненні синтаксично зумовленої дієсловом правобічної позиції іменниковою словоназвою предметного денотата в знахідному, інколи родовому відмінках. Реалізація об'єктного поширювача регламентується як лексико-граматичними особливостями дієслова, так і семантичним складом останнього. Це передбачає в одних випадках відносну лексико-тематичну уніфікацію іменників-репрезентантів об'єктної семантики, а в інших – сприяє розширенню семантичного наповнення об'єкта дії. Пор.: *орати – землю; прасувати – тканинку, одяг і терпіти – знущання, біль, нестатки, чийось присутність* і т. ін.

У такий спосіб лексико-семантична співвідносність (співзалежність) синсемантичних дієсловоназв процесуальних

денотатів та їхніх об'єктних поширювачів є одним із чинників, що регулює процес їхньої автосемантизації. Автосемантичне вживання дієслів передбачає невербалізовану репрезентацію об'єкта у придієслівній позиції, що веде до певного перерозподілу сем у значенні дієслова. У мовознавчій літературі таке явище розглядають як включення об'єкта до семантики дієслова. Його називають ще «семантичним стягненням» (Д.М.Шмельов), «консоціацією» (Г.Шпербер), «згущенням» (Ян Розвадовський), «нереалізованою правобічною валентністю» (А.П.Сковородников), «імпліцитною перехідністю» (В.В.Мозгунов). Включення об'єкта до семантичного складу дієслова забезпечено семантикою залежного компонента, який не дістає в дієслові окремого морфемного вираження.

Уведений у значення синсемантичної дієсловоназви об'єкт може мати різний характер, набуваючи ознак видової загальності (узагальнений об'єкт) або, навпаки, спеціалізації (спеціалізований). Узагальнений об'єкт мислиться як такий, що об'єднує широке коло різних предметів, включаючи їхню конкретизацію, напр., *любити людину, прогулянки, працю, читання, спорт, країну, чоловіка* та ін. Спеціалізований об'єкт визначають як конкретний предмет (чи клас однорідних предметів), який виступає єдино можливим при таких дієсловах, напр.: *жати жито, пшеницю, овес, ячмінь; малювати – картину, ескіз, портрет, пейзаж; шити – сукню, костюм, шапку*.

Прикметно, що дієсловоназви процесуальних денотатів із включеним спеціалізованим об'єктом охоплюють лексеми з вузькою сполучуваністю. Саме такі дієслова, що є співвідновними з однією групою залежних предметів, виступають найбільш придатними до процесу автосемантизації. Унаслідок цього простежуємо взаємодію однотипних дієслівних сем та іменника у позиції обов'язкового придієслівного компонента з об'єктним значенням. Семантико-граматична закріпленість обмеженої кількості лексем при таких дієсловах спричиняє втрату поширювачів і створює умови для переходу їх до автосемантичних. Так, в укр. реченні ***Сіяла, полола, шарувала, підгортала, проріджувала, жала, косила, молотила, віяла*** – чи було в колгоспі якесь діло, якого б не знали ці руки? (Є.Гуцало) – іменником «діло» виражено змістову сутність дієслівних лексем, яка полягає у виділенні інтегративної семи – «діяльність», безвідносно до її конкретних реалізацій.

Автосемантичне вживання синсемантичних дієсловоназв може ґрунтуватися на семантичних можливостях як самих дієслів, так і

їхніх обов'язкових поширювачів із об'єктним значенням. До розряду автосемантичних переходять синсемантичні дієслова, які виражають дію, що реалізується в дієслівних словосполученнях із іменниками (займенниками) – назвами істот (переважно людей), які зазнають емоційного впливу на їх розумовий, психічний та моральний стан: *А Андрій і насмішить, і налякає, і розсердить* (В.Винниченко); *Ліліан завжди приголубить, заспокоїть* (А.Хижняк); *Батько той, хто виховує* (В.Канівець); *Життя навчить, а досвід покарає* (Г.Чубач); *Жінка, прислана для любові, повинна любити* (П.Загребельний).

Важливим є те, що введення змісту невербалізованого компонента до семантичної структури перехідних синсемантичних дієслів сприяє набуттю останніми специфічних значень. Здебільшого такі автосемантизовані дієслова номінують здатність до виконання відповідної дії або професійне заняття: *Раби будували замки і храми, сіяли й жали раби* (В.Симоненко); *Обидві жінки почали жати* (О.Десняк); *В цей день жінки, бувало, не прядуть і не шують* (О.Воропай); *Дикі вандали воюють-грабують, палять, нищать* (Д.Маркевич); *Олька все вмє: і прати, і замітати, і варити* (А.М'ястківський).

Узявши до уваги викладене попередю, можна припустити, що найбільшої ваги в реєстрі основних чинників, що забезпечують дієслівну автосемантизацію, набуває позалінгвальний, який зумовлює власне онтологічні зв'язки між предметними субстанціями, що зазнають впливу (каузуються) дієслівною процесуальністю і номінуються відповідними мовними засобами. При цьому, проаналізувавши значну кількість українських синсемантичних дієслів і намагаючись установити причини цього процесу, було виявлено суттєві, на нашу думку, ознаки синсемантичних дієслів, які певною мірою можуть бути релевантними для створення умов дієслівної автосемантизації. Це: а) кількість лексичних значень дієслова і б) уживаність дієслова в складі фразеологізмів.

Перша з цих ознак (кількість лексичних значень дієслова) розкриває сам механізм автосемантизації і може бути потрактована як показник можливої автосемантизації синсемантичного дієслова. Словники засвідчують, що такі синсемантичні дієслова здатні утворювати своєрідні ряди дієсловоназв, відмінних хіба що значеннєвими відтінками (*вгадувати, відгадувати, здогадуватись,*

гадати (що-н., про що-н.); *давати, дарувати, нагороджувати, подавати, передавати* (що-н.)).

Друга ознака (уживання дієслова в складі фразеологізмів) є показником результативності процесу автосемантизації, який відтворює завершальну ланку можливого переходу синсемантичних дієслів у дієслова автосемантичні. Так, наприклад, прислів'я та приказки, передаючи певну життєву закономірність або правило, які є узагальненням багатовікового суспільного досвіду, часто оформлені реченневими конструкціями з невербалізованим об'єктними поширювачем, що зумовлено узагальнювальним характером відповідних сентенцій: *Розумний розсудить, а дурень осудить; Хто питає, той не блукає; Хто мусить, той і камінь укусить; Хто міняє, той не має; Хто дбає, той і має; Скупий складає, а щедрий споживає; Згода буде, а незгода руйнує; Сама баба злизала, а на kota сказала; Знає кума – знає півсела*. Уживання автосемантизованих дієслів у складі фразеологічних висловів повністю задовольняє функціональну пристосованість речень до вираження закладених у них смислів. Саме в цьому (у функціональній придатності можливостей слова) полягає сутність автосемантизації, у даному випадку дієслівної.

Процес автосемантизації зумовлено також морфологічною формою первинно синсемантичної дієсловоназви та її синтаксичною позицією в реченні. На синтаксичному рівні визначальною умовою імпліцитного вираження того чи іншого «учасника», передбачуваного семантикою дієслова, є синтаксична модель, що допускає або ж «забороняє» таку позицію [50, с. 65]. Так, переходові синсемантичних дієслів до розряду автосемантичних сприяє структура двоскладного речення, в якому роль обох головних компонентів виконують дієслова-інфінітиви: укр. *Випросити – не вкрати* (Нар. тв.); *Знати – це уміти* (Нар. тв.). Уживання саме інфінітивних форм синсемантичних дієслів із властивою їм здатністю передавати дію абстрагованого, поза часом та способом, обмежує синсемантизм дієслів і зумовлює можливість вираження узагальненої дії. У таких реченнях позиція дієслова, обмежуючи його синсемантизм, призводить до своєрідної економії мовних ресурсів при вираженні відповідних денотатів. Основне семантичне навантаження припадає на дієслово, що уможливорює редукцію обов'язкових поширювачів. Навіть інформативно недостатнє українське дієслово *уміти*, що здебільшого виконує роль

допоміжного у складеному дієслівному присудку, в такій позиційно зумовленій структурі речення набуває статусу автосемантичного: *Знати – це **уміти*** (Нар. тв.).

Таке вживання спостерігаємо також у структурі двоскладних речень із лексично не вираженим підметом: ***Читай, придивляйся, прислухайся** – так швидше збагнеш істину* (З газ.). Односкладним реченням властива концентрація дієслівної семантики на самій дії та пов'язана з цим нівеляція семи поширювачів чи конкретизаторів: укр. *Здається, часу і не гаю, а **не встигаю*** (Л.Костенко); ***Шие та поре, та все, ниткам горе*** (Нар. тв.); *Воювати важко, можуть **убити*** (В.Підмогильний).

Придатними для автосемантизованого використання синсемантичних дієслів є й питальні речення, в яких логічний наголос падає саме на дієслово. У таких випадках ситуація вимагає опущення об'єктних поширювачів, бо основне семантичне навантаження несе дієслово, призначення якого полягає у називанні кваліфікаційної ознаки суб'єкта: укр. *Ви **танцюєте**?* (О.Десняк) – *Ви **умієте танцювати**?* чи *Ви **хочете танцювати**?*; *Вона **оперує**?* (А.Смілянський) – *Вона **бере участь у проведенні операції**?* чи *Вона **хірург**?*

На автосемантизацію синсемантичного дієслова може впливати також його синтаксичне оточення. За умови входження первинно синсемантичного дієслова до ряду однорідних присудків, більшість із яких виражена автосемантичними дієсловами, показовою є втрата синсемантичних властивостей першого, що синтаксично виявляється в редуції обов'язкових поширювачів при ньому. Так, у реченні *Мати **глянула й охнула*** (В.Близнець) синсемантичне дієслово *глянути* вживається як автосемантичне, оскільки є синтаксично однорідним до *охати*. Зазначена закономірність виразніше простежується у випадках, коли автосемантичне дієслово виступає першим у ряді однорідних присудків. Така позиція прогнозує нівеляцію поширювачів при наявних у реченні синсемантичних дієсловах і веде до набуття останніми узагальненої семантичної ознаки: *Знову **дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкулювали, діймали, гризли*** (О.Гончар); *До стола Еліна Львівна **не сяде, а все метушиться, подає, пригощає*** (В.Канівець).

Слід зауважити, що функціонування автосемантизованих дієсловоназв процесуальних денотатів є стилістично маркованим. Якщо в науковому та офіційно-діловому стилях синсемантичні

дієслова в значенні автосемантичних майже не вживають, то в художньому стилі та в публіцистичних текстах автосемантично вжите дієслово виступає явищем закономірним, передбачуваним та регульованим. Зокрема, автосемантизовані дієслова часто використовують в реченневих конструкціях, що є газетними та журнальними заголовками: укр. *Успіхи футболістів тішають; Результати голосування насторожують; Вони виграли; Клуб «творчої інтелігенції» запрошує; Розсекречені документи свідчать.* Г.М.Акімова з цього приводу зауважує, що реалізація в мові сучасної публіцистики структур із незаповненою позицією обов'язкового об'єкта можлива тому, що вживання автосемантичних дієслів опирається у своїх джерелах на такий широкий контекст, що прямий об'єкт починає сприйматися узагальнено [8, с. 28]. І справді, у наведених прикладах заголовків семантичне навантаження припадає саме на дієслово, а лексичний склад потенційно можливих об'єктів є настільки широким, що редукція обов'язкового поширювача з об'єктним значенням цілком виправдана.

Водночас наявність/відсутність придієслівних іменникових компонентів не завжди означає перехід синсемантичних дієслів до розряду автосемантичних. Відсутність залежного об'єкта при синсемантичному дієслові може бути ознакою еліпсису. На відміну від автосемантизації, у структурі неповного речення відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований об'єктний поширювач легко встановлюється за допомогою контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Чіпка більше говорив, вона слухала* (Панас Мирний) – укр. *слухала* зберігає синсемантичні ознаки. Незважаючи на те, що позиція обов'язкового придієслівного поширювача залишається незаповненою (*слухати* щось, *слухати* когось), об'єкт, охоплений дією, легко встановлюється із попереднього речення: *Слухала кого? – Чіпку; Слухала що? – те, що говорив Чіпка.* Або: *Жанна знайшла недопиту пляшку води й кілька разів жадібно ковтнула* (А.М'ястківський) – дієслово *ковтати* не втрачає своїх синсемантичних ознак, оскільки обов'язковий поширювач легко виявляється в контексті (*ковтнула* води). Еліптичними є й такі конструкції: *Але я мужчина й швидше давати повинен поміч, як брати* (М.Кравців) – *брати* поміч; *Скоро Ліна з буряків прийде. Полють жінки, мучаться на такій спеці* (В.Канівець) – *полють* буряки; *Вино пінилося, переливалося через край. Всі пили, реготали й хвалили Рюрикові винахідливість*

(А.Хижняк) – *пили вино*. Пор. уживання названих дієслів як автосемантичних: *Дурний дає – розумний бере* (Нар. тв.); *Олег завжди вмів прощати* (О.Донченко); *Вже й сонце сідає, а дівчата все полють* (А.Кашченко); *Того дня вони зовсім не пили, а були як божевільні* (О.Левада).

Отже, перехід синсемантичних дієслів у автосемантичні є поширеним явищем у дієслівній системі української мови. Уважаємо, що на дієслівну автосемантизацію впливає передусім семантична структура як самих синсемантичних дієслів, так і обов'язкових придієслівних поширювачів, здебільшого з об'єктним значенням. На втрату синсемантичних ознак найчастіше впливає синтаксична позиція первинно синсемантичного дієслова, яку воно заповнює в конкретних синтаксичних конструкціях. Нівеляція обов'язкових поширювачів у процесі автосемантизації спричиняється до семантичних зрушень у складі дієслова, що не властиво дієсловам, які функціонують в еліптичних структурах. Унаслідок семантичних змін такі дієслова здебільшого набувають узагальненого значення або ж виражають специфічне значення, наприклад, здатність до виконання певної дії.

1.5. Синкретизм у сфері значеннєвих варіантів категорії «автосемантизм/синсемантизм» повнозначної словоназви денотата

Будь-який аналіз із класифікаційною метою розподілу мовних одиниць в ідеалі претендує на однозначний результат, без «залишків» чи винятків. Якщо ж у процесі аналізу трапляються винятки, то це вже засвідчує або деяку недосконалість гіпотетичного припущення аналізу, або ж неправильний вибір методики чи критеріїв поділу. Зрозуміло й те, що в мові навряд чи можна знайти очікувану досконалість у трактуванні мовних аксіом. Тому-то й маємо в лінгвістичній теорії таку велику кількість різного роду винятків, припущень, неточностей. Висловлене вище сповна стосується досліджуваного нами явища – категорії «автосемантизм/синсемантизм».

Прокоментуємо це на матеріалі дієсловоназв (автосемантичних і синсемантичних). Проаналізований об'ємний матеріал словоназв денотатів переконливо доводить, що чіткої межі автосемантичними й синсемантичними словоназвами в українській мові немає. Більш-

менш «закритою» є підсистема синсемантичних словоназв. Отже, явище переходу в межах автосемантичних-синсемантичних словоназв денотатів має переважно односпрямований характер і виявляється в переході синсемантичних словоназв денотатів у автосемантичні.

Як уже зазначалося, такий процес прийнято називати «абсолютизацією» чи «автосемантизацією». Так, у реченні *Яків мовчав, не перечив, не погоджувався* (Б.Лепкий) дієслово *перечити* є авто семантичною словоназвою процесуального денотата, хоча в інших уживаннях воно обов'язково вимагає керованих іменних форм – давального відмінка (*перечити кому?*) або місцевого (*перечити в чому?*). Ужите як автосемантичне дієслово (*не*) *погоджуватися* також має синсемантичні властивості (*погоджуватися з кимось, погоджуватися в чомусь*). Або в реченні *Розумний учить, дурний повчає* (Нар. тв.) дієслівні форми *учить, повчає* вживаються як автосемантичні, моделюючи непоширені речення дієслівної будови, хоча синтагматика цих дієсловоназв денотатів виявляє їхні первинні синсемантичні властивості (*учити кого?, учити чого?, повчати кого?*).

Така ж закономірність простежується: в іменникових словоназвах предметних денотатів. Пор., наприклад: *«Боремося не за ініціювання, а за реалізацію (З газ.)* (хоча *ініціювання + чогось, реалізація + чогось*); *Спочатку з'ясовуємо мету дослідження (З журн.)*, (хоча *дослідження + чогось*); *Новизна студіювання полягає в пріоритетності опрацювання концепції...* (А.Загнітко), (хоча *студіювання + чогось*); *Особливості вивчення базових навчальних дисциплін у 2015-2016 навчальному році пов'язані зі змінами, внесеними до навчальних програм (З журн.)*, (хоча *зміни + чогось*). В усіх зазначених випадках простежується перехід первинно синсемантичних словоназв процесуальних та предметних денотатів у автосемантичні словоназви. Зрозуміла річ, у кожному з цих і подібних прикладів доводиться окремо з'ясовувати причини, ступінь чи завершеність цього процесу.

Тому причини, механізми та ступінь переходу синсемантичних словоназв денотатів у автосемантичні дослідники витлумачують по-різному. Здебільшого це питання пов'язують із лексико-граматичними категоріями, наприклад: перехідності/неперехідності, ширше – з дієслівним керуванням (у дієсловоназвах). Автосемантичне вживання синсемантичних словоназв денотатів

розглядають також у плані виявлення їхніх сполучувальних потенцій та семантичної структури конкретних словоназв.

У найновіших дослідженнях мовознавців абсолютивацію (автосемантизацію) трактують як комплексне, різноаспектне явище в лексико-граматичній системі мови. Слід зауважити, що факт незаміщеності (найчастіше об'єктної позиції при первинно синсемантичних словоназв) деякі дослідники кваліфікують як суто формальну ознаку, що маніфестує явище компресії, тобто стиснення тексту до певного мінімуму, рівнозначного за своєю інформаційною цінністю розгорнутому варіанту усього тексту, але такого, який відрізняється від нього кількісним складом компонентів.

Проаналізовані випадки переходу синсемантичних словоназв у автосемантичні дають змогу твердити, що абсолютивацію зумовлюють кілька причин, найголовнішою з яких є власне-семантична структуралізація синсемантичної словоназви та її обов'язкових поширювачів, а також синтаксична позиція відповідної словоназви в реченні.

Більш детально зупинимось на аналізі явища автосемантизації в системі дієслівних словоназв процесуальних денотатів. На перехід синсемантичних дієслів в автосемантичні впливають передусім їхні семантичні особливості. Про це зауважував свого часу І.І.Мещанінов, досліджуючи різнопланові щодо можливості/неможливості безоб'єктного вживання дієслова. Так, на думку вченого, дієслова *читати* та *брати*, хоч і є носіями перехідності, проте вони виявляють неоднакову здатність до безоб'єктного вживання. Перше з них є завершеним у своєму семантичному вираженні, тоді як друге не має завершеного змісту без доповнення його іншими лексемами [213, с. 301]. У зв'язку з цим виникає потреба вивчення характеру зв'язку дієслова з об'єктом дії. Такий зв'язок здебільшого розглядають у межах власне-перехідності (формальної перехідності), яка виявляється в регулярній наповненості синтаксично зумовленої правобічної позиції іменним словом у знахідному, інколи – родовому відмінках.

Реалізацію об'єктного поширювача регламентують як лексико-граматичні особливості дієслова, так і його семний склад. Це передбачає в одних випадках відносну лексико-тематичну уніфікованість іменників-репрезентантів об'єктної семантики, а в інших – сприяє розширенню семантичного наповнення об'єкта дії.

Пор.: *сіяти* – зерно, *прасувати* – тканину, *одяг і терпіти* – знуцання, *біль, нестатки, чиюсь присутність* та ін. [213, с. 301].

Лексико-семантична кореляція синсемантичних дієслів з об'єктом дії є тим чинником, що регулює процес автосемантизації дієслівних лексем. Абсолютивне вживання дієслів передбачає невербалізоване представлення об'єкта в придієслівній позиції, що зумовлює певний перерозподіл сем у значенні дієслова. У мовознавчій літературі таке явище кваліфікують як включення об'єкта до семантики дієслова. Його називають ще «семантичне стягнення», «консоціація», «нереалізована правобічна валентність», «імпліцитна перехідність».

Уведення об'єкта до семантичного складу дієслова відбувається за рахунок семантики залежного компонента, який не дістає в дієслові окремого морфемного вираження. Уведений у значення синсемантичного дієслова об'єкт може мати різний характер. Так, синсемантичне дієслово *орати* реалізує своє значення здебільшого в сполученні з іменником *землю* (*орати землю*). Він є єдино можливим, семантично зумовленим поширювачем дієслова.

Лексичне наповнення об'єктів, на які спрямований вектор дії первинно синсемантичного дієслова, може, звичайно, варіюватися, включаючи більше однієї назви: *жати* – *жито, пшеницю, овес, ячмінь*; *косити* – *траву, бур'ян, ячмінь*; *полоти* – *моркву, цибулю, картоплю*; *малювати* – *картину, ескіз, портрет, пейзаж*; *шити* – *сукню, костюм, шапку* і т.д. Здебільшого такі предмети мають у значеннях спільний семантичний компонент, що уможливорює об'єднання їх однією, чітко визначеною родовою назвою: *полоти* – *все посаджене і посіяне, що заросло бур'янами*; *жати* – *зернові*; *читати* – *все те, що написано або надруковане*. При автосемантичному вживанні цих лексем дія відповідно спрямована не на один конкретний предмет, а на множину однорідних предметів.

Натомість кількість предметів, на які переходить дія, виражена, наприклад, дієсловом *любити*, є набагато більшою, причому лексичний діапазон цього об'єкта зорієнтований на поняття різного характеру, об'єднання яких родовою назвою видається неможливим: *любити людину, любити прогулянки, любити читання, любити працю, любити спорт, любити країну, любити чоловіка* і т.д. [257, с. 101].

Процес автосемантизації, особливо дієслівних словоназв процесуальних денотатів, може залежати від обов'язкових

придієслівних компонентів і ґрунтується на семантичних можливостях як самих дієслів, так і їхніх обов'язкових поширювачів з об'єктним значенням. Найактивніше переходять до розряду автосемантичних ті синсемантичні дієслова, які виражають дію, що реалізується в дієслівних словосполученнях з іменниками (займенниками) – назвами істот (переважно людей), які зазнають емоційного впливу на їхній розумовий, психічний чи моральний стан: *Невдача пригнічує; Перемога возвеличує; Творчість одухотворяє*. Пригніченими, одухотвореними, возвеличеними внаслідок впливу відповідних ситуацій можуть бути особи. Пор.: *Невдача пригнічує людину і Невдача пригнічує; Перемога возвеличує людину і Перемога возвеличує*. Як автосемантичні вживаються синсемантичні дієслова і в таких реченнях: *А Андрій і насмішить, і налякає, і розсердить* (В.Винниченко); *Ліліан завжди приголубить, заспокоїть* (А.Хижняк); *Батько той, хто виховує* (В.Канівець); *Життя навчить, а досвід покарає* (Г.Чубач); *Жінка, прислана для любові, повинна любити* (П.Загребельний) [Іваницька Н.Б., 2004, с. 101].

Важливо підкреслити, що введення змісту невербалізованого компонента до семантичної структури перехідних синсемантичних дієслів зумовлює набуття ними специфічних значень. Здебільшого такі дієслова виражають здатність до виконання відповідної дії або професійне заняття: *Раби будували замки й храми, сіяли й жали раби* (В.Симоненко); *Обидві жінки почали жати* (О.Десняк); *В цей день жінки, бувало не прядуть і не шують* (О.Воропай); *Дикі вандали воюють-грабують, палять, нищать* (Д.Маркевич); *Олька все вміє: і прати, і замінати, і варити* (А.М'ястківський).

Автосемантивацію нерідко зумовлює також граматична форма первинно синсемантичного дієслова та його синтаксична позиція в реченні. Так, перехід синсемантичних дієслів в автосемантичні сприяє: а) структура двоскладного речення, в якому роль обох головних компонентів виконують дієслова-інфінітиви (*Випросити – не вкрати* (Нар. тв.); *Знати – це уміти* (Нар. тв.)); б) структура речення з лексично не вираженим підметом (*Читай, придивляйся, прислухайся – так швидше збагнеш істину*) (З газети); *Здається, що все встигну, а не встигаю, не встигаю* (Л.Костенко); *Шие та поре, та все ниткам горе* (Нар. тв.); *Воювати важко, можуть убити* (В.Підмогильний).

«Придатними» для абсолютного використання синсемантичних дієслів є питальні речення, в яких логічний наголос

падає саме на дієслово. У таких випадках ситуація вимагає опущення об'єктних поширювачів, тому що основне семантичне навантаження несе дієслово, призначення якого полягає у визначенні характеристичної або кваліфікаційної ознаки суб'єкта: *Ви танцюєте?* (О.Десняк) – *Ви умієте танцювати?* чи *Ви хочете танцювати?*; *Вона оперує?* (А.Смілянський) – *Вона бере участь у проведенні операції?* чи *Вона є хірург?*

На автосемантизацію синсемантичного дієслова може впливати також його синтаксичне оточення. За умови входження первинно синсемантичного дієслова до ряду однорідних присудків, більшість із яких виражена автосемантичними дієсловами, відбувається втрата його синсемантизму, що виявляється в синтаксичній в редукції обов'язкових поширювачів при ньому. Так, у реченні *Мати глянула й охнула* (В.Близнець) – синсемантичне дієслово *глянути* вживається як автосемантичне, бо воно є однорідним до автосемантичного *охати*.

Виразніше зазначена закономірність простежується у випадках, коли автосемантичне дієслово виступає першим у ряді однорідних присудків. Така позиція зумовлює нівеляцію поширювачів при наявних у реченні синсемантичних дієсловах і надає їм узагальненої семантичної процесуальної ознаки: *Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкулювали, діймали, гризли* (Ю.Яновський); *Тут один такий все блукав, никав, вивідував* (І.Гончар); *До стола Еліна Львівна не сяде, а все метушиться, подає, пригощає* (В.Канівець).

Слід зауважити, що функціонування автосемантизованих дієслів у сучасній українській мові є стилістично залежним. Якщо в науковому та офіційно-діловому стилях вживання синсемантичних дієслів у значенні автосемантичних є майже нетиповим, то в художньому або публіцистичному текстах автосемантично вжите дієслово є явищем закономірним, передбачуваним та регульованим. Зокрема, автосемантизовані дієслова часто використовують у реченневих конструкціях, що є газетними та журнальними заголовками: *Успіхи футболістів тішать*; *Повідомлення інтригує*; *Результати голосування насторожують*; *Вона виграла*; *Клуб «творчої інтелігенції» запрошує*; *Розсекречені документи свідчать*.

Реалізація в мові сучасної публіцистики структур з незаміщеною позицією обов'язкового об'єкта можлива тому, що вживання дієслів спирається у своїх джерелах на широкий контекст, у якому прямий

об'єкт починає сприйматися узагальнено. У наведених прикладах заголовків семантичне навантаження припадає саме на дієслово, а лексичний склад потенційно можливих об'єктів є настільки всеохопним, що редукція обов'язкового поширювача з об'єктним значенням є цілком виправданою.

Характерно, що автосемантизовані дієслова широко вживаються у фразеології, зокрема у прислів'ях та приказках. Передаючи певну життєву закономірність або правило, які є узагальненням багатовікового суспільного досвіду, прислів'я та приказки часто оформлені реченневими конструкціями з невербалізованим об'єктним поширювачем, що зумовлено узагальнювальним характером таких утворень: *Розумний розсудить, а дурень осудить; Хто питає, той не блукає; Хто мусить, той і камінь укусить; Хто міняє, той не має; Хто дбає, той і має; Скупий складає, а щедрий споживає; Хто маже, той і їде; Згода будує, а незгода руйнує; Сама баба злизала, а на kota сказала; Знає кума – знає півсела.*

Необхідно підкреслити, що формальна наявність/відсутність придієслівних іменникових компонентів не завжди засвідчує перехід синсемантичних дієслів в автосемантичні. Відсутність залежного об'єкта при такому дієслові може бути ознакою неповного речення. На відміну від автосемантизації у неповному реченні не відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований об'єктний поширювач легко встановити за допомогою контексту або ситуації [260, с. 134]. Наприклад, у реченні *Чіпка більше говорив, вона слухала* (Панас Мирний) дієслово *слухати* зберігає свої синсемантичні характеристики. Незважаючи на те що позиція обов'язкового придієслівного поширювача залишається незаповненою (*слухати + щось, слухати + когось*), об'єкт, охоплений дією, легко встановити з попереднього речення: *Слухала кого? – Чіпку; Слухала що? – Те, що говорив Чіпка.* Або: *Жанна знайшла недопиту пляшку води й кілька разів жадібно ковтнула* (А.М'ястківський) – дієслово *ковтати* не втрачає своїх синсемантичних ознак, оскільки обов'язковий поширювач легко виявити з контексту (*ковтнула води*).

Неповними є також конструкції: *Але я мужчина й швидше давати повинен поміч, як брати* (М.Кравців) – *брати поміч; Я полегшено зітхнув: діти простили* (В.Сухомлинський) – *простили мене; Скоро Ліна з буряків прийде. Полють жінки, мучаться на такій спеці* (В.Канівець) – *полють буряки; Вино пінилося,*

*переливалося через край. Всі **пили**, реготали і хвалили Рюрикову винахідливість (А.Хижняк) – пили вино. Порівняймо вживання цих самих дієслів як автосемантизованих: Дурний дає – розумний **бере** (Нар. тв.); Олег завжди вмів **прощати**(О.Донченко); Вже й сонце сідає, а дівчата все **полють** (А.Кащенко); Того дня вони зовсім не **пили**, а були як божевільні (О.Левада).*

Отже, перехід синсемантичних дієслів в автосемантичні є поширеним явищем у сучасній українській мові. Його зумовлюють декілька причин. На автосемантизацію впливає передусім семантична структура як самих синсемантичних дієслів, так і обов'язкових придієслівних поширювачів, здебільшого з об'єктним значенням. Автосемантизацію зумовлюють кілька причин, найголовнішою з яких є власне-семантична структуралізація синсемантичного дієслова та його обов'язкових поширювачів, а також синтаксична позиція дієслова в реченні.

РОЗДІЛ другий

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВНОЗНАЧНОГО СЛОВА В НОМІНУВАННІ ДЕНОТАТА

Розгляд повнозначного слова в денотативному аспекті, зрозуміло, дає підстави трактувати його як основну словесну номінанту відповідного денотата. У повнозначній словоназві денотата при такому підході завжди можна виділити її основну (денотативну) сему, яка виступає інваріантною в усій наявній і можливій системі сем повнозначного слова. Оскільки семна структура повнозначного слова досить об'ємно вивчена, описана й зафіксована в тлумачних словниках, у монографії ми обмежуємося лише деякими авторськими доробками, що стосуються таких питань: т.зв. «прихованих сем», кількаслівності у номінаціях денотатів; виявів номінативної функції окремих словоназв денотатів у конкретних дискурсах, зокрема мовознавчому, в плані їхньої участі в термінотворенні.

2.1. Повнозначне слово з позиції ономасіології

Широке потрактування номінації зумовлює розгляд цього явища принаймні в двох ракурсах: *ономасіологічному* й *граматичному*.

Виразна орієнтація на ономасіологічний критерій простежується в сучасних концепціях чотирикомпонентної системи частин мови, хоча у різних авторів він набуває неоднакових модифікацій (лексичний критерій у Є.Куриловича, функціональний критерій у Ч.Фріза; граматичний критерій – у О.П.Суника, ономасіологічний критерій – у О.С.Кубрякової, інтегрований критерій – у І.Р.Вихованця). І.Р.Вихованець на підставі сукупності різнорідних критерій із базовим характером семантичного, виділяє три лексико-граматичні класи слів (іменник, дієслово, прикметник) і один синтаксичний клас (прислівник).

Із онтологічного погляду у типових вимірах усвідомленого сприйняття дійсності виступають **явища дійсності, предмети, дії, ознаки**. На відображенні цих явищ спеціалізуються слова трьох частин мови: іменника, дієслова, прикметника: іменник відображає предмет, дієслово – дії і процеси, прикметник – якості, властивості, ознаки.

Якщо розглянути слова цих частин мови крізь призму їхньої онтологічної природи, то можна простежити суттєву відмінність таких номінацій: від абсолютивності до відносності в якнайширшому

потрактують ціх понять. Типові іменникові назви (*книга, зошит, словник, відро, вікно, кімната, людина, учень, слово, мова, країна, держава, ніч, рік, кінь* і т.д.) співвідносяться з відповідними денотатами як їхнє відтворення засобами конкретної мови. У свідомості мовців такі назви співвідносяться із конкретними реаліями позамовної дійсності із властивими кожній із них сукупностями визначальних характеристик, що формували відповідні поняття і з часом перетворилися в автоматизовані, зайві, тобто нейтралізувалися у свідомості мовця і в практиці мовного визначення диференціації назв. Отже, на фоні інших слів іменникові слова є найменуваннями вищого рангу, оскільки за допомогою іменникових слів людина може співвідносити її мовленнєві спроможності із позамовною дійсністю. Цю тезу переконливо підтверджують процеси т.зв. «дитячого» мовлення, коли на початку володіння мовою дитина оперує іменниковими словами. Дитина, дотикаючись до «світу речей», використовує іменникові слова як мовні штампи, трафарети для називання предметів, що її оточують, долаючи в такий спосіб найважчий бар'єр – входження в світ речей, дій за допомогою найважливішого засобу такого входження – мови. Дещо іншими з цього погляду постають слова – дієслова. Лексеми цього лексико-граматичного класу повнозначних слів відтворюють денотат, що сприймається як дія, процес, стан. Предметний денотат типово відтворюють іменникові слова: *парта, сонце, рушник, дуб, голуб, ліс, зозуля, річка, трава*; денотат динаміки предметних реалій позначають дієслівні лексеми: *цвісти, ніжитися, рости, воркувати, шелестіти, парубкувати, зеленіти*; денотат якості предметів називають прикметникові слова: *червоний, теплий, довгий, веселий, добрий, густий* і т.д. Зазначені вище денотати, отже, повністю відтворюють мовленнєві одиниці, змістова завершеність яких обмежена рамками конкретного слова як мовної одиниці. Наведені вище приклади слів можна кваліфікувати як замкнені мовні одиниці (абсолютивні слова, слова абсолютивної семантики, автосемантичні слова).

Ознака «ідеального автосемантизму» властива обмеженому колу повнозначних слів, оскільки переважна більшість із них є багатозначними чи словами з переносним значенням. Тому саме цю «ідеальну» групу повнозначних слів щодо їхньої проекції на денотат можна вважати типом повнозначних слів, позбавлених участі в утворенні граматичного аналітизму. Категорійний аналітизм вони

утворюють лише як складові елементи відповідних словосполук, у яких суттєва роль аналітизму припадає на різні допоміжні мовні елементи. Пор.: *Зозуля кує і Зозуля перестала кувати.*

Денотати в стосунках до їхніх мовних репрезентацій виявляють подвійну природу. З одного боку, вони виступають як елементи розчленованого реального світу речей, дій, ознак і т.ін., з іншого боку, денотати співвідносяться з пропозиціями, ситуаціями, для мовного відтворення яких кожна мова «вितворила» свої структури у вигляді словосполучень та речень. Так, наприклад у реченні *В ущелині швидко сутеніло* (М.Зеров) повнозначні слова (*в*) *ущелина*, *швидко*, *сутеніти* називають окремі елементи позамовної дійсності: (*в*) *ущелині* – локалізацію стану природи, *швидко* – ознаку (стан) перебігу ситуації, *сутеніло* – стан природи. Уся реченнева структура є мовним відображенням денотативної ситуації загалом.

Денотативну ситуацію найбільш виразно засвідчують різноструктурні мовні утворення, що передають одну і ту ж саму інформацію: *Студент склав іспит екзаменаторові* $\approx$ *Екзаменатор прийняв іспит у студента* $\approx$ *Складений студентом іспит екзаменаторові* $\approx$ *Прийнятий екзаменатором іспит у студента.*

У лінгвістиці розмежовувати поняття «лексична номінація» та «синтаксична номінація». Поняття «синтаксичної номінації» тісно пов'язане із трактуванням синтаксичних одиниць (словосполучень, речень, компонентів речення), як інформативно достатніх /недостатніх комплексів із властивою їм структурно-семантичною завершеністю/ незавершеністю.

Виділення номінативного (семантичного) синтаксису в окремий аспект сучасних теорій речення із виокремленням поняття пропозиції (семантичного інваріанта усієї парадигми речення) забезпечує акумулювання усієї суперечності модальних та комунікативних варіантів речення у спільний інваріант – пропозицію, в якій відображається денотативна ситуація.

Ми в своїй роботі звертаємо увагу лише на ономасіологічну природу лише словоназв, не торкаючись питань мовної номінації пропозицій. Ономасіологія номінацій цікавить нас лише в ракурсі співвіднесення словоназв із предметними денотатами.

У цьому плані ми розмежовуємо: а) зовнішню природу номінацій предметних денотатів та б) внутрішню природу номінацій предметних денотатів. Зовнішня природа номінації предметного денотата полягає в тому, що ми розглядаємо її як мовне вираження

предметного денотата в завершеній формі – незалежно від однослівності чи кількаслівності. В такому разі постають одноплановими як однослівні, так і кількаслівні назви.

Досить показовими у цьому плані виступають кількаслівні номінації предметних денотатів, до складу яких входять інформативно недостатні слова, наприклад, у складі підмета непростої будови. Ми звертаємо увагу саме на підмет, оскільки предметність як ознаки предметного денотата (ономасіологічна ознака) корелює із предметністю підмета-суб'єкта як компонента формально-синтаксичної структури речення.

Широке потрактування номінації зумовлює розгляд цього явища окрім усього іншого, також і в онтологічному ракурсі.

Оскільки одним із об'єктів нашого дослідження виступає лексична номінація предметних денотатів, то ми звертаємо увагу на онтологічну природу словоназв, не торкаючись питань мовної номінації пропозицій. Онтологія номінацій цікавить нас у плані співвіднесення словоназв із предметними денотатами. Розмежуємо: а) з о в н і ш н ю природу номінацій предметних денотатів та б) в н у т р і ш н ю природу номінацій предметних денотатів.

Зовнішня природа номінації предметного денотата полягає в тому, що ми розглядаємо її як мовне вираження предметного денотата в завершеній формі – незалежно від однослівності чи кількаслівності. В такому разі постають одноплановими як однослівні, так і кількаслівні назви. Показовими в цьому плані виступають кількаслівні номінації предметних денотатів, до складу яких входять інформативно недостатні слова формально-синтаксичного компонента речення, слова в складі його непростої будови. Звертаємо увагу на підмет, оскільки предметність як ознака предметного денотата (ономасіологічна ознака) корелює із предметністю підмета-суб'єкта як компонента формально-синтаксичної структури речення. *П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А.Малишко); *Сміху сиплеться срібна злива* (В.Бичко); *Кінець дня минув у напруженій роботі* (М.Трублаїні); *Дві низки червоних, як стигла перчиця, капців висіли на дверях* (М.Коцюбинський); *Постійно пройшли останні дві групи робітників* (В.Близнаець).

У руслі нашого дослідження вузловим постає питання про співвіднесеність понять «предметний денотат» і «обсяг словоназви предметного денотата», принаймні у їхніх кількісних вимірах.

Ідеальною уявляється ситуація, коли один предметний денотат номінує одне слово. Така співвіднесеність «знімає» будь-які суперечливі думки стосовно можливих випадків «однослівності/кількаслівності» мовного вираження предметних денотатів. Зрозуміло, що така кількісна співвіднесеність у її ідеальному представленні характеризує переважну більшість автосемантичних повнозначних слів української мови: *стіл, парта, клас, аудиторія, вікно, двері, стеля, підлога, стілець, ручка, зошит, учитель, викладач, побілка, комп'ютер, крейда, пенал, електрика, насос, фізика, фізкультура, геометрія, параграф, буква, абетка, Австрія, Вінниця, Баку, сніг, мороз, дощ, жаба, залізо, книга, лінійка, цибулина, річка, ртуть, сосна, вухо, церква, шафа, подарунок, совість, любов, терпіння, психологія, ноутбук, розум, нога* і т.д.

Онтологічна природа таких і подібних номінацій є достатньо прозорою щодо їхньої проекції на відповідні предметні денотати. Зрозумілою й несуперечливою в цьому ракурсі є також кількісна співвіднесеність понять «однослівність» та «предметний денотат».

Якщо ж розглянути природу номінацій предметних денотатів глибше, взяти до уваги хоча б елементарні тлумачення кожного з повнозначних слів, подані в тлумачних словниках, то постає досить цікава картина: *кожне з повнозначних слів тлумачиться за допомогою іншого повнозначного слова, яке уже в ракурсі вияву його можливостей виступати засобом тлумачення, не є типовою однослівною номінацією.* Іменникова словоназва предметного денотата виявляє ознаки розширення свого семантичного обсягу: *ручка це предмет для писання, а молоток – це предмет для забивання...*, *а лампа – це предмет для освітлення* і т.д. Або: *Вінниця – це обласний центр Вінницької області, Черкаси – це обласний центр Черкаської області.* Наведені приклади показують, що в основі своїй усі вони, будучи не однослівними, називають цілком визначені відповідні предметні денотати.

Отже, наші висновки зводяться до того, що існує інша закономірність, коли один предметний денотат виражається кількома словами.

Досить цікаві закономірності розширення семантичного обсягу іменникових словоназв спостерігаються в сфері тлумачення (пояснення) термінів. Такі закономірності можна звести до двох основних: а) уживання в тлумаченнях загальноживаних (досить частотних щодо вживання в різних стилях) іменників (*галузь,*

установа, засіб, джерело, особа і т.д.); б) пояснення (тлумачення у вигляді підрядного означального речення із сполучними словами (який, що): банк – фінансова установа, що зосереджує тимчасово вільні кошти (грошові вклади), надає їх у тимчасове користування у формі кредитів (позик), стає посередником у взаємних виплатах і розрахунках між підприємствами, установами чи особами (екон., с. 26)¹; валюта – грошова одиниця країни, що бере участь в міжнародному економічному обміні та інших міжнародних грошових розрахунках (екон., с. 33); депозит – грошові засоби або цінні папери, що віддані на зберігання у фінансово-кредитні, митні, судові або адміністративні установи (екон., с. 53); інфраструктура – комплекс галузей господарства, які обслуговують промисловість, аграрне виробництво, населення (екон., с. 79); квота – величина податку, що береться з одиниці оподаткування (екон., с. 86).

Ще більш розширеним постає розуміння такої співвіднесеності, якщо взяти до уваги реченнєві структури, особливо в художньому стилі мовлення, й розглянути «навантаження» повнозначних слів, які «оточують» т.зв. «центральні домінанти предметних денотатів». Покажемо це на прикладах виділених слів у реченнях: *Округло піднісся собор нерозчавленими куполами, як видиво, як неймовірність* (Олесь Гончар); *Оце вам звичаї, самі ростуть із вдачі народу, із традицій його, із душі, а то вигадують, висмоктують із пальців різні бездушні псевдообряди* (Олесь Гончар); *Богатирі тут виростали, сильних духом людей виховував цей край, живлющий дух цієї природи* (Олесь Гончар).

Отже, онтологічна природа іменникових словоназв предметних денотатів є не завжди прозорою з огляду на відсутність кореляції між денотатом і його словесним найменуванням (словесними найменуваннями).

2.2. Семантичний обсяг повнозначної словоназви в аспекті її ресурсоспроможності номінувати денотат

Як уже зазначалося, кожне повнозначне слово номінує денотат. Для вияву номінативних особливостей повнозначних слів використовується методика їхнього синтагматичного поєднання з

---

¹ В ілюстраціях обмежуємося прикладами економічних термінів: М.Л.Осадчук. Ринкова економіка. Словник – довідник: український, російський, англійський, німецький. – Вінниця, УНІВЕРСУМ - Вінниця, 1997. – 320 с.

іншими словами. Результатом цього процесу виявився поділ усіх повнозначних слів на узагальнені класи автосемантичних і синсемантичних словоназв денотатів.

У залежності від ономасіологічної природи денотата розмежовують *предметні денотати, процесуальні денотати, атрибутивні денотати*. Кожен із таких денотатів може бути номінований як автосемантичною, так і синсемантичною словоназвою певної частини мови. Саме в цьому плані найвиразніше виявляється ресурсоспроможність кожної іменникової, дієслівної чи прикметникової словоназви в аспекті вияву їхньої здатності номінувати денотат [150; 148; 153; 154].

Але для вияву об'єктивної ресурсоспроможності кожної з них необхідно проаналізувати широкий контекст, який може засвідчувати як достатність, так і недостатність таких словоназв для номінування денотата. Так, словоназва «*вікно*» в словосполученні «*вікно в світ*», як бачимо має інше значення, що реалізується лише в такому поєднанні. А, наприклад, прикметникова словоназва «*гарячий*» також може мати інше значення: «*гаряча точка*» і т.д. Тому для з'ясування ресурсоспроможності повнозначного слова в плані його номінативної здатності називати відповідний денотат необхідно орієнтуватися на контекст [154].

Ключовими питаннями зазначеної мікропроблеми постають такі: а) з'ясування поняття «семантичний обсяг словоназви денотата» та б) виявлення і встановлення ієрархії в сфері вимірів (показників) семантичного обсягу словоназв денотатів. Подаємо короткий опис самої процедури дослідження, методичних прийомів та отриманих результатів на прикладі іменникових словоназв предметних денотатів.

Повнозначне слово в аспекті вивчення його номінативної природи й здатності називати денотат розглядаємо як основну мовну одиницю, здатну акумулювати складну й суперечливу наукову проблематику, що стосується повнозначного слова. Зрозуміло, що кожне повнозначне слово виконує в мові номінативну функцію, тобто називає денотат. Іменникові словоназви номінують предметні денотати, дієсловоназви номінують процесуальні денотати, прикметникові – атрибутивні денотати, прислівникові – адвербіальні денотати. Саме номінативна функція (функція називання) «виокремлює» клас повнозначних слів, відокремлюючи їх від неповнозначних (службових).

Функціонування повнозначних словоназв (автосемантичних і синсемантичних) у різних позиційних умовах реченнєвої структури показує, що зазначений поділ словоназв денотатів (зокрема в плані розмежування їх на автосемантичні – синсемантичні) не вичерпує усієї глибини проблеми стосовно номінації денотатів різної природи. Ідеться не лише про обмеження можливостей синсемантичних словоназв номінувати денотати, але й про автосемантичні слова, які в певних синтагматично й комунікативно акцентованих позиціях є також недостатніми.

Науковими підвалинами пропонованого підходу слугували праці провідних учених основних наукових шкіл: пражської (М.Трубецької, Р.Якобсон, В.Матезіус), копенгагенської (Л.Єльмслєв, В.Брендаль), американської (Є.Сепір, Л.Блумфільд, Х.Харріс), російської (Л.Щерба, С.Поліванов, В.Виноградов). В Україні в цій галузі багато зробили Л.Булаховський, О.Мельничук, В.Русанівський, І.Ковалик, М.Муравицька, В.Перебийніс, О.Тараненко, М.Кочерган та ін. Слово стало невід'ємною складовою усіх напрямків сучасної української граматичної науки як у плані вивчення конкретної мови, так і в типології (В.Німчук, О.Мельничук, І.Вихованець, К.Городенська, А.Загнітко, Н.Гуйванюк, М.Степаненко, В.Шинкарук, М.Барчук, С.Соколова, М.Мірченко, М.Скаб, В.Ожоган, Н.Костусяк, П.Білоусенко, Н.Клименко, Ф.Бацевич, Г.Вокальчук, О.Кульбабська, Г.Мартинова, О.Селіванова, О.Снітко, Н.Б.Іваницька, М.Баган, М.Вінтонів, О.Межов та ін.

Алгоритм викладу матеріалу, опису процесу, методики й результатів дослідження висуває необхідність подати насамперед деякі коментарі щодо вихідного терміна **«семантичний обсяг іменникової словоназви предметного денотата»**. Зміст терміна сконцентровано на номінації «обсяг», хоча, зрозуміла річ, ідеться про іменникові словоназви (іменникові слова) як номінанти предметних денотатів. Спочатку зупинимось на деяких суттєвих заувагах стосовно словоназви **обсяг**, розглянувши її на тлі інших слів (*план, сфера, напрям, аспект, об'єм, простір, тло* та ін.).

Останнім часом термінологічний лексикон наукового стилю сучасної української літературної мови «наповнюють» іменникові слова, широко вживані в різних джерелах цього стилю, які вважаються «книжними» словами, хоча за кількісними показниками вживаності можуть бути віднесені до високочастотних. Саме до таких словоназв предметних денотатів можна віднести: *план, сфера,*

напрям, аспект, обсяг, об'єм, простір, тло. Не вдаючись до детального опису тлумачень цих і подібних словоназв, спробуємо виокремити в них лише один, на наш погляд, найсуттєвіший параметр, який міг би якоюсь мірою об'єднати їх і в такий спосіб послужити доведенням їхньої функціональної близькості, в глобальному сенсі наукоємної спорідненості. Це вдалося зробити на основі проведеного нами аналізу різножанрових наукових текстів (на матеріалах монографій, посібників, наукових статей), особливо заголовків та початкових абзаців викладу змісту.

Помічено, що сферу таких іменникових словоназв предметних денотатів активно поповнює також іменникове слово «дзеркало», корелюючи із зазначеними вище назвами з їхніми прийменниково-іменниковими формами (*у просторі ...*, *у плані ...*, *у сфері ...*, *в аспекті ...*, *в просторі ...* та ін.). У кожному з таких уживань іменникові словоназви предметних денотатів супроводжують залежні від них словоназви інших денотатів: прикметникові словоназви атрибутивних денотатів (*у зіставному аспекті*, *у типологічному аспекті*, *у діахронному аспекті*, *у функційному аспекті* чи іменникові словоназви предметних денотатів: *у просторі міжкультурних комунікацій*, *в аспекті синтагматики*). Широко вживана іменникова словоназва предметного денотата *дзеркало* (*в дзеркалі...*), не маючи при собі прикметникових словоназв атрибутивних денотатів, виявляє, як і попередні словоназви, регулярну сполучуваність із залежною словоназвою предметного денотата, експлікованою прийменниково-іменниковою формою субстантива в родовому відмінку: *Генезис і еволюція слов'янського словотвору в дзеркалі еволюції людської думки* (Т.Лукінова); *Тип культури в дзеркалі мовної фразеології* (І.Голубовська).

Наголошуємо на тому, що слово **обсяг (семантичний обсяг)** є також часто вживаним у подібних номінаціях предметних денотатів, коли мова йде не про конкретний простір, а про поняттєву абстракцію, спричинену узагальнювальним усвідомленням типових ознак, зафіксованих у лексикографічних тлумаченнях. Отже, параметричні характеристики цієї словоназви концентруються навколо основної (квантитативної), яка складає її змістове ядро і дозволяє «маніпулювати» в плані ієрархічної варіативності (класифікації) досліджуваних структур у розмежуванні «найбільше – багато – мало».

Доповнення *семантичний* («*семантичний обсяг*») конкретизує зміст словоназви «обсяг», обмежуючи її номінацію в семантичному ракурсі. У такий спосіб видається можливим, по-перше, використовувати цей термін як своєрідну основу, в проекцію на яку проводимо аналіз конкретних іменникових словоназв предметного денотата, і, по-друге (найголовніше), розглядати цей процес як методичну процедуру, що може бути екстрапольована на дослідження й опис словоназв денотатів іншого типу (зокрема, процесуальних чи атрибутивних) як у межах однієї мови, так і в типології.

З'ясування питання про семантичний обсяг іменникових словоназв предметних денотатів найтісніше пов'язане з виявом у них (іменникових словоназв) ознак автосемантизму/синсемантизму.

Першу групу з мінімальним семантичним обсягом словоназви предметного денотата складають **автосемантичні** іменникові словоназви: *Синергетика в контексті інтелектуальних стратегій розвитку світи* (М.Кремінь); *Діалектна лексика цікавить сьогодні не лише лінгвістів, але й дослідників інших гуманітарних наук* (П.Гриценко); *Думка обірвалась на тихому, жадібному тоні* (М.Коцюбинський); *А коли роками носиш у собі щось таке, з чим не можеш жити, часом буває легше розбитись об воду, ніж перестати стрибати* (О.Забужко); *Духовні сили Віктора Капелюхи вже ... лягли в дитячі душі, в їх долях, наче зерно, проросли* (М.Степаненко). Такі (автосемантичні) іменникові словоназви предметних денотатів визначає їхня синтагматика, фіксація в словниках, а також конкретні умови функціонування в тексті.

До другої групи в ієрархічній послідовності щодо ступеня розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів відносимо **первинно автосемантичні іменникові слова**, семантичний діапазон номінації яких розширено за рахунок прикметникових словоназв атрибутивних денотатів чи прийменниково-відмінкових форм із ознаками формально-синтаксичної факультативності.

Визначення змістового обсягу словоназв предметних (як і інших) денотатів вимагає врахування головних (денотативних) сем відповідних словоназв, особливо коли словоназва об'єднує близькі чи дещо віддалені ознаки. Пояснимо це, наприклад, проаналізувавши словоназву предметного денотата *доля*. Ця словоназва виявляє ознаки

як автосемантизму (*кинути виклик долі, не вірити в долю, скоритися долі*), так і синсемантизму (*доля людини, доля батьківщини*).

Лексикографічні тлумачення цієї словоназви зводяться загалом до трьох основних: а) *хід подій, збіг обставин, які не залежать від долі людини*; б) *життєвий шлях (людини)*; в) *майбутнє чого- н.* У першому випадку (*кинути виклик долі, не вірити в долю*) змістовий обсяг словоназви «доля» є обмеженим, хоча й тут можна знайти мовленнєві структури, що його дещо розширюють (у певних семантичних ракурсах): *не вірити в (лиху) (погану), нещасливу долю*. У другому прикладі спостерігається більш типове розширення обсягу номінації цієї словоназвою предметного денотата за рахунок відповідної семної кореляції: з прикметниковими словоназвами атрибутивних денотатів (*нещаслива, важка, цікава + доля...*) та з іменниковими словоназвами предметних денотатів (*нещаслива, важка, цікава + доля...*) та з іменниковими словоназвами предметних денотатів (*нещаслива доля кого? – нещаслива доля людини*).

Слід зауважити, що саме прикметникові словоназви відповідних атрибутивних денотатів можуть бути якнайважливішими семантичноємними виражальними засобами, зокрема в художньому мовленні: *В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було... Тепер же злої тої долі, як бога, ждати довелося* (Т.Шевченко). Третій приклад (коли йдеться про долю як майбутнє) ілюструє обов'язкове розширення семантичного обсягу номінації словоназвою «доля» предметного денотата (*доля кого? – доля людини; доля чого? – доля врожаю*).

Отже, в кожному конкретному випадку для інтерпретаційної «біографії» іменникової словоназви предметного денотата необхідно орієнтуватися на значеннєві варіанти номінативних одиниць, які зафіксовані в тлумачних джерелах (у тлумачних словниках).

Подамо ще кілька прикладів іменникових словоназв предметних денотатів, які підтверджують наші міркування. Досить виразно ілюструє заявлену закономірність іменникова словоназва предметного денотата «зірка». Обмеження семантичного обсягу цієї номінації можна спостерігати в значенні «небесне тіло» (*милуватися зірками, спостерігати за зірками, визначати напрям зірки, зірка з'явилася на небі, зірки сяють, мерехтять, вибликують, блідніють, гаснуть*). У переносному значенні «видатна людина» розширення семантичного обсягу є обов'язковим і досягається за рахунок

обов'язково залежних іменникових словоназв предметних денотатів (*зірка кіно, зірка театру, зірка телебачення*). У третьому значенні «геометрична фігура з п'ятьма виступами чи предмет такої форми» семантичний обсяг можуть (необов'язково) розширювати прикметникові ряди словоназв: *зірка металева, паперова, ялинкова* чи відповідні іменникові словоназви (*зірка з паперу, з пластмаси, з картону*).

Неабияку роль у процесах розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів відіграють синоніми (синонімічні ряди). На матеріалах Словника синонімів української мови (Словник синонімів української мови: В 2т. / А.А.Бурячок, Т.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999-2000) простежено переважну тотожність основних іменникових словоназв предметних денотатів та їхніх синонімів щодо вияву ознак обмеження чи розширення семантичного обсягу відповідних словоназв.

Повертаючись до значень словоназви «доля», наводимо приклади їхніх синонімів. У значення «*хід подій, збіг обставин, незалежних від людини*» словоназва «доля» має синоніми: *призначення, приречення, фатум, фортуна*, які в мовленнєвих реалізаціях виявляють обмежений обсяг номінативного потенціалу. У реченнєвих структурах вони замішують позиції формально-синтаксичних компонентів «морфологізованої» природи: підмета, обов'язкового придієслівного компонента об'єктної семантики: «...мені **доля** судила стати щільно до виробництва кінокартини» (Ю.Яновський); **Фортуна** таки повернулася до хліборобів (З газ.); *Навіть той, хто в призначення вірить, все ж трудиться мусить постійно* (І.Франко).

У значенні «*життєвий шлях людини*», словоназва «доля» «обростає» синонімами: *судьба, талан, щастя, планета, планида*, у номінуванні якими предметних денотатів найчастіше беруть участь прикметникові чи займенникові словоназви атрибутивних денотатів: *Ой погляну я на поле. Поле чистеє дріма... Гей, мій латаний талане. Доля темна та німа* (І.Франко). *Невже минеш, як буревій, в судьбі моїй, в судьбі моїй?* (Л.Забашта); *Чи не ти, бува, приймеш на себе цю планиду?* (Ю.Збанацький). Це ще раз підтверджує думку про нерозривний зв'язок умов звуженої чи розширеної природи обсягу номінацій предметного денотата з конкретним значенням слова як номінативної одиниці відповідного денотата.

Досить виразною постає картина розширення обсягу номінації денотатів в об'ємних класах т.зв. перехідних дієслів, іменників, утворених від таких дієслів. Можна вважати, що всім перехідним дієсловоназвам процесуальних денотатів властиве розширення семантичного обсягу номінації, оскільки всі вони обов'язково включають залежну від них іменникову (займенникову) словоназву предметного денотата в сферу своєї номінації: *Дисертант досліджує (що?) мову. Дисертант збирає, класифікує, упорядковує, аналізує (що?) матеріал. Дисертант захищає (що?) дисертацію.* Дієсловоназви *досліджувати, збирати, класифікувати, упорядковувати, аналізувати, робити* й подібні до них у реалізації своїх функцій номінування процесуальних денотатів виявляють потребу обов'язкового доповнення іменниковими словоназвами з об'єктною синтаксичною семантикою (прямим додатком = обов'язковим придієслівним компонентом формально-синтаксичної структури речення).

Саме синтагматична (сполучувальна, валентнісна) обов'язковість виступає діагностувальною ознакою виокремлення в структурі мови одиниць із властивим їм найвищим ступенем розширення семантичного обсягу номінування денотата. Така номінація денотата базується на синсемантизмі повнозначного слова, яке своїм власним фонемним складом не здатне номінувати денотат (вичленовувані практикою розумової здатності людини предмет, дію, стан, ознаку). В основі таких розширених номінацій лежить синсемантизм повнозначного слова.

У сферу розширених номінацій входять семантичні єдності, в т.числі й граматикалізовані семантичні єдності: дієслівного типу: *розв'язувати (що?) – проблему, укладати (що?) – словник не помічати (чого?) – помилок, довіряти (кому?) – товаришу, зарости (чим?) – бур'янами, боротися (проти кого?) – проти ворога (із ким?) – з ворогом, наполягати (на чому?) – на законі;* іменникового типу: *розв'язання (чого?) – проблеми, укладання (чого?) – словника, вивчення (чого?) – правил;* прикметникового типу: *вищий (від кого?) – від батька, здатний (до чого?) – до науки, повинен (робити що?) – прийти;* прислівникового типу: *краще (за кого?) – за всіх.*

Достатньо апробовану авторську методику дистрибутивного аналізу виокремлення групи інформативно недостатніх дієслів можна екстраполювати на іменники, утворені від таких дієслів [148; 175].

Наприклад, синсемантична іменникова словоназва предметного денотата «спроба» («вчинок із метою здійснити що-небудь при відсутності впевненості в досягненні успіху») зберігає сполучувальні властивості відповідної дієсловоназви процесуального денотата «пробувати» («спробувати») (*намагатися, силкуватися зробити, здійснити що-небудь*). Стовідсоткова сполучуваність синсемантичної дієсловоназви *пробувати (спробувати)* з інфінітивом, яка засвідчує віднесення її до інформативно недостатніх словоназв і збережена в семантичній єдності іменникового типу (*спроба + інфінітив*), засвідчує високий ступінь інформативної недостатності іменника «спроба». Розширення семантичного обсягу номінації з центром *спроба* включає в себе три типові групи словоназв: а) прикметникових (необов'язкових): *відчайдушна спроба, (не) смілива спроба, легковажна спроба, остання спроба, марна спроба, даремна спроба*; б) іменникових (напівобов'язкових): *спроба гравця, спортсмена, суперника* (з переміщенням назвою суб'єкта: *гравець пробує → спроба гравця*); в) дієслівних (обов'язкових): *спроба зробити що-небудь, спроба відмовитися від чого-небудь, спроба переконати когось, спроба померитися з ким-небудь, спроба домогтися чогось*.

В усіх випадках наявне явище розширення семантичного обсягу номінації предметного денотата синсемантичною іменниковою словоназвою *спроба*, хоча ступінь обов'язковості розширення, як бачимо, є неоднаковим – від необов'язковості (факультативності) – до напівобов'язковості та обов'язковості. За кількісно-якісними показниками в системі українського слововживання переважають структури з обов'язковою сполучуваністю (*спроба + інфінітивна форма*), як і поєднання структур із факультативною сполучуваністю та структур із обов'язковою: *Це була спроба пробратися на океанське судно* (О.Гончар); *Перші спроби писати – віршем і прозою, відносяться ще до тих часів, коли Франко був у гімназії* (М.Коцюбинський); *Уже було кілька спроб розробити проект* (З газ.).

Є чимало випадків номінативних структур, коли навряд чи видається можливим провести чітку межу між звичайною кількаслівністю називання предметних денотатів і розширенням семантичного обсягу.

Наголошуємо на тому, що основним критерієм такого розмежування є виявлення в іменникових словоназвах ознак

синсемантизму. Методичним прийомом при цьому слугує прийом елімінування, який забезпечує виявлення в аналізованих іменникових словоназвах ознак синсемантизму. Цим прийомом можуть бути охоплені всі іменниково-іменникові структури: *спрямування* (чого?) *зусиль*; *зміна* (чого?) *клімату*; *оберіг* (чого?) *щастя*; *відмова* (від чого?) *від минулого*; *тяглість* (чого?) *поколінь*; *гіркота* (чого?) *вдовинства* [146].

Окремий статус у складному процесі номінації денотатів посідають терміни (лат. *terminus* – рубіж, межа), що являють собою слова або словосполучення, які позначають поняття певної галузі науки, техніки тощо. Наголошуємо на тому, що з невпинним і надзвичайно швидким розвитком різних галузей сучасної науки, активізувалися процеси утворення кількаслівних номінацій у терміносистемах. Особливе місце щодо частотності займають терміни двослівної будови із стрижневим елементом – іменниковою словоназвою предметного денотата в поєднанні з прикметниковою словоназвою, яка по-своєму розширює семантичний обсяг номінації: *лінгвістика ареальна*, *лінгвістика когнітивна*, *лінгвістика комунікативна*, *лінгвістика описова*, *лінгвістика структурна*, *лінгвістика прикладна*, *лінгвістика комп'ютерна* тощо. Або згадаймо, наприклад, систему кількаслівних номінацій різновидів речення: *просте речення*, *складне речення*, *складносурядне речення*, *складнопідрядне речення*, *розповідне речення*, *окличне речення*, *питальне речення*, *двоскладне речення*, *односкладне речення* тощо. Чи, наприклад, уживання двослівних термінів такого ж типу в інших розділах лінгвістики: *голосні фонем*, *приголосні фонем*, *дзвінки приголосні*, *глухі приголосні* і т.д.; *загальноживані неологізми*, *авторські неологізми*, *оказіональні неологізми*, *стилістичні неологізми*, *морфема коренева*, *морфема афіксальна*, *морфема нульова*, *морфема первинна*, *морфема сполучна* і т.д.

Є чимало структур іменниково-прикметникового типу, які балансують на межі термінологічних і вільних із досить вагомим семантичним навантаженням прикметникових словоназв. Такими можуть бути, наприклад, структури з прикметниковими словоназвами атрибутивних денотатів: *віртуальний*, *мультимедійний*, *інформаційний* тощо: *віртуальна аудиторія*, *віртуальна лабораторія*, *віртуальна машина*, *віртуальна освіта*, *віртуальна пам'ять*, *віртуальна технологія*, *віртуальна реальність*, *віртуальна філософія*, *віртуальна цивілізація*, *віртуальна школа*, *віртуальне*

співтовариство, віртуальне підприємство, віртуальний клас, віртуальний обряд, віртуальні здібності та ін.; мультимедійний курс, мультимедійна лекція, мультимедійне видання, мультимедійне середовище, мультимедійні засоби, мультимедійна ігра, мультимедійні технології та ін.; інформаційна грамотність, інформаційна індустрія, інформаційна інфраструктура, інформаційна компетентність, інформаційна культура, інформаційна модель, інформаційна пропаганда, інформаційна технологія, інформаційна революція, інформаційна система, інформаційна сфера, інформаційне оточення, інформаційне право, інформаційне суспільство, інформаційний ефект, інформаційний колапс, інформаційний потенціал, інформаційний світогляд, інформаційні послуги, інформаційний простір, інформаційний ресурс, інформаційні технології, інформаційне середовище та ін.

Отже, прикметникові словоназви атрибутивних денотатів є складовою, невичерпним багатством, яким послуговується мова в її різностильових варіантах і авторських варіаціях. Насамперед у цьому плані вирізняються книжні стилі (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний), де прикметникові словоназви виконують роль кваліфікаторів, розрізнявачів аналітичних, логічних характеристик предметів, явищ.

Якщо до цього всього долучити ще т.зв. «семантичну динаміку» прикметникових словоназв, результатом якої є утворення означень-епітетів, то можна сміливо кваліфікувати такі словоназви як неосяжний масив елементів, здатних розширювати семантичний обсяг іменникових словоназв предметних денотатів. Можна скористатися для цього хоча б прекрасним «Словником епітетів української мови» (автори Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О.), у якому, наприклад, до словоназви предметного денотата «голос» із художніх текстів дібрано більше 200 різних прикметникових словоназв. Із позицій нашого підходу до можливостей розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів просто вражає кожен приклад словника. Перевірені речення шляхом елімінування прикметникових словоназв виявилися абсолютно не спроможними виразити відповідну семантику іменникових слів. Пор.: *Заніміли, поникли, погасли ліси, і людські, і пташині мовчать голоси* (М.Рильський) і *Заніміли, поникли, погасли ліси, і мовчать голоси*. Або: *Співала*

[Марійка] зосереджено, **хрипуватим**, наче **надтріснутим** голосом (В.Шевчук) і *Співала* [Марійка] зосереджено, наче голосом.

Художнє як і публіцистичне мовлення не може обійтися без деяких словоназв атрибутивних денотатів, які, «перемігши» свою необов'язковість (факультативність) у формально-синтаксичній структурі речення, перетворилися в найнеобхідніші елементи, здатні розширювати семантичний обсяг предметного денотата. Такими насамперед є словоназви: атрибутивних денотатів: пор.: *свідчення земляків і **нетлінні** свідчення земляків; Кобзар і **безсмертний** Кобзар, труд і **титанічний** труд, особистість і **творча** особистість, нащадки і **вдячні** нащадки, інформація і **цікава, доступна, опоетизована** інформація, вчені-шевченкознавці і **маститі** вчені-шевченкознавці, читач і **небайдужий** до української минувшини читач, слово і **ніжне** слово, перо і **невтомне поетове** перо, усамітнення і **духовне** усамітнення і т.д. пор.: лікар митець і лікар за **фахом**, але митець за покликанням, жити і **повноцінним** життям **митця, громадянина, тягар і тягар непростих пережитих літ**, плід і **дозрілий** плід **Духу**, ковток і **бунтарської волі** ковток, обіцянки – **заяложені** обіцянки, монологи і **соковиті** монологи, дотик і **душевний** дотик, ярмо і ярмо **менишвартості**, висновок і **обнадійливий**, хоча **жорстокий** висновок, печаль і **голуба** печаль, сповідь і **усамітнена** сповідь, слово і **довірне** слово (**поета**); світобудова і **складна й суперечлива** світобудова; спромога і **інтелектуальна** спромога; потуга і **духовна** потуга, непокора і **громадянська** непокора, шляхи (минувшини) і **звивисті** шляхи (минувшини); дар (проникнення в загадковість) і **особливий** дар проникнення в загадковість (природи й людського буття); самобутність і **творча** самобутність, почуття і **виболювані** почуття.*

Виразно простежується значне розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів у структурах, що являють собою ланцюгові ряди синсемантичних словоназв із опорним синсемантичним іменником: *спроба використання правила ...**обґрунтування** важливості методики дослідження ...*, *розробка плану лекцій, наполягання на необхідності включення закону в порядок денний сесії* і т.д.

У ланцюгових рядах синсемантичних словоназв, прогнозованих іменниковими синсемантичними словоназвами з найвищим ступенем синсемантизму (*можливість, намагання, спроба* та ін.), типово

вживаними в різностильових текстах, є «вкраплення» в них (у ланцюгові ряди) синсемантичної словоназви процесуального денотата в інфінитиві:

Різномірний підхід до вивчення синтагматичних особливостей повнозначних слів, як і застосування інших методичних прийомів дозволяють виявити т.зв. «ресурсоспроможність» конкретних словоназв відповідних денотатів, увиразнення яких обмежене лексикографічною фіксацією. У такий спосіб досягається мета – узагальнення в межах синтагматичних **моделей** із відповідними словоназвами денотатів, зумовлених онтологічними чинниками.

Як засвідчує проаналізований матеріал, використання запропонованої методики дозволяє охопити об’ємний матеріал, достатній для класифікації його за відповідними моделями. Покажемо це на матеріалі іменникової словоназви предметного денотата «подія».

Із сукупності визначальних ознак іменникової номінації «подія» за тлумачними словниками можна виділити три найголовніші: а) узагальнення факт, явища (*щось, те*); б) атрибутивна характеристика у формі короткої реченневої дефініції у вигляді предикативної моделі зі значенням буття в минулому (*що сталося, що відбулося*); в) конкретизатор змісту, який регламентує номінацію в онтологічному аспекті (*подія + суспільного життя, особистого життя*)

Саме така трьохвимірність ознак іменникової словоназви «подія» предметного денотата дозволяє розглянути низку

теоретичних питань, пов'язаних із особливостями номінацій предметних денотатів, зокрема в плані однослівності/неоднослівності.

Замислюючись над визначальними характеристиками іменникової словоназви «подія» предметного денотата й звертаючи увагу на його першу ознаку, яку інтерпретують у словниках займенниковим словом «те»..., вважаємо доцільним бодай вибірково переглянути низку словоназв предметних денотатів, інтерпретація яких у словниках починається цим же займенником («те»). Виявляється, що таких прикладів є досить велика кількість. Так, у новому чотирьохтомному «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» Анатолія Загнітка їх виявлено більше сотні. Найголовнішим при цьому є те, що всі такі іменникові словоназви виявляють однотипні супроводження, як і словоназва «подія»: *тема* – те, що покладено в основу... [114, т. 4, с. 23]; *феномен* – те, що з'являється... [114, т. 4, с. 77] і т.д. Ідеться про регулярність і відносну стабільність у витримуванні певного стандарту щодо двох перших характеристик в інтерпретації змістової площини словесних номінацій предметних денотатів, сутнісна природа яких залишається недостатньо виразною.

Повертаючись до аналізованої іменникової словоназви «подія», перш за все, можна кваліфікувати її як таку, що її референтна природа залишається недостатньо виразною й усвідомленою для словесного номінування одним повнозначним словом «подія».

Саме цим пояснюється її розгалужена різновекторна синтагматика в мовній системі:

- (якась) **подія**, яка + назва процесуального некаузованого денотата (відбулася);
- (якась) **подія**, + назва процесуального денотата каузованого на предметний денотат (вплинула на ...);
- (якась) **подія**, з якої, до якої, з якого, перед (після) якої і т.д. + назва денотативної ситуації (з якої почався новий період).

Явище розширення словесної номінації шляхом постійного «супроводження» іменникової словоназви «подія» охоплює майже всі синоніми слова «подія», зокрема іменникові словоназви: *явище, факт, випадок, діло*. Постійними супроводжувальними формами таких іменникових словоназв закономірно виступають прикметникові: *Вияв такої неприхованої неповаги до рідні було рідкісним явищем на той час* (З журн.); *Безглузді факти не стали*

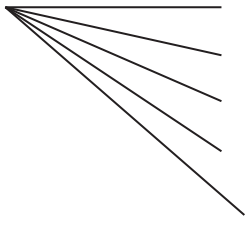

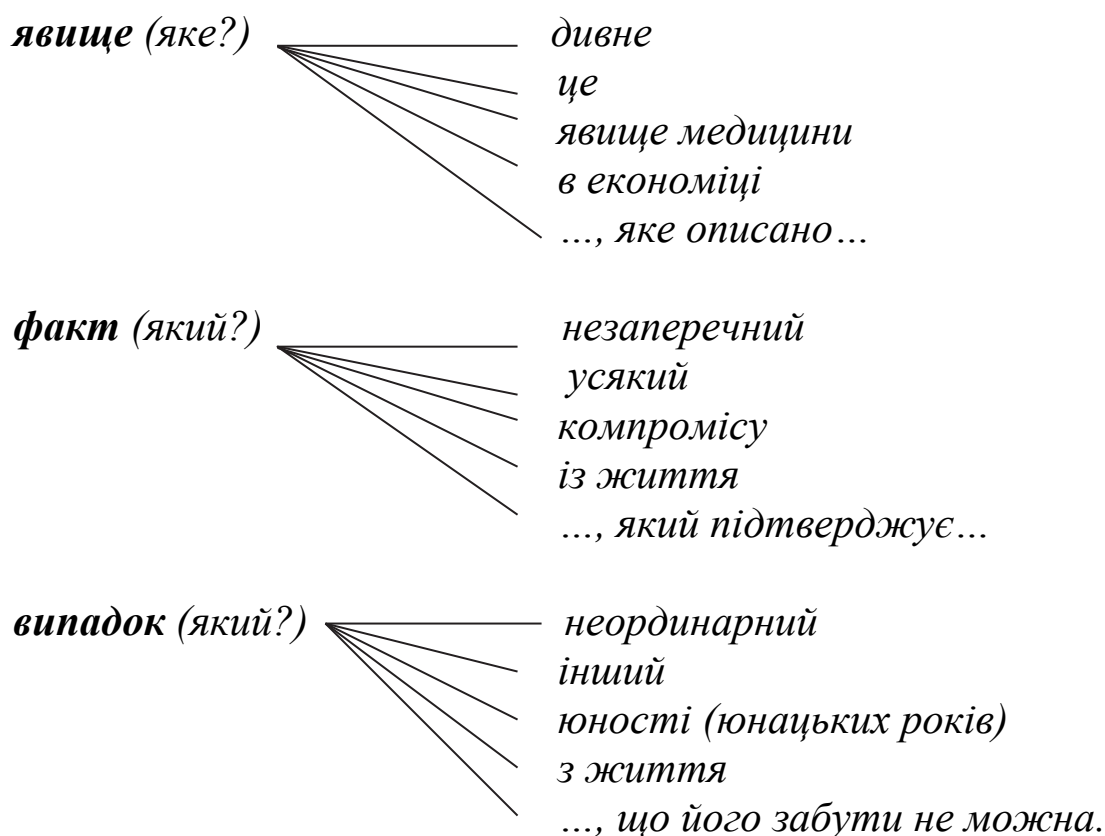
доказовими в його справі (З газ.); *Сей маленький випадок* зробив дуже багато: в перший раз почула Марися, де вона є, що з нею тут може статися (Ю.Хоткевич); *Тоді саме в столиці велике діло* скоїлось старий цар умер (Панас Мирний).

Досить показовим у цьому плані є те, що, як у словникових фіксаціях, так і в аналізованих авторських матеріалах, супроводжувальними елементами зазначених іменникових словоназв виступають займенникові форми: *Міцкевич – юнак знав про факти поміщицького свавілля, деспотизму, жорстокості – і не міг не замислюватись над тим, за якого суспільного ладу такі явища можливі* (М.Рильський); *Чернищеві хотілося підбадьорити хлопця, але він не знав, як це робиться в таких випадках*(Олесь Гончар); *Його зараз же спіймали і наган при ньому знайшли. На моє щастя – не скористувався він ним. Вилами бив. Щоб менше шуму. І після цього випадку часто я згадую Сазона* (Г.Тютюнник).

Нерідко такі синонімічні словоназви виявляють синсемантизм, супроводжуючись експлікаторами синсемантизму – іменниковими словоформами в родовому відмінку: *Ми знову і знову гарячково згадували всі відомі в світі випадки втечі* (Ю.Яновський); *Міліція кваліфікувала цю подію як явище непорозуміння між водієм і пасажиром* (З газ.). У ролі експлікаторів також виступають інші іменникові чи частіше прийменниково-іменникові словоформи: *Випадок з дівчиною сколихнув усе село* (З газ.).

Увага до функціонування в системі мови синонімічних іменникових словоназв в синонімічному ряді з домінантою «подія» проливає світло, крім усього іншого, на сутнісні об'єктивні ознаки синоніміки – синтагматичні ряди, що розкривають відповідні дистрибуції, що їх фіксують словникові статті. Так, наприклад, в усіх випадках визначальною параметричною ознакою аналізованих іменникових словоназв предметних денотатів можна кваліфікувати супроводження їх відповідною сукупністю назв атрибутивних денотатів, без яких номінування предметного денотата іменниковими словоназвами видається майже не можливим:

подія (яка?) *важлива*
така
року
в суспільстві
..., що сколихнула історію

Заявлена теза «ресурсоспроможність» конкретної іменникової словоназви предметного денотата охоплює широке коло лінгвістичних проблем, розв’язання яких так чи інакше базується на синтагматиці. Не зайвим буде акцентувати на використанні й уживанні терміна «синтагматика» (грецьк. Syntagma – устрій, лад, поєднання, з’єднання + ика) в розумінні одного із системних аспектів у вивченні мови, в ракурсі якого мовні одиниці розглядаються як послідовно розташовані поєднання, упорядковані за законами сполучуваності (пор.: *парадигматика*). Основними категоріями теорії синтагматики виступають: «позиція» і «контекст». Невід’ємну складову в синтагматиці складає відношення між поєднуваними мовними одиницями, яке виявляє себе як лінійний контраст позиційних одиниць у системі мови та в тексті (в мовленні). Саме з таких концептуальних позицій і з урахуванням останніх досягнень лінгвістичної теорії проведено збір матеріалу, використано комплекс методів і методичних прийомів його аналізу та зроблено висновки.

Позиційними умовами (позиціями), що адекватно репрезентують і суттєво впливають на вияв ресурсоспроможності української іменникової словоназви «подія», можна звести до таких моделей:

1) П + І (*подія*) – сполучення іменникової словоназви «подія» з прикметниковою словоназвою (*щаслива подія*);

2) І_с (*подія*) + І – сполучення іменникової синсемантичної словоназви «подія» з іменниковою словоназвою (*подія року*);

3) І (*подія*) + Д_а – сполучення іменникової словоназви «подія» з автосемантичною дієсловоназвою (*подія відбулася*);

4) І (*подія*) + Д_с – сполучення іменникової словоназви «подія» з синсемантичною дієсловоназвою (*подія вплинула на...*);

5) І + І (*подія*) – сполучення іменникової синсемантичної словоназви з іменниковою словоназвою «подія» (*свідок події*).

1. Особливо багату ресурспроможність у системі українського слововжитку виявляє іменникова словоназва «подія» в сполученні з прикметниковими словоназвами (*П + І подія*) різних лексико-семантичних груп прикметників: **подія** (яка?) + *велика, значна, важлива, видатна, знаменна, історична, непередбачувана, хвилююча, щаслива, весела, цікава, сенсаційна, урочиста, сімейна, трагічна, буденна, тривожна, особлива, святкова, урочиста, довгоочікувана, грандіозна, феноменальна, радісна, масштабна, надзвичайна, неординарна, незрозуміла, приголомшлива, глобальна, давня, жахлива, яскрава, сфальсифікована, серйозна, забута, приємна* т. ін. В усіх цих і подібних випадках сполучення іменникової словоназви «подія» з прикметниковими відбувається за законом «семної кореляції» словоназв відповідних денотатів. Кожна з прикметникових словоназв атрибутивного денотата по-своєму увиразнює номінацію предметного денотата іменниковою словоназвою «подія». Так, наприклад, ознаку об'єктивної важливості (значущості) події увиразнюють прикметникові словоназви: *важлива, масштабна, знаменна, неординарна, грандіозна*; а ознаку, що її емоційно сприймає людина, відтворюють прикметникові словоназви: *цікава, щаслива, весела, трагічна, тривожна, радісна, жахлива, приємна*.

2. Синтагматика іменникової словоназви предметного денотата «подія» виявляє непоодинокі вияви її синсемантизму в сполученнях І_с (*подія*) + І, у яких ця іменникова словоназва разом із залежною від неї іменниковою словоформою в непрямому відмінку утворюють семантичні єдності типу: *подія року, події минулого, подія в житті, подія в країні* та ін. У цих випадках здатність іменникової словоназви «подія» номінувати денотат знижена: до номінування предметного денотата «залучається» експлікатор синсемантизму (іменникова чи прийменниково-іменникова словоформа обов'язково залежної

словазви). Нерідко такі експлікатори синсемантизму розширюють свою структуру прикметниковими (займенниковими) словазвами чи відповідними ланцюговими рядами із синсемантичними словами (*подія міжнародного життя, події далекого минулого, події далеких років, подія великого значення, подія всесвітнього значення, події його життя, події в Америці, події в особистому житті, події розкриття злочину*).

3. Одним із можливих підходів до розкриття вияву ресурсоспроможності іменникової словазви «подія» є аналіз її в ракурсі синтаксичного моделювання структури простого речення дієслівної будови (I *подія* + Д_a), в якому присудкову позицію заповнюють автосемантичні дієсловазви. Онтологічно обмежений обсяг сем іменникової словазви «подія» впливає на синтагматичний «вибір» обмежених дієсловазв процесуальних денотатів у таких реченнях: *Подія відбулася; Подія трапилась; Подія мала місце*.

4. Досить частими виявилися реченнєві структури дієслівної будови із іменниковою словазвою «подія» в підметовій позиції у реченнях із синсемантичними дієсловазвами в позиції присудка (I *подія* + Д_c): *Подія нагадала (про щось); Подія вплинула (на щось)*. Здебільшого такі реченнєві утворення являють собою предикативно-однооб'єктні моделі, в яких прийменниково-іменникові форми експлікаторів дієслівного синсемантизму функціонують у ролі обов'язкових компонентів прислівної залежності.

5. Словазва «подія» (найчастіше у формі множини) в системі української мови виявляє достатню ресурсоспроможність щодо обов'язкової позиційної участі в двохелементних семантичних єдностях іменникової структури: *учасник подій, підсумок подій, очевидець подій, розвиток подій, значення подій* і т.д. Проаналізовані структури цього типу дають підстави зробити такі висновки:

- Іменникова словазва *подія*, виконуючи компенсційну функцію «завершення» змісту синсемантичного іменникового слова, водночас виявляє деякий вплив на його вибір.

- Сферу іменникових синсемантичних словазв як лівобічних партнерів у двохелементних семантичних єдностях із залежного словазвою «*подія (події)*» обмежують: типові значеннєві варіанти стрижневих іменникових словазв, а саме: а) конкретні назви груп людей – безпосередньо включених у подію (події): *учасник подій, сучасник подій, герой подій, очевидець подій, свідок*

подій; б) абстрактні узагальнювальні назви, що є результатом розумової діяльності людей: *опис подій, розгадка подій, підсумок подій, типізація подій, оцінка подій, розуміння подій*; в) абстрактні узагальнювальні назви, які відтворюють саму природу «подійності», її умовну процесуальність: *перебіг подій, розвиток подій, початок подій*.

- Формальним експлікатором синсемантизму в усіх випадках виступає безприйменниковий родовий відмінок (І + чого? = І + (подій)).

Отже, дослідивши чималу кількість синтагматичних реалізацій словоназви «подія» в мовленні, можна констатувати, що це слово виявляє досить виразні ознаки синсемантизму в реалізації його потенційних можливостей номінувати предметний денотат. Цю властивість засвідчують сполучуваності словоназви «подія» у мовленнєвих зразках усіх зазначених вище типових моделей. Це зайвий раз підтверджує достовірність усіх трьох виокремлених визначальних ознак іменникової словоназви «подія». Унаслідок дослідження іменникової словоназви «подія» предметного денотата виокремлюється низка проблемних питань, які на матеріалі інших словоназв предметних денотатів можуть бути успішно розв'язані саме в аспекті синтагматичних вимірів. Запропонована методика аналізу іменникової словоназви «поділ» може слугувати орієнтиром для дослідження й детального опису повнозначних слів (автосемантичних, синсемантичних, повнозначних слів абсолютизованої семантики), кількісно-якісні моделі яких з успіхом можуть слугувати надійними параметрами розмежування стилів, підстилів та авторського мовлення.

Проведене нами дослідження іменникових словоназв предметних денотатів на матеріалі різностильових текстів сучасної української літературної мови підтверджує гіпотезу про ресурсоспроможність іменникових словоназв предметного денотата разом із іншими словоназвами розширювати свій семантичний обсяг у певних функціонально визначених умовах.

2.2.1. Семантичний обсяг деяких часто вживаних словоназв предметних денотатів

Зупинимося на детальній характеристиці окремих словоназв денотатів, зокрема іменникових словоназв предметних денотатів. Насамперед виокремлюємо словоназв «обсяг» як домінанту двослівної номінації (терміна) – «семантичний обсяг».

Останнім часом термінологічний лексикон наукового стилю сучасної української літературної мови «наповнюють» іменникові слова, широко вживані в різних джерелах цього стилю.

Вважаючись «книжними» словами, вони за кількісними показниками вживаності можуть бути віднесені до високочастотних. До таких словоназв предметних денотатів можна віднести: *план, сфера, напрям, аспект, обсяг, об'єм, простір, тло*. Не вдаючись до детального опису тлумачень цих і подібних словоназв, спробуємо виокремити в них лише один, на наш погляд, найсуттєвіший параметр, який міг би якоюсь мірою об'єднати їх і в такий спосіб послужити доведенням їхньої функціональної близькості, в глобальному сенсі – наукоємної спорідненості. Це вдалося зробити на основі проведеного нами аналізу різножанрових наукових текстів (на матеріалах монографій, посібників, наукових статей), особливо заголовків та початкових абзаців викладу змісту.

Помічено, що сферу таких іменникових словоназв предметних денотатів активно поповнює також іменникове слово «дзеркало», корелюючи із зазначеними вище назвами з їхніми прийменниково-іменниковими формами (*у просторі ... , у плані ... , у сфері ... , в аспекті ... , в просторі ... та ін.*). У кожному з таких уживань іменникові словоназви предметних денотатів супроводжують залежні від них словоназви інших денотатів: прикметникові словоназви атрибутивних денотатів (*у зіставному аспекті, у типологічному аспекті, у діахронному аспекті, у функційному аспекті*) чи іменникові словоназви предметних денотатів: *у просторі міжкультурних комунікацій, в аспекті синтагматики*. Широко вживана іменникова словоназва предметного денотата *дзеркало (в дзеркалі...)*, не маючи при собі прикметникових словоназв атрибутивних денотатів, виявляє, як і попередні словоназви, регулярну сполучуваність із залежною словоназвою предметного денотата, експлікованою прийменниково-іменниковою формою субстантива в родовому відмінку: *Генезис і еволюція слов'янського*

словотвору в дзеркалі еволюції людської думки (Т.Лукінова); *Тип культури в дзеркалі мовної фразеології* (І.Голубовська).

Наголошуємо на тому, що слово «обсяг» є також часто вживаним у подібних номінаціях предметних денотатів, коли мова йде не про конкретний простір, а про поняттєву абстракцію, спричинену узагальнювальним усвідомленням типових ознак, зафіксованих у лексикографічних тлумаченнях. Отже, параметричні характеристики цієї словоназви концентруються навколо основної (квантитативної), яка складає її змістове ядро і дозволяє «маніпулювати» в плані ієрархічної варіативності (класифікації) досліджуваних структур у розмежуванні «найбільше – багато – мало».

Доповнення *семантичний* («*семантичний обсяг*») конкретизує зміст словоназви «обсяг», обмежуючи її номінацію в семантичному ракурсі. У такий спосіб видається можливим, по-перше, використовувати цей термін як своєрідну основу, в проекцію на яку проводимо аналіз конкретних іменникових словоназв предметного денотата, і, по-друге (найголовніше), розглядати цей процес як методичну процедуру, що може бути екстрапольована на дослідження й опис словоназв денотатів іншого типу (зокрема, процесуальних чи атрибутивних) як у межах однієї мови, так і в типології.

До другої групи в ієрархічній послідовності щодо ступеня розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів відносимо первинно автосемантичні іменникові слова, семантичний діапазон номінації яких розширено за рахунок прикметникових словоназв атрибутивних денотатів чи прийменниково-відмінкових форм із ознаками формально-синтаксичної факультативності.

Визначення змістового обсягу словоназв предметних (як і інших) денотатів вимагає врахування головних (денотативних) сем відповідних словоназв, особливо коли словоназва об'єднує близькі чи дещо віддалені ознаки. Пояснимо це, наприклад, проаналізувавши словоназву предметного денотата *доля*. Ця словоназва виявляє ознаки як автосемантизму (*кинути виклик долі, не вірити в долю, скоритися долі*), так і синсемантизму (*доля людини, доля батьківщини*).

Лексикографічні тлумачення цієї словоназви зводяться загалом до трьох основних: а) *хід подій, збіг обставин, які не залежать від долі людини*; б) *життєвий шлях (людини)*; в) *майбутнє чого- н.*

У першому випадку (*кинути виклик долі, не вірити в долю*) змістовий обсяг словоназви «доля» є обмеженим, хоча й тут можна знайти мовленнєві структури, що його дещо розширюють (у певних семантичних ракурсах): *не вірити в (погану, нещасливу) долю*. У наведених прикладах спостерігається типове розширення обсягу номінації цією словоназвою предметного денотата за рахунок відповідної семної кореляції: з прикметниковими словоназвами атрибутивних денотатів (*нещаслива, важка, цікава + доля...*) та з іменниковими словоназвами предметних денотатів (*нещаслива доля кого? – нещаслива доля людини*).

Слід зауважити, що саме прикметникові словоназви відповідних атрибутивних денотатів можуть бути якнайважливішими семантично ємними виражальними засобами, зокрема в художньому мовленні: *В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було... Тепер же злої тої долі, як бога, ждати довелось* (Т.Шевченко).

Тому в кожному конкретному випадку для інтерпретаційної «біографії» іменникової словоназви предметного денотата необхідно орієнтуватися на значеннєві варіанти номінативних одиниць, які зафіксовані в тлумачних джерелах – у тлумачних словниках).

Подамо ще кілька прикладів іменникових словоназв предметних денотатів, які підтверджують наші міркування. Досить виразно ілюструє заявлену закономірність іменникова словоназва предметного денотата «зірка». Обмеження семантичного обсягу цієї номінації можна спостерігати в значенні «небесне тіло» (*милуватися зірками, спостерігати за зірками, визначати напрям зірки, зірка з'явилася на небі, зірки сяють, мерехтять, вибликують, блідніють, гаснуть*).

У переносному значенні «видатна людина» розширення семантичного обсягу є обов'язковим і досягається за рахунок обов'язково залежних іменникових словоназв предметних денотатів (*зірка кіно, зірка театру, зірка телебачення*). У значенні «геометрична фігура з п'ятьма виступами чи предмет такої форми» семантичний обсяг можуть (необов'язково) розширювати прикметникові ряди словоназв: *зірка металева, паперова, ялинкова* чи відповідні іменникові словоназви (*зірка з паперу, з пластмаси, з картону*).

Неабияку роль у процесах розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів відіграють синоніми (синонімічні ряди). На матеріалах словників синонімів української

мови простежено переважну тотожність основних іменникових словоназв предметних денотатів та їхніх синонімів щодо вияву ознак обмеження чи розширення семантичного обсягу відповідних словоназв. Повертаючись до значень словоназви «доля», наводимо приклади їхніх синонімів. У значенні *«хід подій, збіг обставин, незалежних від людини»* словоназва «доля» має синоніми: *призначення, приречення, фатум, фортуна*, які в мовленнєвих реалізаціях виявляють обмежений обсяг номінативного потенціалу. У реченнєвих структурах вони замішують позиції формально-синтаксичних компонентів «морфологізованої» природи: підмета, обов'язкового придієслівного компонента об'єктної семантики: *«...мені доля судила стати щільно до виробництва кінокартини (Ю.Яновський); Фортуна таки повернулася до хліборобів (З газ.); Навіть той, хто в призначення вірить, все ж трудиться мусить постійно (І.Франко).*

У значенні *«життєвий шлях людини»*, словоназва «доля» «обростає» синонімами: *судьба, талан, щастя, планета, планида*, у номінуванні якими предметних денотатів найчастіше беруть участь прикметникові чи займенникові словоназви атрибутивних денотатів: *Ой погляну я на поле. Поле чистеє дріма... Гей, мій латаний талане. Доля темна та німа (І.Франко). Невже минеш, як буревій, в судьбі моїй, в судьбі моїй? (Л.Забашта); Чи не ти, бува, приймеш на себе цю планиду? (Ю.Збанацький).* Це ще раз підтверджує думку про нерозривний зв'язок умов звуженої чи розширеної природи обсягу номінацій предметного денотата з конкретним значенням слова як номінативної одиниці відповідного денотата.

Досить виразною постає картина розширення обсягу номінації денотатів в об'ємних класах перехідних дієслів, іменників, утворених від таких дієслів. Можна вважати, що всім перехідним дієсловоназвам процесуальних денотатів властиве розширення семантичного обсягу номінації, оскільки всі вони обов'язково включають залежну від них іменникову (займенникову) словоназву предметного денотата в сферу своєї номінації: *Дисертант досліджує (що?) мову. Дисертант збирає, класифікує, упорядковує, аналізує (що?) матеріал. Дисертант захищає (що?) дисертацію.*

Дієсловоназви *досліджувати, збирати, класифікувати, упорядковувати, аналізувати, робити* й подібні до них у реалізації своїх функцій номінування процесуальних денотатів виявляють потребу обов'язкового доповнення іменниковими словоназвами з

об'єктною синтаксичною семантикою (прямим додатком = обов'язковим придієслівним компонентом формально-синтаксичної структури речення).

Саме синтагматична обов'язковість виступає діагностувальною ознакою виокремлення в структурі мови одиниць із властивим їм найвищим ступенем розширення семантичного обсягу номінування денотата.

У сферу розширених номінацій входять семантичні єдності, в т.числі й граматикизовані семантичні єдності:

- дієслівного типу: *розв'язувати* (що?) – *проблему*, *укладати* (що?) – *словник*, *не помічати* (чого?) – *помилку*, *довіряти* (кому?) – *товаришу*, *зарости* (чим?) – *бур'янами*, *боротися* (проти кого?) – *проти ворога*, (із ким?) – *з ворогом*, *наполягати* (на чому?) – *на законі*;

- іменникового типу: *розв'язання* (чого?) – *проблеми*, *укладання* (чого?) – *словника*, *вивчення* (чого?) – *правил*;

- прикметникового типу: *вищий* (від кого?) – *від батька*, *здатний* (до чого?) – *до науки*, *повинен* (робити що?) – *прийти*;

- прислівникового типу: *краще* (за кого?) – *за всіх*, *гірше* (ніж де?) – *ніж дома*.

Достатньо апробовану авторську методику дистрибутивного аналізу виокремлення групи інформативно недостатніх дієслів можна екстраполювати на іменники, утворені від таких дієслів. Наприклад, синсемантична іменникова словоназва предметного денотата «спроба» («*вчинок із метою здійснити що-небудь при відсутності впевненості в досягненні успіху*») зберігає сполучувальні властивості відповідної дієсловоназви процесуального денотата «пробувати» («*спробувати*») (*намагатися, силкуватися зробити, здійснити що-небудь*). Стовідсоткова сполучуваність синсемантичної дієсловоназви *пробувати* (*спробувати*) з інфінітивом, яка засвідчує віднесення її до інформативно недостатніх словоназв і збережена в семантичній єдності іменникового типу (*спроба + інфінітив*), засвідчує високий ступінь інформативної недостатності іменника «*спроба*».

Розширення семантичного обсягу номінації з центром *спроба* включає в себе три типові групи словоназв: а) прикметникових (необов'язкових): *відчайдушна спроба*, *(не) смілива спроба*, *легковажна спроба*, *остання спроба*, *марна спроба*, *даремна спроба*; б) іменникових (напівобов'язкових): *спроба гравця*, *спортсмена*,

суперника (з переміщеною назвою суб'єкта: *гравець пробує* → *спроба гравця*); в) дієслівних (обов'язкових): *спроба зробити що-небудь, спроба відмовитися від чого-небудь, спроба переконати когось, спроба померитися з ким-небудь, спроба домогтися чогось*.

В усіх випадках наявне явище розширення семантичного обсягу номінації предметного денотата синсемантичною іменниковою словоназвою *спроба*, хоча ступінь обов'язковості розширення, як бачимо, є неоднаковим – від необов'язковості (факультативності) – до напівобов'язковості та обов'язковості.

За кількісно-якісними показниками в системі українського слововживання переважають структури з обов'язковою сполучуваністю (*спроба* + *інфінітивна форма*), як і поєднання структур із факультативною сполучуваністю та структур із обов'язковою: *Це була спроба пробратися на океанське судно* (О.Гончар); *Перші спроби писати – віршем і прозою, відносяться ще до тих часів, коли Франко був у гімназії* (М.Коцюбинський); *Уже було кілька спроб розробити проект* (З газ.).

Є чимало випадків номінативних структур, коли навряд чи видається можливим провести чітку межу між звичайною кількаслівністю називання предметних денотатів і розширенням семантичного обсягу.

Наголошуємо на тому, що основним критерієм такого розмежування є виявлення в іменникових словоназвах ознак синсемантизму. Методичним прийомом при цьому слугує прийом елімінації, який забезпечує виявлення в аналізованих іменникових словоназвах ознак синсемантизму. Цим прийомом можуть бути охоплені всі іменниково-іменникові структури: *спрямування* (чого?) *зусиль*; *зміна* (чого?) *клімату*; *оберіг* (чого?) *щастя*; *відмова* (від чого?) *від минулого*; *тяглість* (чого?) *поколінь*; *гіркота* (чого?) *вдовинства*.

Окремий статус у складному процесі номінації денотатів посідають терміни (лат. *terminus* – рубіж, межа), що являють собою слова або словосполучення, які позначають поняття певної галузі науки, техніки тощо. Наголошуємо на тому, що в зв'язку з невинним і надзвичайно швидким розвитком різних галузей сучасної науки, активізувалися процеси утворення кількаслівних номінацій у терміносистемах.

Особливе місце щодо частотності займають терміни двослівної будови із стрижневим елементом – іменниковою словоназвою

предметного денотата в поєднанні з прикметниковою словоназвою, яка по-своєму розширює семантичний обсяг номінації: *лінгвістика ареальна, лінгвістика когнітивна, лінгвістика комунікативна, лінгвістика описова, лінгвістика структурна, лінгвістика прикладна, лінгвістика комп'ютерна* тощо.

Або згадаймо, наприклад, систему кількаслівних номінацій різновидів речення: *просте речення, складне речення, складносурядне речення, складнопідрядне речення, розповідне речення, окличне речення, питальне речення, двоскладне речення, односкладне речення* тощо. Чи, наприклад, уживання двослівних термінів такого ж типу в інших розділах лінгвістики: *голосні фонемі, приголосні фонемі, дзвінки приголосні, глухі приголосні* і т.д.; *загальноуживані неологізми, авторські неологізми, оказіональні неологізми, стилістичні неологізми, морфема коренева, морфема афіксальна, морфема нульова, морфема первинна, морфема сполучна* і т.д.

Є чимало структур іменниково-прикметникового типу, які баланують на межі термінологічних і вільних із досить вагомим семантичним навантаженням прикметникових словоназв. Такими можуть бути, наприклад, структури з прикметниковими словоназвами атрибутивних денотатів: *віртуальний, мультимедійний, інформаційний* тощо: *віртуальна аудиторія, віртуальна лабораторія, віртуальна машина, віртуальна освіта, віртуальна пам'ять, віртуальна технологія, віртуальна реальність, віртуальна філософія, віртуальна цивілізація, віртуальна школа, віртуальне співтовариство, віртуальне підприємство, віртуальний клас, віртуальний обряд, віртуальні здібності* та ін.; *мультимедійний курс, мультимедійна лекція, мультимедійне видання, мультимедійне середовище, мультимедійні засоби, мультимедійна гра, мультимедійні технології* та ін.; *інформаційна грамотність, інформаційна індустрія, інформаційна інфраструктура, інформаційна компетентність, інформаційна культура, інформаційна модель, інформаційна пропаганда, інформаційна технологія, інформаційна революція, інформаційна система, інформаційна сфера, інформаційне оточення, інформаційне право, інформаційне суспільство, інформаційний ефект, інформаційний колапс, інформаційний потенціал, інформаційний світогляд, інформаційні послуги, інформаційний простір, інформаційний ресурс, інформаційні технології, інформаційне середовище* та ін.;

Отже, прикметникові словоназви атрибутивних денотатів є складовою, невичерпним багатством, яким послуговується мова в її різностильових варіантах і авторських варіаціях. Насамперед у цьому плані вирізняються книжні стилі (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний), де прикметникові словоназви виконують роль кваліфікаторів, розрізнявачів аналітичних, логічних характеристик предметів, явищ.

Якщо до цього всього долучити ще т.зв. «семантичну динаміку» прикметникових словоназв, результатом якої є утворення означень-епітетів, то можна сміливо кваліфікувати такі словоназви як неосяжний масив елементів, здатних розширювати семантичний обсяг іменникових словоназв предметних денотатів².

Із позицій нашого підходу до можливостей розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів просто вражає кожен приклад словника. Перевірені речення шляхом елімінування прикметникових словоназв виявилися абсолютно не спроможними виразити відповідну семантику іменникових слів. Пор.: *Занімили, поникли, погасли ліси, і людські, і пташині мовчать голоси* (М.Рильський) і *Занімили, поникли, погасли ліси, і мовчать голоси*. Або: *Співала [Марійка] зосереджено, хрипуватим, наче надтріснутим голосом* (В.Шевчук) і *Співала [Марійка] зосереджено, наче голосом*.

Художнє як і публіцистичне мовлення не може обійтися без деяких словоназв атрибутивних денотатів, які, «перемігши» свою необов'язковість (факультативність) у формально-синтаксичній структурі речення, перетворилися в найнеобхідніші елементи, здатні розширювати семантичний обсяг предметного денотата. Такими насамперед є словоназви: атрибутивних денотатів: пор.: *свідчення земляків і нетлінні свідчення земляків; Кобзар і безсмертний Кобзар, труд і титанічний труд, особистість і творча особистість, нащадки і вдячні нащадки, інформація і цікава, доступна, опоетизована інформація, вчені-шевченкознавці і маститі вчені-шевченкознавці, читач і небайдужий до української минушини читач, слово і ніжне слово, перо і невтомне поетове перо, усамітнення і духовне усамітнення і т.д. пор.: лікар митець і лікар за фахом, але митець за покликанням, жити і повноцінним*

---

² Див., наприклад «Словник епітетів української мови», в якому до словоназви предметного денотата «голос» із художніх текстів дібрано більше 200 різних прикметникових словоназв атрибутивних денотатів.

життям митця, громадянина, тягар і тягар непростих пережитих літ, плід і дозрілий плід Духу, ковток і бунтарської волі ковток, обіцянки – заяложені обіцянки, монологи і соковиті монологи, дотик і душевний дотик, ярмо і ярмо меншовартості, висновок і обнадійливий, хоча жорстокий висновок, печаль і голуба печаль, сповідь і усамітнена сповідь, слово і добірне слово (поета); світобудова і складна й суперечлива світобудова; спромога і інтелектуальна спромога; потуга і духовна потуга, непокора і громадянська непокора, шляхи (минушини) і звивисті шляхи (минушини); дар (проникнення в загадковість) і особливий дар проникнення в загадковість (природи й людського буття); самотність і творча самотність, почуття і виболювані почуття.

Виразно простежується значне розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметникових денотатів у структурах, що являють собою ланцюгові ряди синсемантичних словоназв із опорним синсемантичним іменником: *спроба використання правила..., обґрунтування важливості методики дослідження ..., розробка плану лекції, наполягання на необхідності включення закону в порядок денний сесії* і т.д.

У ланцюгових рядах синсемантичних словоназв, прогнозованих іменниковими синсемантичними словоназвами з найвищим ступенем синсемантизму (*можливість, намагання, спроба* та ін.), типово вживаними в різностильових текстах, є «вкраплення» в них (у ланцюгові ряди) синсемантичної словоназви процесуального денотата в інфінітиві:

Отже, повнозначну словоназву денотата, як бачимо, необхідно розглядати не лише як однослівну мовну реалію, співвідносну з денотатом, а як таку, що реалізує свою номінативну функцію разом із словоназвами інших денотатів, які стають невід'ємними складовими семантичного цілого, включаються в семантичний обсяг повнозначної словоназви денотата.

2.2.2. Специфіка актуалізації ознак атрибутивності прикметникових словоназв у приіменниковій позиції

Прикметникові слова в системі повнозначних слів української мови складають досить обсяговий шар лексики. За приблизними підрахунками вчених (за Новим тлумачним словником української мови), вони посідають третє місце після дієслів та іменників. Крім того, аналіз суцільних виборок із художніх, публіцистичних, газетних та журнальних) текстів показує, що частота вживань прикметникових слів є досить високою, особливо якщо враховувати різні переносні значення прикметників, продуктивність їхнього утворення від інших слів, наповнення прикметниковими словами термінологічних систем у різних галузях науки й техніки.

Прикметник є «хрестоматійною» частиною мови. Він акумулює багато проблем лексикології та граматики. Про цю частину мови написано багато праць із стилістики, культури мовлення. У граматичному аспекті досліджені основні категорії цієї частини мови: рід, число, відмінок, ступені порівняння, морфеміка, словотвір (А.П.Грищенко, В.І.Кононенко), синтаксис (А.П.Грищенко, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.А.Тимкова, Л.І.Федчук).

Зважаючи на об'ємний опис прикметникових слів у монографіях, підручниках, посібниках, наукових статтях, ми намагалися вибрати для аналізу питання, які стосуються деяких проблемних питань. Зосереджуємо увагу на утворенні семантичних єдностей із прикметниковими словами, специфіка яких виявляється в складі підрядних словосполучень, переважно іменниково-прикметникових.

Субстантивні словосполучення «іменник + прикметник» із прикметником (іменні групи, іменний комплекс) в українській мові є найпродуктивнішими серед усіх типів словосполучень: *гарна дівчина, сміливий вчинок, весела дитина, сестрине ліжко, рідна мова, приємна зустріч, пташині голоси, освячена верба, вчасне повідомлення, будівельний матеріал, високі каблуки, виборна посада, загальне*

визнання, творча зустріч, товариська допомога, довге волосся, справжній друг, погане враження, економічна підтримка, безпрецедентне втручання, сонячний день, незалежна держава, діловий документ, машинобудівельний завод, виняткова заслуга, старовинна картина, задушливий кашель, занедбана квартира, пекучий мороз, батьківське піклування, розумова праця, делікатна тема і т.д. Навряд чи можна знайти в українській мові іменникову словоназву, яку б не можна було атрибуту вати за допомогою прикметника.

Словосполучення іменника з прикметником становить мовленнєвий комплекс, що ґрунтується як на тісних формально-граматичних зв'язках, так і на лексичних співвідношеннях елементів іменної групи. Т.зв. «вільний» характер субстантивно-прикметникових словосполучень сприяє тому, що в межах речення кожний компонент такого сполучення виконує здебільшого роль окремого члена речення. Водночас ступінь семантичного злиття компонентів словосполучення може бути настільки високим, що іменний комплекс сприймається як єдиний. Такі словосполучення отримують у лінгвістичній літературі назви «синтаксичного зв'язаних», «нечленованих», «неподільних», «цілісних». На відміну від фразеологічних одиниць та стійких словосполучень, семантико-синтаксична неподільність синтаксично зв'язаних сполучень виявляється передусім у межах речення. У синтаксично зв'язаних сполученнях субстантив, звичайно, є інформативно недостатнім: *Я вечірньою порою полила квітник водою* (Н.Забіла) – *вечірньою порою = ввечері*.

Разом з тим не завжди стає можливим проведення чіткої межі між вільним та синтаксично зв'язаним сполученням, синтаксично зв'язаним і стійким фразеологічним сполученням. Важливим критерієм неподільності іменної групи стає неможливість перенесення прикметника у предикатну щодо субстантива позицію в умовах речення.

Однак навіть у тих реченнях, де іменна група виконує одну синтаксичну функцію, прикметник може певною мірою актуалізувати свій атрибутивний потенціал.

Якщо питання граматичного номінування опорного іменника не викликає у мовознавців заперечень, положення щодо **семантичної вагомості** кожного елемента субстантивного словосполучення не мають однозначного тлумачення. Частина науковців вважає, що

іменник у межах такої конструкції виступає не лише граматичним, але й семантичним центром, відтак стверджують, що «словосполучення з атрибутивними відношеннями виражають відношення між пасивними, своєрідними іманентними ознаками і їхніми поняттями» [291]. Водночас слушною видається думка про те, що «семантика іменних груп значною мірою залежить від семантики самих прикметників». О.Потебня зазначав: «...у прикметнику *бел, белый* мислиться й те, що ознака знаходиться в чомусь. Але саме «це щось» із боку свого змісту не мислиться... Таким чином, прикметник є ознака, дана в чомусь, що без допомоги іншого слова залишається з боку змісту не визначеним». Отже, прикметник як такий не співвідноситься з певним референтом: сутність ознаки в тому, що вона не існує самотійно. Проте це не применшує семантичної ваги атрибута-прикметника, оскільки він водночас, як стверджує О.Потебня, вказує на носія цієї ознаки і «в цьому розумінні позначає його» [244].

Питома вага прикметника посилюється, коли іменник багатозначний або має омоніми й уточнює свою семантику завдяки ад'єктиву: *стіл – письмовий, операційний, дерев'яний, круглий, накритий, святковий, багатий, вегетаріанський, дієтичний, адресний, верстатний*.

Отже, іменники та прикметники як номінації різної сутності – предметів та ознак, з одного боку, протиставлені одне одному, з другого – нерозривно пов'язані. Очевидно, слід говорити про певну семантичну взаємозалежність іменника і прикметника, що зумовлена характером взаємозв'язку предмета та його ознаки.

В онтологічному плані атрибут-прикметник включає такі значеннєві компоненти, які мають спільність із предметними назвами, що, зрештою, й визначає можливості сполучуваності. Концепт «ознака» необхідний для становлення концепту «предмет».

Об'єднання членів словосполучення та об'єднання самих словосполучень одне з одним регулюються граматичними правилами та лексико-семантичними можливостями сполучуваності слів [255, с. 124]. Слова, зокрема прикметники й іменники, поєднуються не випадково, з урахуванням тих об'єктивних явищ дійсності, які лежать в основі їх номінативних значимостей. Таким чином, кожний окремо

взятий прикметник може сполучатися з певною кількістю іменників, а кожний окремо взятий прикметник – з певною кількістю іменників.

Характер сполучуваності іменників із прикметниками тісно пов'язаний із поняттями прямого / переносного значень, що співвідносяться з поняттями первинної/вторинної номінації. Своє вторинне значення прикметники реалізують з опертям на субстантивне найменування. Так, прикметники із диференційною семою «істота» можуть приєднуватися до іменників – позначень неживих предметів, а ад'єктиви з семою «неживий предмет» сполучаються з назвами істот (осіб). Вибір номінації певної ознаки у сполученні зумовлюється також мовленнєвими нормами, пор.: *карі очі, брунатний костюм, коричнева чума, каштанове волосся, гнідий кінь* та ін. Спроба передати семантику прикметникових слів засобами іншої мови є не з легких.

Вибір носієм мови певного прикметника з усього обсягу мовного потенціалу пояснюється не тільки тим, що ад'єктив передає ознаку, яка у даний момент є для предмета головною, характерною, центральною, але й тим, що така ознака є найбільш актуальною для конкретного мовця, і в цьому плані поява ад'єктива при іменнику завжди суб'єктивна. Отже, будь-який іменник як позначення предмета потенційно може сполучатися з прикметником – носієм ознаки. Це суттєво залежить від типу значень субстантива (денотативного чи сигніфікативного) і, як наслідок, від входження іменника до складу певної лексико-семантичної групи.

Діапазон сполучуваності між базовим іменником і прикметником суттєво залежить від типу значень субстантива (денотативного чи сигніфікованого) і, як наслідок, від входження іменника до складу певної лексико-семантичної групи.

Різні значення полісемічного прикметника можуть тяжіти або не тяжіти до утворення словосполучень. До того ж формальні структури утворюваних словосполучень також залежать від типу лексико-семантичного варіанта. Так, наприклад, український прикметник *дорогий* у значеннях «який коштує великі гроші», та «який високо ціниться, оберігається, яким дорожать» можуть як утворювати, так і не утворювати прикметникові словосполучення, пор.: *дорога машина, дорога для нього машина; дорога людина, дорога їй людина*. У значенні «близький, милий серцю» цей прикметник потребує керованої іменникової (займенникової) словоформи, яка вказує на суб'єкт ознаки, пор.: *дорога для кого-небудь, кому-небудь земля*.

Значним є функціональне навантаження прикметника, хоча в конструктивному аспекті роль атрибута здебільшого менш важлива, порівняно з суб'єктом та предикатом. Із точки зору семантичного навантаження цей компонент може передавати основний зміст речення і входити в його номінативний мінімум: *Брехливі вісті не лежать на місці* (Прислів'я). Амплітуда коливань семантичної вагомості прикметника-атрибута може бути надзвичайно широкою: від комунікативної неінформативності (*Старенька бабуся поспішала додому*) до базового положення у семантичній структурі речення (*Хвора людина потребує допомоги*). Семантико-синтаксичне навантаження атрибутивного прикметника, актуальність переданої ним ознаки виявляється тільки у конкретному реченні з урахуванням ситуативних і загальнотекстуальних умов.

Комунікативна вагомість атрибута визначається неможливістю його вилучення зі складу речення. При елімінації облігаторного означення речення припиняє відповідати вимогам повноти передачі інформації, висловлювання або стають неадекватними ситуації – змісту пропозиції, або взагалі втрачають сенс, перетворюються на абсурдні.

Обов'язковість атрибута може бути пов'язана з його включенням у нерозкладні субстантивно-ад'єктивні конструкції, які входять у речення: *Із хазяйчиної кімнати видно дорогу в зоологічний сад* (М.Хвильовий). У таких випадках, з одного боку, виникає можливість злиття прикметника та іменника в один номінативний комплекс, у результаті чого ад'єктив утрачає або принаймні нівелює свої атрибутивні функції; з другого боку, підвищується вірогідність включення атрибута в базову семантичну структуру речення: *Мінеральна вода корисна; Він н'є виключно мінеральну воду* (прикметниково-іменникове сполучення передає єдине, нерозчленоване поняття і виступає одним членом речення); *Іван Петрович купує тільки херсонські кавуни* (атрибут входить у ядро семантичної структури речення).

Комунікативна роль атрибута може бути пов'язана з лексико-семантичним типом значення прикметника. В таких випадках прикметникових словоназв атрибутивних денотатів актуалізується; метафоризований зміст має специфічне прагматичне спрямування: *І спорить тиша голосом гарби із реактивним гуркотом епохи* (Л.Костенко).

Комунікативно обов'язкові прикметникові атрибути за умовами

вживання різняться з конструктивно облігаторними компонентами, без наявності яких іменник «не діє», хоча між цими облігаторними атрибутами немає чіткої межі. Конструктивно взаємозв'язаними є компоненти структур «іменник + залежне субстантивне-ад'єктивне сполучення» типу *людина високого зросту*.

У подібних ситуаціях указується на невід'ємну частину предмета або властивість суб'єкта (істоти). Конструктивна неподільність таких структур зберігається при їхньому включенні в структуру речення. Водночас в умовах висловлювання залежне від імені субстантивне словосполучення розглядається як єдине неузгоджене означення: «у подібних випадках виникає специфічне семантико-синтаксичне відношення «обов'язкове означення при означенні», яке характеризується тим, що основну інформативну функцію перебирає на себе прикметник як виразник певної ознаки у складі атрибутивного словосполучення, хоч із формального погляду в ролі означення виступає його головний компонент – іменник».

Іменникова словоназва може мати відчутне коливання значеннєвого потенціалу, втрачаючи інформативну значимість. У таких випадках прикметник є комунікативно-прагматичним «фокусом» висловлювання, а іменник стає структурно-граматичним елементом. Це спостерігається передусім у номінації осіб, частин тіла, зовнішніх персональних характеристик, часових періодів, абстрактних понять та ін. Назви осіб на кшталт *людина, чоловік, жінка* і под. виступають словами, необхідними лише для розкриття значення прикметника: *Скажімо, ніхто не знав, звідки походить ім'я Охтиз, а в Озерах воно існувало завжди, і носіями його чомусь завжди були люди примітні...* (П.Загребельний).

У сферу передбачуваності повідомлення нерідко висуваються іменники з більш конкретною семантикою типу *дідусь, юнак, дівчина, хлопець, дитина* та їхні еквіваленти: *Коли йду в школу, обов'язкового вигляне із хати сусідка, язиката тіточка...* (В.Близнаць). Унаслідок послаблення й коливання значеннєвого потенціалу подібних іменників стає можливим опущення одного з елементів номінативного комплексу без суттєвої зміни змісту речення (прикметник при цьому, субстантивується): *Якась старенька бабуся підійшла до воріт (пор.: Якась бабуся підійшла до воріт; Якась старенька підійшла до воріт).*

При описі людини, її дій та ознак із залежними облігаторними прикметниковими назвами можуть уживатися іменники на

позначення персональних характеристик типу: *голос, погляд, вигляд, хода, рухи* і т.п.: *Тетеря встає з-за столу, важкою ходою іде в хатину і повертається звідти з макогоном у руці* (Г.Тютюнник).

Присутність прикметника часто є обов'язковою при іменниках на позначення часу. Саме прикметники можуть бути потрібними для забезпечення смислової достатності вислову: *Злий час мине* (М.Вороний): *До початку робочого дня лишалось ще півтори години* (Гр.Тютюнник).

При іменниках із більш конкретною семантикою часу (*вечір, ніч, осінь, березень* і под.) прикметник, звичайно, набуває ознак факультативності: *Коли потяг у даль загуркоче, пригадаються знову мені дзвін гітари і місячні ночі, поцілунки й жоржини сумні* (В.Сосюра). Облігаторними стають атрибути при іменниках з абстрактним, «дуже загальним значенням» – *справа, заняття, випадок* і т.п.: *Земля нам потрібна для спільної справи...* (М.Стельмах).

У розрізі проведеного аналізу субстантивно-прикметникових конструкцій з метою виявлення причин й особливостей актуалізації семантики прикметникових словоназв, привертають увагу також структури субстантивно-займенникового типу із вказівними займенниками. Необхідно наголосити на тому, що сучасному дискурсі, надзвичайно наповненому синсемантичними словоназвами процесуальних та предметних денотатів, досить активізувалося вживання вказівних займенникових слів *цей, той, такий* із властивою їм функцією розширення семантичного обсягу відповідних словоназв: *Концепція Всеукраїнського віртуально-лінгвістичного діалогу включає кілька етапів роботи. Першим етапом такої роботи може бути науково-навчальний експеримент для проведення відповідного навчання. Реалізація такого курсу передбачає формування навичок оперування лінгвокомп'ютерними технологіями лексикографічної лабораторії «Словник української мови»* (З газ.); *Усі тексти написані природною мовою. Принципи й технології опрацювання таких текстів – завдання не з легких* (З журн.). Такі й подібні утворення заслуговують спеціальної уваги з цілком можливою екстраполяцією описаної вище методики та з урахуванням вибіркості, семантики й стилістики іменникових словоназв предметних денотатів у таких комплексах.

2.3. Денотативно-номінативна природа лінгвістичних терміноутворень

Як відомо, вся термінологічна система мови базується на «міцному» фундаменті – повнозначних словоназвах предметних денотатів обмеженої чи розширеної структури. А отже, саме такий підхід можна вважати домінантним у теоретичному осмисленні природи, структури, функцій та моделей терміноутворень у різних галузях науки, в тому числі й у лінгвістиці.

Спробуємо показати це на прикладах т.зв. «ключових слів» до різних наукових доробків із мовознавства. Зауважимо, що цій ділянці дослідження, зокрема металінгвістичної інтерпретації відповідних номінацій, поки що не приділялася спеціальна увага.

Перш за все, почнемо розгляд цих питань із визначення «Ключові слова» («слова ключові»), зафіксованого в «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» Анатолія Загнітка. У Т.2 (с. 48) читаємо: «Ключові слова – див.: Слова ключові». У Т.3 (с. 307) подана така інформація: «Слова ключові – 1) своєрідні «знакові» слова епохи, певного періоду; позначають явища і предмети, що перебувають у фокусі соціальної активної уваги відносно короткої період часу (*ваучер, бартер, дефол, референдум, реформа, путч* й под.) або тривалий час (*парламент, приватизація, лібералізація* та ін.); 2) слова, яким належить визначальна роль у звуковій і семантичній організації тексту [114, Т. 2, с. 48; Т. 3, с. 307].

Як бачимо, в обох інтерпретаціях виокремлюється одна й та ж поняттєва домінанта – важливість, «розчинена» в семантичній канві словоназв, що супроводжують визначення. Міркуючи в такий спосіб, закономірно переакцентуємо увагу з іменникової словоназви «слова» на словоназву «ключові». Не знаходячи, зрозуміла річ, пояснення в словниках лінгвістичних термінів, шукаємо «підтримки» в інших словниках. Проаналізувавши значеннєві варіанти сем у тлумаченнях цієї прикметникової словоназви атрибутивного денотата, виокремлюємо їхню семну домінанту – *головний, вирішальний* (отже, *ключовий = головний, вирішальний*). [266, Т. 4, с. 194].

Отже, **ключові слова** є головними словами в їхній проекції на те, про що йдеться в певному дискурсі, обмеженому текстовому масиві інформації, як і на те, що перебуває у фокусі наукової уваги автора. Виходячи з таких міркувань, можна було б повністю приєднатися до другого визначення «ключових слів» (...»слова, яким

належить визначальна роль у звуковій і семантичній організації тексту», с. 307). Можна було б, якби не одна обставина, яка торкається термінологічної диференціації назв: **слово – словосполучення – сполучення слів, поєднання слів** і т.д.

Хоча, зрозуміло, межа однослівного терміна і звичайної кількаслівної (найчастіше двослівної) нетермінологічної структури є нерідко нечіткою, відносною, все ж ця «відносність» не враховується при побудові словників, як і в створенні відповідних теорій. Отже, йдеться про те, що автори переслідують мету – привернути увагу дослідників до «Ключових слів» із мовознавства щодо надання їм статусу наукової об'єктивності як невід'ємної складової публікації. Тому неабиякий інтерес викликає питання корельованості поняттєвої та мовної домінант, названих структурою «*Ключові слова*».

Особливе місце у виборі «Ключових слів» посідають мотиви, що ними керується автор, реалізуючи потребу узагальнення (результат) авторського дослідження на запропоновану тему. Під мотивом розуміємо причину, що спонукає автора виокремити в процесі аналізу суттєву важливість донесення інформації, отриманої в результаті дослідження. Аналіз мовного матеріалу дозволяє констатувати, що в ієрархізованій системі авторських мотивів провідне місце посідає головний – узгодженість вибору «Ключових слів» із заявленою метою, певним чином оформленою в заголовку.

Матеріал аналізу ми обмежили рамками таких тематичних рубрик наукових статей: «Актуальні питання сучасного мовознавства», «Сучасні тенденції категорійної граматики», «Функційна семантика лексичних та фразеологічних одиниць. Теорія номінації», «Когнітивні та комунікативно-прагматичні аспекти лінгвістики», «Лінгвістика тексту та контекстуальні вияви лексичних і граматичних одиниць», «Зіставне вивчення мов. Проблеми перекладознавства та міжкультурної комунікації». Загальний об'єм аналізованого матеріалу склав 2000 структур.

Комплексна **методика** дослідження базувалася на інтегративному підході, згідно з яким виокремлений об'єкт («Ключові слова») аналізувався за структурними, когнітивними, асоціативними характеристиками мовних одиниць. Такий підхід зумовив вибір релевантних лінгвістичних методів і прийомів: *методу наскрізної вибірки* – для виявлення мовних структур на позначення відповідних поняттєвих реалій, *аналізу словникових дефініцій*, застосований для розкриття й уточнення значень відповідних

номінацій; елементів квантитативного аналізу – для виявлення статистичної верифікації різних структурних моделей «Ключових слів», використаних для називання відповідних лінгвістичних понять; концептуальний аналіз у межах конструктивного методу, який сприяв виокремленню різноструктурних одиниць, умовно інтегрованих двослівною назвою «Ключові слова»; елементів дистрибутивного аналізу для виявлення структур «закритого/відкритого» типів у «Ключових словах».

Поверхневий аналіз відібраних «Ключових слів» дозволив більш-менш адекватно згрупувати їх у вигляді двох типів структур: а) **іменникових**; б) **прикметникових**.

Іменникові структури включають «Ключові слова», що являють собою однослівні іменникові словоназви (*фонема*) та кількаслівні структури з початковими іменниковими словоназвами (*природа мови, проблема походження мови*).

Прикметникові структури включають «Ключові слова» з початковою прикметниковою словоназвою (*просте речення, синтаксична типологія мов*). Обидва типи моделей (іменникових та прикметникових) представлені чотирма моделями іменникової та прикметникової будови, в основі кожної з яких лежить кількісне наповнення їхніх структур словоназвами двох повнозначних частин мови: іменника й прикметника (Див. Таблицю: «Моделі ключових слів»).

А) Іменникова група моделей «Ключових слів».

Попри суттєві неточності, зумовлені неоднорідним матеріалом, усе ж можна узагальнено виділити в цій групі основні моделі «Ключових слів», диференціація і назви яких базується на входженні в модель іменникових та прикметникових словоназв:

- 1) іменник (I);
- 2) іменник + іменник (I + I), іменник + прийменниковий іменник (I + пр. I);
- 3) іменник + іменник + іменник (I + I + I);
- 4) іменник + прикметник + іменник (I + II + I).

Подаємо приклади й коротку характеристику кожної з моделей:

1) іменник (I): мова, дериватологія, семіотика, есперанто, прамова, моносемія, лінгвостилістика, конверсиви, неологізування, синтаксема, функція, аргумент, аргументарія, оцінка, текст, формант, речення, словосполучення, квантитатив, стиль, відмінок, морфема, номінатема, елімінація, констатив, перформатив,

квеситив, паратаксис і т.д. Таких зразків однослівних номінацій у проаналізованих «Ключових словах» є найбільша кількість. При цьому перевагу складають автосемантичні іменникові словоназвиртерміни (*семіотика, прмова, синтаксема*), хоча нерідко автори послуговуються також синсемантичними іменниковими словоназвами – базовими елементами двослівних термінів (відмінок). Значну частину прикладів у цій моделі становлять номінації-терміни, які засвідчують появу й утвердження нових теорій (*номінатема, перформатив*). Щоправда, непоодинокими виявилися загальноновживані словоназви на зразок: *мова, функція*.

2) іменник + іменник (І+І): *концептуалізація світу, концепція слова, категорія роду, моделювання концептів, калькування словосполучень, концептуалізація світу, концепція слова, інваріант значення, взаємодія мов, частина мови, динаміка норми, статус концепту, валентність предиката, фокус зіставлення, явище мотивації, типи когерентності, проблеми дискурсології, мови жестів, типологія мов, культура мовлення, категорія атрибутивності, сполучення сурядності, сполучуваність слів* т.д.

Модель І+І обіймає велику кількість (приблизно 60%) двослівних термінологічних структур – металінгвістичних номінацій із різних розділів мовознавства (*інваріант фонем, частина мови, член речення*). Крім цього, як засвідчує аналізований матеріал, часто вживаними виступають двослівні структури, першим елементом яких є синсемантичні іменникові словоназви, характерні для переважної більшості розглядуваних моделей (*проблема, модель, статус, динаміка, явище*).

Проаналізовані приклади «Ключових слів», об'єднані цією моделлю, можна поділити на: терміналізовані (*варіант фонем, частина мови, член речення*) й нетерміналізовані (*концепція слова, калькування словосполучень*). Окремо виділяється підгрупа з наявними в такій двослівній структурі загальноновживаних у різних моделях «Ключових слів» синсемантичних словоназв на зразок: *моделювання, динаміка, статус, явище, фокус (моделювання концептів, статус морфем, фокус зіставлення)*.

Своєрідним варіантом конструкцій цієї моделі може бути «іменник + прийменниковий іменник (І + пр.І): *уявлення про словотвір, думки про займенник, конструкції, погляди на речення*. Зазначимо, що в цих структурах побутують авторські словоназви: *учення, думки, міркування, погляд* і т.д.

3) іменник + іменник + іменник (I+I+I): *проблема метамови синтаксису, розмежування членів речення, умови успішності спілкування, засоби формування абсурду, категорія цілісності тексту, механізми формування абсурду, критерії виокремлення неологізмів.*

Матеріали аналізованої сукупності цієї групи засвідчують поодинокі випадки використання термінів (*категорія роду іменника*) та різноманіття іменникових словоназв у позиції першого елемента структур (*засоби, способи, механізм, критерії*).

4) іменник + прикметник + іменник (I+II+I): *динаміка словотвірних маркерів, динаміка граматичної норми, особливості етномовної свідомості, система словозмінних парадигм, асиметричність простого речення, проблеми морфологічної варіативності, семантика компонентів простого речення, функціонування атрибутивної конструкції, дієслова просторової локалізованості, мотиватори асоціативної номінації, сутність словотвірної мотивації.*

Відносно велику чисельність номінацій цієї моделі пояснюють дві причини: функціонування в позиції першого елемента (I) іменникових синсемантичних словоназв, що не входять у термінологічні утворення (*динаміка, система, проблема* і т.д.), а також оперування «Ключовими словами» прикметникової моделі «прикметник + іменник» із складу двослівних термінів (*словозмінна парадигма, просте речення*).

Непоодинокими в іменній групі моделей «Ключових слів» виявилися багатослівні структури, які налічують чотири й більше повнозначних словоназв із початковими іменниковими словоназвами: *номенклатура, технологія, своєрідність, статус, питання, природа (I+II+II+I+I): номенклатура системних синтаксичних зв'язків слова, технологія синтаксичного аналізу мовленнєвих ланцюгів, своєрідність мовної об'єктивації концептів, проблема семантичних єдностей повнозначних слів, питання про граматику семантичних єдностей повнозначних слів, закономірності реалізації темарематичних відношень, проблема емоційної забарвленості тексту, статус компонента зі значенням статичної локалізації, закон формально-семантичної економії синтаксичних конструкцій, природа компаративного відприкметникового дієслівного синтаксичного транспозита.*

Б) Прикметникова група моделей ключових слів

Прикметникова група «Ключових слів» включає меншу кількість структур у зіставленні з іменниковою групою. Насамперед це пояснюється тим, що у списку «Ключових слів» немає жодного прикладу його однослівної номінації. Групу цих моделей представляють такі:

- 1) прикметник + іменник (П + І);
- 2) прикметник + іменник + іменник (П + І + І);
- 3) прикметник + прикметник + іменник (П + П + І);
- 4) прикметник + іменник + прикметник + іменник (П + І + П + І).

1) прикметник + іменник (П + І): *комунікативно-когнітивний підхід, функціональна орієнтація, лінгвокреативний потенціал, когнітивна лінгвістика, художній текст, художній дискурс, етнокультурний концепт, внутрішнє мовлення, похідне слово, суфіксальний словотвір, зіставне мовознавство, семантичне запозичення, фразеологічний зворот, психокогнітивний аспект, семантичні універсалії, порівняльна граматики, збірні іменники, твірна основа, тлумачний словник, приголосна фонема, граматична категорія, конотативна семантика, стійке словосполучення, історичне мовознавство, граматична категорія, таємні мови, сильне керування, приховані семи, факультативний компонент.*

Таких структур виявилось найбільше ($\approx 80\%$). Очевидно, при виборі «Ключових слів» цієї моделі автори меншу увагу звертали на таку річ, як ядерний елемент цих структур – іменникову словоназву предметного денотата. Водночас чітко витриманим виявився словопорядок складових (препозитивна прикметникова позиція). Майже стовідсотковою є кореляція структури «Ключові слова» з терміном, зафіксованим у термінологічних словниках. Лише в поодиноких випадках трапляється вживання загальноновживаних іменникових словоназв типу: «аспект».

2) прикметник + іменник + іменник (П + І + І): *лінгвістична інтерпретація словотворення, номінативно-стилістична система мови, інформаційний обсяг висловлювання, парцельовані елементи тексту, синтаксичні ресурси прислівника, фольклорна картина світу, мовна об'єктивація концептів.*

У структурах цієї моделі помічено довільне використання як першої синсемантичної іменникової словоназви (*обсяг, ресурс, система*), так і прикметникової словоназви, а також відсутність

«Ключових слів» у терміносистемі. Є випадки вживання іменникової словоназви з прийменником «до»: *логіко-номінативний підхід до словотворення.*

3) прикметник + прикметник іменник (П+ П + І): *найелементарніші синтаксичні одиниці, великі синтаксичні сполуки, позасистемні синтаксичні відношення, елементарне двоскладне речення, неелементарне односкладне речення, складений іменний присудок, агентивна семантико-синтаксична залежність, прості ускладнені речення.*

4) багатослівні «Ключові слова»

Окремо хотілося б зробити кілька зауважень про багатослівні структури «Ключових слів», переважну більшість яких складають структури з початковою прикметниковою словоназвою. До таких моделей ми віднесли зафіксовані в статтях структури, в яких є чотири й більше повнозначних словоназв. Найбільш поширеною виявилася така модель: *прикметник + іменник + іменник + іменник (П + І + І + І): граматичні засоби поетики імпресіонізму, прагматичні аспекти абсурдизації комунікації, аналітичні граматичні модифікації номінативи, керований другорядний член речення, первинна структура предикації речення, прагматичні чинники реалізації семантики речення, формальний синкретизм складнопідрядних речень, внутрішньорангова спільнокатегорійна синхронна перехідність, логіко-поняттєве моделювання терміносистеми синтаксису та ін. У поодиноких випадках трапляються вкраплення індивідуальної авторської інтерпретації: сильна елітарна мовна особистість, власне бачення критеріїв автосемантизації повнозначних словоназв процесуальних денотатів, схема дослідження похідної валентності вербалізованих числівників.*

Останнім часом широку «популярність» у наукових працях із лінгвістики отримала іменникова словоназва предметного денотата «модель». При цьому моделюють у теорії мови все – від одиниць найнижчого мовного рівня (фонетики) до найвищого (тексту). Як засвідчує матеріал, у металінгвістиці узвичаїлися кількаслівні номінації з центром «модель», утворені шляхом «нанизування» на словоназvu «модель» прикметникових та іменникових словоназв відповідних денотатів: *динамічна модель розширених словосполучень, синхронна модель простих речень, між'ярусна модель умовної перехідності, дифузні моделі складних речень і т.д.*

2.4. Словесні номінації денотатів у мовознавчому дискурсі (на прикладі словоназви «модель»)

У сучасному науковому дискурсі із лінгвістики в сукупності абстрактних металінгвістичних номінацій у вигляді термінів субстантивного типу (з доміантою – іменниковою словоназвою) «почесне» місце займають назви, що їх концентрує номінація «модель».

Зважаючи на вельми високу частотність уживання словоназви «модель» у наукових джерелах, зупинимось більш детально на характеристиці цієї словоназви.

Конкретно-наукове мислення останнім часом значно змінилося, торкнувшись насамперед фундаментальних принципів осмислення об'єктів, їхніх категорійних ознак, що забезпечило розширення й поглиблення пізнавальних можливостей людини.

У мовознавстві ці зміни вагомо вплинули на структуру лінгвістичної теорії, переорієнтацію в ній аксіом, появу нових і оновлених теоретичних висновків, їхню функціональну взаємозамінюваність, внутрішнє членування цілого на частини, зміну можливостей і умов перетворення складного в просте і навпаки. Поняття «система» і «структура» як центральні категорії системно-структурного аналізу мовних реальностей, які втілюють теоретичні узагальнення великого масиву емпіричних явищ, перетворилися в новий концептуальний фон, на якому розвиваються нові поняття, що закономірно відтворюються новими металінгвістичними номінаціями. Утворюються нові системи лінгвістичних понять, інваріантами яких залишаються відкритість та динамізм; поглиблюється науковий механізм досліджень, що базується на причиново-наслідкових зв'язках між складовими таких систем.

У такий спосіб і в таких умовах утверджується функціонування базової категорійної визначеності мовної моделі, що відтворює зв'язок «система → структура» в його відносній категорійній визначеності.

Лінгвістичне моделювання вкорінене в теорію мови, яка в усій незбагнено багатій і не менш суперечливій своїй сутності заснована на розумі. Вона не обмежується поясненням мовних явищ, доступних індивідуальному сприйманню й осмисленню, колективному апробуванню й узагальненню у вигляді моделей. Теорія мови (мов), будучи відкритою системою, «провокує» й забезпечує поглиблене пізнання нових явищ, закономірностей, властивостей. Для

лінгвістичної теорії мова завжди залишається проблемою (відкритою моделлю). Поява нового в лінгвістичній теорії засвідчує здатність людського мислення не тільки порушувати проблеми, а й у вигляді моделей утримувати результати їхнього розв'язання протягом певного часу, постійно оновлювати й апробувати практикою подальшого пізнання нових граней. Однією з особливостей лінгвістичного пізнання є його постійна спрямованість на подолання мікропроблем із подальшим закріпленням результатів у моделях (зрозуміла річ, словесних) системою номінацій, що отримують статус лінгвістичних термінів (металінгвістичних словоназв).

Лінгвістична теорія, оперуючи узагальненими категоріями, характеризується, окрім усього іншого, тим, що вона укорінена в динаміку фактів. Звідси впливає її нестабільність, відносність, тимчасовий характер заявлених постулатів – системи лінгвістичних моделей та системи їхніх металінгвістичних найменувань.

Теоретична складова в лінгвістичній науці, як і в лінгводидактиці, покликана забезпечувати вироблення вмінь підніматися до узагальнень, пробираючись через складний лабіринт мислетвірної діяльності, розуміти діалектику відношень між мовними реаліями, зафіксованими й номінованими системою термінів.

Оскільки проблеми моделювання виходять далеко за межі лінгвістики, отримавши статус міждисциплінарності, позбавляючи в такому разі можливості називання наукових шкіл, не кажучи вже про конкретних учених, ми обмежуємося лише переліком ознак, які містяться в узагальнювальних вибіркових фрагментах визначень, що їх подає доктор філологічних наук, професор, чл.-кор. НАН України А.П.Загнітко у Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни т. 2, с. 253³. В усій інтерпретаційній канві словоназви «модель», що так чи інакше відтворює сам процес лінгвістичного моделювання, можна виділити чимало ознак, сума й інтегрування яких зводиться, на наш погляд, до найголовніших: *лінгвістична модель – це абстрактне утворення; лінгвістична модель – це штучне утворення; лінгвістична*

---

³ Подаємо кілька тлумачень терміна «модель», уміщених у згаданому Словнику. Модель (франц. *modele* від *modello* – формувати та від італ. *modello* і від лат. *modulus* – міра, зразок) –

- мовний конструкт, що показує послідовність розташування складників, усталеність яких і лінійне розташування виступають стандартом для відтворення;
- абстраговане поняття еталона або абстрагованого зразка граматичної системи і вияв найзагальніших характеристик певного мовного явища;
- абстрагована штучно створена лінгвістична реальна/ ірреальна побудова, що відтворює своїми особливостями реальний прототип для вирішення лінгвістичних завдань.

модель – це *утворення цілеспрямованого характеру*. Отже, поєднання таких диференційних параметрів, які, окрім усього іншого, відтворюють послідовність процесу моделювання (початок – мислетворення, результат – штучність, мета – цілеспрямованість), можна розглядати як мінімальний комплекс утворення й, найголовніше, прагматичне функціонування лінгвістичних моделей.

Автори більшості словників іншомовних слів у тлумаченнях «моделі» орієнтуються на поняття «схема» як спрощене зображення, викладання чогось в основних рисах. Стосовно номенклатури металінгвістичних номінацій ставиться вимога економного подання сукупності найважливіших диференційних ознак у тлумаченнях відповідних моделей. Дотримання такої вимоги веде до значного спрощення в теорії й практиці лінгвістичного моделювання, як і в металінгвістичному відтворенні й фіксації результатів моделювання та в задоволенні глобальних потреб комп'ютерного освоєння мовної структури і в розв'язанні нагальних потреб прикладної лінгвістики.

Радикальні внутрішні зміни й перетворення в науці, зокрема в лінгвістиці, зумовили значне оновлення й збагачення як пізнавального інструментарію, так і системи металінгвістичних номінацій цього інструментарію.

Зрозуміла річ, науковці, зокрема лінгвісти, завжди намагались і намагаються пізнати сутність досліджуваних реальностей. Зрозуміло й те, що сутність обтяжена багатьма моментами неістотного, від чого необхідно абстрагуватись і подати сутність як відносну самостійність у вигляді результату, у «чистому» вигляді. Саме такою лінгвістичною «сутністю» можна вважати «модель» («лінгвістичну модель») як певний момент пізнання, певну схему, що постає у сучасній лінгвістичній науці як метод моделей (метод моделювання), як гносеологічна схема дослідження.

Матеріалом для дослідження слугували 500 граматичних конструкцій із словоназвою «модель» («моделі»), вибраних із сучасних мовознавчих та лінгводидактичних праць методом суцільної вибірки. При цьому ми орієнтувалися на формулювання змістових частин відповідних монографій, підручників та посібників, у яких уживалися словоназви «модель» («моделі»).

Аналізовані дискурси показують, що вчені значну увагу приділяли питанням теорії й практики моделювання граматичних, особливо синтаксичних одиниць, зокрема речень у різних мовах (Андерш Й.Ф., Богданов В.В., Вихованець І.Р., Гуйванюк Н.В., Дудик

П.С., Загнітко А.П., Іваницька Н.Б., Іваницька Н.Л., Кадомцева Л.О., Каранська М.І., Кубик М., Мельчук О.С., Меншиков І.І., Мухін О.М., Попова З.Д., Ревзін І.І., Почепцов Т.Т. та ін.).

Аналіз зазначених конструкцій із домінантою «модель» дає підстави стверджувати, що й досьогодні в мовленнєвій практиці вживання цих утворень збереглися такі визначальні риси цієї словоназви предметного денотата:

- стовідсотковий (абсолютний) синсемантизм, тобто нездатність словоназви номінувати предметний денотат своїм власним фонемним складом;
- наявність постійної морфологічної форми (родового відмінка) обов'язкової словоформи як компенсатора (експлікатора) синсемантизму;
- часте (15%) вживання в ролі компенсатора синсемантизму абстрактної іменникової словоназви синсемантичної природи (*модель розвитку мовознавчої науки, модель системи освіти, модель запровадження нової методики оцінювання знань, модель поширення креативних методів навчання* і т.д.).

До речі, в теорії лінгводидактики конструкції з домінантою «модель» є принципово відмінними й більш уніфікованими як у змістовому, так і у формальному планах. Достатньо узвичаєним є вживання словоназви «модель» у формі однини в лінгводидактичному дискурсі, визначальну ознаку якого зумовлюють екстралінгвальні чинники (педагогічні, психологічні, культурологічні та соціальні). 13% проаналізованих нами прикладів склали структури, в яких словоназvu «модель» супроводжували синсемантичні іменникові словоназви: *розвиток, формування, підготовка, реалізація, моніторинг*, і т. под. *модель формування професійних знань та вмінь електротехніків, модель супроводу навчальної діяльності суб'єктів освіти, модель підготовки вчителя початкових класів до проведення екологічного виховання учнів, модель реалізації професійної спрямованості навчання, модель моніторингу якості професійної освіти, модель розвитку пізнавальних інтересів студентів.*

Змістове навантаження в таких конструкціях припадає на частину, яка експлікує синсемантизм відповідних іменникових словоназв (*формування, підготовка* і т.д.). Семантична співвіднесеність словоназви «модель», отже, реалізується через своєрідні «буферні» назви узагальнювального змісту, що витворились

у результаті людської діяльності й номіналізувалися відповідними абстрактними словоназвами.

Однією з суттєвих особливостей лінгвістичної моделі є її відкритість у якнайширшому, філософськи умотивованому сенсі, тобто тимчасовість чи відносність.

Виходячи з таких міркувань, цілком природньо постає проблемне питання – **що** «дозволяє» моделювати себе, яким має бути те «що», щоб «його» не лише можна було, але й доцільно було моделювати задля досягнення поставленої наукової чи навчальної мети. Є суттєва різниця між ознаками «можливість» і «доцільність» моделювання лінгвістичних одиниць.

Можливість моделювання граматичних одиниць (*модель частки, модель підрядного словосполучення, модель членів речення, модель простого речення, модель простого поширеного речення, модель простого ускладненого речення, модель складнопідрядного речення, модель тексту* і т.д.) забезпечує наявність мовного конструкта з усталеними в ньому складниками та наявність абстрагованого поняття, еталона чи зразка в граматичній системі, номінованого відповідною металінгвістичною назвою. Модель, побудована лише з урахуванням ознак можливості її створення, без урахування мети, доцільності й перспектив, нерідко виявляється непродуктивною, особливо в практичному сенсі. Згадаймо хоча б надмірний інтенсив термінотворення у сфері топоніміки.

Аналіз тлумачень словоназви «модель» у словниках, у тому числі й у словниках та словниках-довідниках лінгвістичних термінів, дає підстави виділити її (моделі) дві найважливіші ознаки, а саме: денотативну віддаленість ознаки від об'єкта, що може бути номінована синонімічними відповідниками: *схема, зразок*, та внутрішня спроможність вказувати на послідовне розташування складових відповідного денотата.

Досліджуваний матеріал показує, що не всі зразки можуть бути підведені під такі узвичаєні тлумачення. Пор., наприклад: *модель простого речення* і *моделі простих речень*; *модель прийменника*; *моделі прийменників* і т. под. Отже, в полі зору опилася досить цікава, на перший погляд, незначна деталь, а саме: наявність у одних конструкціях форми однини (*модель* + ...), а в інших – форми множини (*моделі* + ...). Заглиблення в природу цієї відмінності проливає світло на кваліфікацію структури таких утворень із

урахуванням деякої своєрідності в комбінуванні та розподілі сем між складовими конструкцій.

Поверховий аналіз зібраного для дослідження матеріалу дозволив поділити його на дві частини: а) конструкції зі словоформою «*модель*» та б) конструкції зі словоформою «*моделі*».

Конструкції з словоформою «*модель*» формально диференціюються в залежності від кількості словоназв, що являють собою лінгвістичні терміни, утворюючи:

- поєднання словоформи «*модель*» із однослівними лінгвістичними термінами: *модель керування, модель словозміни;*

- поєднання словоформи «*модель*» із двослівними лінгвістичними термінами: *модель простого речення, модель складнопідрядного речення, модель підрядного зв'язку, модель члена речення;*

- поєднання словоформи «*модель*» із багатослівними лінгвістичними термінами: *модель простого речення ускладненої будови, модель складнопідрядного речення з кількома підрядними, модель аналітичної форми вираження присудка.*

В усіх цих і подібних випадках розуміють «*модель*» як схему, зразок, узагальнений конструкт, попередньо витворений людським розумом на основі складових, що містяться в самій терміноназві.

Отже, в цих випадках словоназва «*модель*» уживається в однині, чим додатково підтверджується теза про специфічний розподіл сем у номінуванні конструкцій із словоназвою «*модель*»: *модель* (= *схема, зразок*) + *лінгвістичний термін* (= *сукупність диференційних ознак, які визначають терміни*). У такому вживанні навряд чи можна говорити про реалізацію в словоназві «*модель*» вказівки на послідовне розташування складових позначуваного денотата. Слово «*модель*» отримує функціональний статус нейтралізації, своєрідної надлишковості.

Моделі, оформлені у вигляді узагальнювальних буквенних комплексів чи словесних інтерпретацій, можна умовно поділити на такі групи:

а) моделі максимально спрощеної структури (включають позначення буквами чи назви елементів як репрезентантів загальних категорій словоназв відповідних денотатів: І + ІІ (іменник + прикметник); Д + І (дієслово + іменник); ІІ + Пр. (підмет + присудок); Пр. + Обс. (присудок + обставина);

б) моделі частково спрощеної структури (включають позначення буквами чи назви елементів як репрезентантів категорійних значень словоназв відповідних денотатів: Ін + Ірод. (іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку); Д + Ізн. (дієслово + іменник у знахідному відмінку); Д + пр. Зор (дієслово + прийменниковий займенник в орудному відмінку);

в) моделі розширеної структури (включають позначення буквами чи словесні назви елементів як репрезентантів кількох категорійних значень словоназв відповідних денотатів: Д + з (біля, після) Іор., род (дієслово + іменник з прийменниками «з», «біля», «після» в родовому відмінку);

г) моделі формально-семантичної структури (включають позначення буквами назви елементів як репрезентантів загальних категорій чи їхніх категорійних значень словоназв відповідних денотатів, доповнених семантичними інтерпретаторами: П + Пр (бут) підмет + присудок із значенням «буття»); П + Пр (ст.) (підмет + присудок із значенням стану).

Однією з сутнісних ознак лінгвістичної моделі є її здатність відтворюватися в типових умовах мовленнєвої перевірки. Ця риса є досить важливою для утворення, утвердження в науці й пролонгованості функціонування моделі. Особливо це стосується синтаксичного моделювання.

Будь-яке наукове дослідження чи наявний у науці опис того чи іншого мовного рівня (в традиційних чи оновлених вимірах) обов'язково базується на системі лінгвістичних одиниць, маніпулювання якими у вигляді їхніх металінгвістичних номінацій представляє відповідну теоретичну модель, що має здатність регулярно відтворюватися як певна єдність змісту й форми. Не випадково І.С.Попова, подаючи ґрунтовний опис фундаментальних категорій метамови українського синтаксису, таку увагу приділила, здавалося б, усім зрозумілій реалії, як «одиниця» («синтаксична одиниця») [243, с. 89]. Виявляється, все, що видається на перший погляд простим і зрозумілим, не є таким, якщо вдатися до аналізу його інтерпретаційних тлумачень у словниках, а особливо якщо вводити цю номінацію в сферу взаємозалежних і взаємопов'язаних складових відповідних фрагментів теорії. Принагідно хотілося б наголосити на важливості й доцільності подібних «ревізій» у описах, зафіксованих у наявних словниках, з тим щоб уявити метамовну картину відповідних мікротеорій.

Не можна не зважати на світові тенденції глобалізації науки, економіки, освіти, культури, в результаті яких корінних змін зазнає людина як носій мови чи кількох мов, реалізуючи потенційні можливості себе як особистості, в тому числі й актуалізуючи вербально-семантичний код іншої мови. Сучасні процеси урізноманітнення засобів продукування мовного дискурсу з притаманною йому синергетикою актуалізують також проблеми, пов'язані з надлінгвістичними факторами; наукова парадигма зорієнтована на багатовекторний вияв механізмів варіювання мови під впливом якнайширшого соціального контексту. Ці, як і багато інших, позамовних чинників впливають на процеси й результати мовознавства загалом, як і на моделювання різних складових теорії, урізноманітнюючи й надзвичайно швидко поповнюючи систему металінгвістичних номінацій.

У сфері проблемних питань про моделювання й номінування лінгвістичних постулатів перебувають також питання *лінгводидактичної зорієнтованості й результативності використання наявних і можливих лінгвістичних моделей.*

2.5. «Приховані семи» в повнозначних словоназвах денотатів

Відомо, що загально визнаної системи аксіом у мовознавстві немає та й не може бути. У цьому плані можна говорити хіба що про ступінь вірогідності в тимчасово упорядкованих металінгвістичних системах, а отже, і в дефінітивному апараті. Чи не найглибше вивченою, дефінітивно визначеною щодо лінгвотермінології й системно упорядкованою є лексична система мови, хоча саме лексика є найбільш відкритою щодо вияву різного роду змін, семантичних зрушень тощо.

У сучасних умовах розвитку лінгвістики все зримішою постає необхідність нових (чи оновлених) підходів до особливостей словесних номінацій, а відтак і виявлення в семантичній структурі слова ознак, які можуть бути виокремлені лише в певних умовах (контекстах), при застосуванні відповідних методичних прийомів аналізу із урахуванням онтологічних, семасіологічних, когнітивних та прагматичних особливостей функціонування слова в мові.

Наскільки нам відомо, ще немає робіт, у яких би спеціально розглядалися особливості й закономірності утворення «прихованих сем» та процесів виявлення їх у мовній системі. В цьому вбачаємо

актуальність дослідження й доцільність вивчення цього міжрівневого явища.

Невід'ємною складовою всього комплексу загальнотеоретичних проблем номінації є взаємозв'язок між семантичною структурою слова і співвіднесеність конкретної словесної номінації денотата з її денотативним началом (словоназвою з базовою денотативною семою). Кожна словесна номінація денотата (словоназва денотата) являє собою винятково складне явище, вивчення якого перебуває в площині ономасіологічних, семасіологічних, як і формальних підходів у їхньому органічному поєднанні.

Вважаємо, що «прихована сема» є в структурі повнозначного слова, а її «прихованість» характеризують два чинники.

П о – п е р ш е, таку сему не відтворюють подані в словниках тлумачення (в кращому випадку хіба що подаються прикладиліюстрації речень як матеріал для роздумів, що нашттовхує читача на пошук «чогось», чим би можна було пояснити відповідний семантичний нюанс слова). Саме того «чогось» завжди бракує авторам словникових статей визначити ознаку, параметричну характеристику значення, що буває схованою в структурі ілюстрацій-речень.

Спробуємо підтвердити наші міркування прикладами. Описуючи річку Рось із її чисельними великими й малими притоками, І.Нечуй-Левицький використовує найрізніші дієсловоназви для найменування нерозчленованих та розчленованих денотатів розливу річки в сприйнятті цієї картини людиною: *Розлилась Рось рукавами й рукавицями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь, то випинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій, як піх, піні* (І.Нечуй-Левицький).

Дієсловоназви «розливатися», «розсипатися», «переливатися», «випинатися», «розбиватися» по-різному номінують взаємопов'язані процесуальні денотати, які загалом створюють сприйняття цілісної картини розливу річки. Кожна із дієсловоназв є синсемантичною назвою, семантика якої реалізується в поєднанні синсемантичного дієслова та залежної від нього словоформи в певній граматичній формі: *Рось розлилась* (чим? де?) + *рукавами й рукавицями; поміж острівцями; Рось розсипалась* (по чому? де?) *по камінні; Рось переливає* (що? де?) + *хвилю, з каменя на камінь; Рось випинає* (що? як?) + *воду, наче шию (лебедину); Рось*

розбиває (що? в чому?) *її (воду) в піні*. Зрозуміло, що дієслова «розливатись», «розсипатись», «переливатись», «випинатись», «розбиватись» не входять у синонімічний ряд, але в аналізованому текстовому масиві у них є та «прихована сема», яка «супроводжує» описану автором картину розливу річки у сприйнятті її людиною.

Порівняймо ще, наприклад, дві українські дієсловоназви «*розташовуватися*» («*розташуватися*») і «*розкидатися*» («*розкинутися*»), які номінують локалізоване буття, обмежене просторовими орієнтирами. Орієнтуючись лише на основне денотативне значення, в обох дієсловоназвах можна виокремити спільність, що її експлікують обов'язково залежні від дієслів компоненти обставинної семантики: *розташовуватися* (де?), *розкидатися* (де?). Морфологічні параметри такого обставинного компонента (де?) також виявляють спільність (де? – *біля чогось, за чимось, на чомусь* – там). Отже, синтагматика обох дієсловоназв, засвідчуючи їхній синсемантизм, навряд чи виявляє достатню спроможність розкривати внутрішні семні відмінності таких номінацій. Для порівняння розглянемо два речення з аналізованими дієсловами: 1) *Загін розташувався біля річки (З газ.) і Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори* (І.Нечуй-Левицький). Перше речення з дієсловом-присудком «*розташувався*» констатує факт – локалізація буття суб'єкта «загін» у конкретному просторовому орієнтирі «біля річки». При цьому акцентними позиціями слугують найвиразніше дві: суб'єктна й обставинна. У другому реченні дієслово-присудок «*розкинулося*» також констатує факт «місцезнаходження / локалізацію буття суб'єкта «село». Але, крім цього, дієсловоформа «*розкинулося*», виражаючи предикативність у присудковій позиції речення, імплікує також низку додаткових сем («скритих сем»), які (термінологічно дефінованих чи недефінованих) можна все ж відчутти в загальній семній структурі дієслова.

Елементарна трансформація першого речення в таку ж саму модель із заміною дієслова «*розташуватися*» на дієслово «*розкинутися*» (*Загін розкинувся біля річки*) виявляє нездатність утвореної структури номінувати відповідну ситуацію. Тому є всі підстави пов'язувати семну структуру синсемантичного дієслова «*розкидатися*» («*розкинутися*») із обов'язковими обставинними компонентами локативної семантики, зокрема з їхнім кількокомпонентним складом (де? – *недалеко від Богуслава, коло*

Росі, в яру). Саме ці компоненти створюють денотативний фон, який сприяє реалізації «прихованої семи» локалізації дієслівоназви «розкидатися» («розкинутися»), на відміну від дієслівоназви «розташовуватися» («розташуватися»).

П о – д р у г е, «приховані семи» найчастіше зовсім не можуть бути усвідомлені через співвіднесеність номінації з його денотативним началом. Такі семи навряд чи знаходять експлікацію в синтагматичних рядах уживань слів у мовленнєвій практиці носіїв мови. Відтак вони позбавлені тлумачних характеристик у словниках.

П о – т р е т ь е, відповідні семи («приховані») є занадто віддаленими від усієї сукупності інших сем, властивих тому чи іншому повнозначному слову. Їхня номінативна природа є абсолютно відірваною від денотата й розкривається лише через сигніфікативне відтворення, що досягається складними процесами людського мислення.

Спробуємо пояснити це на прикладі української іменникової словоформи «гармонія».

В одній із газет було вміщено статтю, у якій ішлося про виховання в молоді кращих людських якостей молодої людини. Заголовок складався з кількох слівоназв предметних денотатів: **«Знання – пізнання – терпіння – милосердя – гармонія»**. У статті розповідалося про молоду людину, яка поставила перед собою завдання: досконало опанувати знаннями, що стосувалися її професії – лікаря; пізнати світ, людину, витримати всі життєві неадаптивності, не загубивши головного – терплячого ставлення до людини в усіх фізичних і моральних виявах добра і зла. Завершувалась стаття тим, як ця особа в результаті такого довготривалого самовдосконалення відчула справжнє щастя свого життєвого буття на цій «грішній Землі». Зрозуміло, що в окремо взятих словах *знання, пізнання, терпіння, милосердя, гармонія* навряд чи можна знайти якусь загальну спільну сему, яка б повторювалася в кожному слові, об'єднуючи їх у єдине ціле.

Мабуть, автор наскрізно бачив усю описану ситуацію, відчував і усвідомлював складний процес формування загальнолюдської, духовної і високої душевної цінності особи, назвавши такий стан «гармонією», коли все інше, пізнане, усвідомлене й пережите, поєднується, узгоджується й отримує найвищий статус взаємної відповідності найкращих людських якостей.

І все ж, замислюючись над цими словами, їхнім змістом, а особливо – порядком розташування в заголовку, можна простежити цікавий і непростий процес поєднання головних денотативних сем у кожному слові, що так чи тінакше супроводжували й послідовно відтворювали ситуацію. Спробуємо, посилаючись на статті тлумачного словника, виділити в кожному слові найголовнішу сему, вносячи свої коментарі в значення, беручи до уваги значення кожного наступного слова.

I. Пізнання (чогось) – це відображення в свідомості людини явищ реальної дійсності (СУМ, VI, с. 530).

II. Знання (чогось) – це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-, що-небудь (СУМ, III, с. 309).

III. Терпіння – здатність стійко, без нарікань переносити страждання; уміння довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо (СУМ, X, с. 95).

IV. Милосердя (до кого-небудь) – це добре, співчутливе ставлення до кого-небудь (СУМ, IV, с. 706).

V. Гармонія – це поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого) (СУМ, II, с. 33).

I. Процес відображення.

II. Результат процесу відображення.

III.

IV. Знання як результат пізнання, що пройшов стадію «терпіння». Добро, співчуття до кого-небудь.

V. Зазначені вище стадії процесів (I, II, III, IV) перетворили все в нову якість – «гармонію».

Отже, на рівні нашої свідомості за допомогою іменникових словоназв можемо простежити формування такої якості людини чи її психологічного стану, як *гармонія*. Семних складників стану,

номінованих словоназвою «гармонія», може бути різна кількість, що зумовлено об'єктивно-суб'єктивними чинниками.

«Прихованими» бувають семи, що їх експлікують великі групи різних описових конструкцій як розгорнуті словосполучення чи речення. Так, наприклад, для емоційного вираження любові, найприємніших і найтепліших почуттів до матері можуть слугувати такі вирази⁴:

√ слово, яке першим із радістю та усмішкою вимовляє дитина;
√ слово, яке номінує берегиню людського роду;
√ слово, яке номінує найкращу різьбярку **мати,**
мама,
сердцець великих і сильних характерів;
матінка **матір,**
√ слово, яке найчастіше повторює людина у хвилини страждання та горя;
√ слово, що є символом усіх людських вартостей, вічне й неповторне.

Явище «прихованих сем» можна простежити, наприклад, в однорядному розташуванні дієслів різної семантики, як і неоднакового вияву синтагматики, особливо в газетних заголовках статей. Так, на шпальтах газет можна прочитати таке: *запобігти, знешкодити, допомогти, порадіти* [У статті йшлося про роботу пожежників]. Або: *курити, шкодити, хворіти* [У статті йшлося про шкоду куріння]; *хотіти, намагатися, мусити* [У статті йшлося про суб'єктивні й об'єктивні стимули до навчання]; *попередження, перевірка, покарання* [У статті йшлося про посилення контролю за якістю виробництва товарів]. У таких і подібних прикладах навряд чи можна експлікувати «приховані семи» в конкретних словоназвах денотатів. «Прихованість» можна хіба що простежити способом підбору різних словоназв і перевірити їх на «сумісність» із словоназвами в зазначених рядах. Покажемо це на прикладі:

⁴ Вирази взяті з газет, журналів, різних посібників із української мови для школи.

<u>Запобігти</u> —	пожежі виникненню пожежі, вогню розповсюдженню вогню	(+) передбачити
<u>Знешкодити</u>	пожежу вогонь спалах	ліквідувати
<u>Допомогти</u>	людям постраждалим	підтримати
<u>Порадіти</u> —	від участі в ліквідації пожежі	отримати радість, задоволення

Відповідний контекст із реченнями, які включають до свого складу дієслова *запобігти*, *знешкодити*, *допомогти*, *порадіти*, наскрізно охоплює значення денотативних сем, утворюючи в такий спосіб своєрідний перебіг ситуацій: *Можна запобігти пожежі* → *Можна знешкодити пожежу* → *Можна допомогти потерпілим під час пожежі* → І нарешті – *Можна порадіти від виконаної роботи*.

Отже, пройшовши мислительний лабіринт у частковостях (*запобігти* → *порадіти*; *знешкодити* → *порадіти*; *допомогти* → *порадіти*), «прихована сема» «радість» знаходить своє повне завершення в ситуації, що охоплює зазначений вище ряд словоназв відповідних процесуальних денотатів, економно вживаними автосемантизованими дієсловами.

Аналізуючи багатий і різноплановий щодо структури матеріал, виокремлюємо деякі мовні й позамовні чинники утворення та вияву «прихованих сем». Найголовнішими з них є такі:

√ ***Контекст, що засвідчує фоновий характер «прихованих сем»***

Фоновий характер «прихованих сем» у контекстних умовах (поза словом) можна спостерігати в реченнях, суб'єкту позицію в яких увиразнюють займенникові форми, зокрема займенник «воно», який супроводжує широкі філософські узагальнення:

«Все йде, все минає – і краю немає.

Куди ж воно ділось? Звідкілля взялось?

І дурень, і мудрий нічого не знає.

Живе... умирає... Одне зацвіло,

А друге зав'яло, навіки зав'яло...» (Т.Шевченко).

√ **Конденсація сем в узагальнювальних словах у рядах однорідних найменувань**

Ознаки «прихованих сем» здебільшого простежуються в узагальнювальних словах при однорідних членах речення – на фоні протиставлення родового (в узагальнювальному слові) й видового (в однорідних рядах словоформ): *Обізвлася трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків (М.Коцюбинський); Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка – все це було йому знайоме, промовляло до нього (М.Коцюбинський); Всюди: в газетах, у журналах, на стандах вміщували агітаційну передвиборчу агітацію (З газ.).*

√ **Умовність відношень між складниками зіставляваних мовних одиниць**

Елементи прихованості сем, часто не здатних до експлікації у відповідних словоназвах, спостерігаються в конструкціях, побудованих на умовних відношеннях: у свідомості мовців зберігаються різні ситуативні конструкції, у яких можуть функціонувати відповідні словоназви (здебільшого іменникові чи дієслівні), які несуть у собі «приховані семи»: *тести – самоперевірка (знань); самолікування – шкода (здоров'ю); наполегливість – робота – успіх; від знань до умінь* тощо. Такі й подібні утворення з «прихованими семами» можуть бути трансформовані в різні відповідники із синсемантичними дієсловами в присудковій позиції речень двоскладної будови: *Знання – успіх (З газ.) → Знання забезпечують успіх; Співпраця – благополуччя → Співпраця гарантує благополуччя; Нерви – хвороби → Нерви спричиняють хвороби.*

√ **Абстракції, побудовані на різних генералізаціях**

Якщо подивитися на «прихованість» семи з погляду узагальнення певних ознак чи параметрів, то це явище можна простежити в будь-яких абстракціях, побудованих на генералізації. Так, наприклад, вияв каузативних властивостей у перехідних дієсловах, конкретизованих фізичною дією, засвідчує наявність «прихованої семи», особливо коли йдеться про спільні предметні денотати суб'єкта й об'єкта: *У неділю рано зіллячко копала, а у понеділок переполоскала, прийшов вівторок – зіллячко зварила (Н. пісня).*

√ Художня метафоризація

Особливо показовими й чисельними постають «приховані семи» в їхній словесній реалізації в художньому мовленні, зокрема в багатій авторській метафоризації. Наведемо кілька прикладів-ілюстрацій: «...а ноги-ніженьки не думали про дно, де зачинявся день, щоб зачинався вечір» (В.Старун); Розлетілись роки, розчахнулася доля... (І.Драч); Помер Гончар...Незмінна наша втрата. Зміліло небо духу, тепла (В.Кравчук); Життя іде, хулители «Собору», і немоцніє ваш казенний крок (М.Бажан).

√ Кодування інформації в алегоричних описах подій, явищ, процесів

Піраміду різного роду «прихованих сем» у номінуванні денотатів завершують загадки, у яких подано алегоричний опис подій, предметів, явищ, що їх потрібно розпізнати. Саме наявність у таких висловах чогось загадкового, незрозумілого, але розрахованого на розгадування «закодованої» семної сутності, засвідчує наявність «прихованих сем» у загадках, як і в ребусах, шарадах, головоломках: *Мовчить, а розуму навчить* (Книжка); *Восени не в'яне, а взимку не вмирає* (Ялинка); *У теплий дощик народився, парасолькою накрився* (Гриб); *Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає* (Сонце); *Довго нема мене – все в'яне, а як прийду – знов оживає* (Дощ); *Не говорить, не співає, а коли хто йде, то господаря сповіщає* (Собака); *Своїх очей не має, а бачити допомагає* (Окуляри).

Досить цікаві процеси в семантичній «перебудові» українських словоназв спостерігаються зараз [15; 19; 21; 22]. Одним із таких процесів є активізація «прихованих сем» у мовленнєвому відтворенні назв. При цьому активізуються семи, які нерідко можуть лише домислюватися нашою свідомістю на основі аналізу семної структури слова.

Покажемо це на прикладі повнозначної іменникової словоназви «світ». Тлумачення семантики цього слова за тлумачним словником української мови обмежується загалом такими трьома координатами: а) світло: *Де ж тіні всі нічні поділись? Навколо світ, навколо день* (М.Рильський); б) час перед сходом сонця, світанок: *Хотіла спати, але не спала, і ждала світу, і дожить до світу божого боялась* (Т.Шевченко); в) земна куля. Земля зі всім тим, що в ній є: *Задвечір хмари вкрили небо, і весь світ посідів, і почався обложний дощ* (О.Гончар) [СУМ, т. ІХ, с. 83-85]. Кожне із значень ілюструє багатий матеріал, який засвідчує факультативне поширення слова

«світ» прикметниковими та займенниковими словоназвами чи найчастіше функціонування цього автосемантичного слова у складі фразеологічних одиниць (*займатися на світ; ні світ ні зоря; баламутити світлом; виходити в світ; зводити зі світу; іти на той світ; на чім світ стоїть; нудити світлом; побачити світ; світ не бачив; світ замакітрився; як цвіту, по всьому світу* тощо). Лише в одному випадку зафіксовано (і то з позначкою *розм.*) вживання цього слова як синсемантичної словоназви розчленованого предметного денотата, синтагматику якого виокремлює обов'язкова іменникова форма в родовому відмінку. Утворена в такий спосіб двохелементна семантична єдність (світ + іменник у родовому відмінку) перебуває на межі граматикизованої єдності, у якій словоназва «світ» підпадає під процес десемантизації, аж до переходу слова «світ» у розряд інформативно недостатніх слів у складі аналітичних синтаксичних одиниць (аналітичних компонентів) формально-синтаксичної структури речення: *Дало [життя] мені пізнати добро, дало побачити світ науки* (І.Франко); *Вже світ правди прогляда у наше віконце* (П.Мирний). Отже, синтагматична особливість слова «світ» в обов'язковому поєднанні з іменниковою словоформою в родовому відмінку усе ж «не позбавляє» його зв'язку з первинним колом значень, обмежених зазначеними вище координатами.

Зробивши такий, нехай незначний, екскурс у семну структуру слова «світ», спробуємо акцентувати увагу на своєрідних реаліях. Із цією метою подаємо насамперед список рекламних оголошень чи вивісок (переважно на магазинах, кіосках тощо): *світ золота, світ меблів, світ килимів, світ іграшок, світ одягу, світ стель, світ ікон, світ телефонів, світ паркету* тощо.

Аналіз великої кількості конструкцій із словоназвою «світ», уживаних у сучасному українському дискурсі, дозволяє зробити деякі висновки стосовно активізації «прихованих сем» цього повнозначного слова: а) у сучасному слововжитку досить помітним є вживання цієї номінації предметного денотата, назви якого увиразнюють чисельні прикметникові слова (*матеріальний світ, реальний світ, об'єктивний світ, навколишній світ, невідомий світ, чудовий світ, літературний світ, науковий світ, театральний світ, духовний світ, рослинний світ* тощо); б) активізувалася сема «узагальнення чого-небудь», особливо пов'язаного з окремими галузями життя чи явищ природи, у синтагматиці з родовим відмінком іменника: *світ медицини, світ науки, світ літератури*; в)

помітно активізувалися такі «приховані семи» словоназви «світ»: «всеохопна сема чогось особливого щодо сприйняття його людиною»: *світ казок, світ барв, світ книжок, світ послуг*; а також сема «множинності, багатства», яка супроводжує позитив: *світ тканин* (ідеться про різноманітність, багатий вибір тканин, що його рекомендують покупцеві); *світ розваг* (ідеться про багатий вибір приємних розваг). Доречно в цьому зв'язку висловити задоволення стосовно інтуїції рекламопостачальників щодо вживання таких словокомплексів лише в апробованому мудрістю поколінь сенсі – чогось великого, сукупного, нерідко незбагненого, але **ПОЗИТИВНОГО** (адже поки що немає «світ сміття» чи «світ плачу»).

Отже, проведений нами аналіз закодованих у текстових масивах чи експлікованих у повнозначних словоназвах «прихованих сем» дає підстави для їхнього виокремлення як своєрідного мовного явища, зумовленого як мовними, так і позамовними чинниками.

2.6. Ускладнення структури словесних номінантів денотатів неповнозначними словами

Проаналізований об'ємний матеріал, дібраний із різних стильових різновидів текстів, переконує нас у тому, що номінація денотатів, типізована однослівністю (автосемантичними й синсемантичними словоназвами), є досить складним явищем. Спробуємо довести цю тезу на конкретних прикладах. Розглянемо, наприклад, таке речення: *Навіть у машину до себе посадив, підвезе, ще по дорозі й небилицю якусь розкаже* (Олесь Гончар). У реченні є три іменникові словоназви: *машина, дорога, небилиця*. Усі ці слова-іменники є автосемантичними у проекції на предметні денотати; усі вони своїм власним фонемним складом реалізують закладений у них зміст.

Здавалося б, ми маємо повну відповідність між автосемантичною іменниковою словоназвою (однослівною номінацією) предметного денотата. Справді ж подивимося дещо з іншого боку на речення. Так, іменникова словоназва «машина» у її первинному значенні є автосемантичним словом. Виходячи з теорії автосемантизму/синсемантизму, заявлений висновок є коректним. Але ж біля цієї іменникової автосемантичної словоназви вживається частка *навіть*, яка відіграє неабияку (хоча й додаткову) роль у номінації цього предметного денотата. Іменникова словоназва «небилиця» є також автосемантичним словом. Але ж це слово в

реченні супроводжує неозначений займенник «якусь» (отже, семантичний обсяг предметного денотата має також ускладнення). Нарешті слово «дорога» (в реченні – «по дорозі» у прийменниково-іменниковій формі в значенні обставини часу також ускладнюється службовим словом «ще».

Подаємо ще один приклад, коли автосемантизм іменникової словоназви буває недостатнім для її кваліфікації як абсолютно однослівного вираження предметного денотата: *А дівчину, товаришу Яківець, ви облиште, - сказав тихіше і підмигнув з веселим підтекстом: «Вона під надійним наглядом»* (Олесь Гончар). Іменникові словоназви відповідних предметних денотатів у реченні супроводжують прикметникові словоформи: *підтекст веселий, нагляд надійний*. Вилучення цих прикметників або ж збіднює зміст у називанні предметного денотата: *з підтекстом* або ж зовсім спотворює: *під наглядом*.

Неабиякий інтерес із погляду, здавалося б, усталеності хрестоматійних істин виявляють субстантивно-ад'єктивні словосполучення, якщо розглядати їх у денотативному ракурсі. Узвичаєним є розуміння пріоритетності іменникової словоназви предметного денотата як у семантичному, так і в граматичному сенсі (іменникова словоназва номінує предметний денотат, а прикметникова, номінуючи атрибутивний денотат, виражає певну ознаку першого: *хлопець + вихований, розумний, уважний, добрий, сердитий, толерантний* і т.д.).

Аналіз таких словосполучень у різних стилях українського дискурсу виявляє чимало проблемних питань, що заслуговують на увагу. Одним із таких проблемних питань є виявлення ознак і причин денотативної взаємозумовленості іменникових словоназв предметних денотатів та прикметникових словоназв атрибутивних денотатів.

Спробуємо показати таку проблемність на прикладі автосемантичних іменникових словоназв у поєднанні із прикметниковими. Наводимо ще зразки речень із виділеними в них структурами (словами, словосполученнями чи звичайними поєднаннями слів), які підтверджують запропонований підхід до виокремлення й подальшої класифікації засобів розширення (ускладнення) семантики однослівних автосемантичних номінацій предметних денотатів: *І знову в університеті свято. Цього разу – студентський бал, учасниками якого стануть 35 пар кращих із кращих молодих людей – відмінників навчання, активістів у*

громадській, спортивній, культурно-масовій роботі (З газ.); *Міліціонер пішов з двору з почуттям виконаного обов'язку* (З газ.).

Неабиякий інтерес викликають структури, що являють собою іменниково-прикметникові поєднання (словосполучення, фразеологізмів), в яких прикметникові словоназви атрибутивних денотатів наділені особливим статусом у номінаціях відповідних предметних денотатів. У таких випадках доводиться звертати увагу на різні поширювачі словоназв предметних денотатів, які разом із іменниковими словоназвами утворюють неоднослівні номінації. Особливо це стосується художнього стилю мовлення. Наведемо низку реченнєвих структур із прози Олесь Гончара із виділеними в них прикметниковими словоназвами, звернувши увагу на те, як вони розширюють зміст іменникових словоназв відповідних предметних денотатів: *Нещадний, крутий був, а проте, як помер, то вилила сліз за ним, бо вдовою дітей підняти – це, дитинко, нелегка ноша...*(Олесь Гончар); *Адже по-всякому такі розмови кінчаються: можеш втратити, а можеш, навпаки, набути, вийти з кабінету працівником іншої питомої ваги: там на очах відбуваються перетворення елементів* (Олесь Гончар); *Про першого було відомо Лободі, що він людина бурхливої вдачі, здатен на рішення несподівані* (Олесь Гончар); *Очі запалені від пилюки, голос хрипкий від простуди, взимку на шихтовім дворі собачий холод, надто ж коли завіє з Дніпра* (Олесь Гончар).

РОЗДІЛ третій

ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА КОМПОНЕНТ РЕЧЕННЯ

3.1. Повнозначне слово в складі власне-словосполучень та невласне-словосполучень

Хоча вчення про словосполучення має давні традиції, останнім часом в україністиці поширеними є нові підходи до розуміння й трактування як самої природи словосполучень, так і їхньої участі в утворенні й розмежуванні формально-синтаксичних компонентів речення та моделюванні структури речення.

Поділяючи думки І.Р.Вихованця та К.Г.Городенської про природу й типи словосполучень, що безпосередньо стосуються утворення й розмежування компонентів формально-синтаксичної структури речення, ми умовно членуємо словосполучення на два види: а) власне-словосполучення та б) невласне-словосполучення.

а) Власне-словосполучення розглядаємо як синтаксичну конструкцію, що відтворює зумовлені системою мови можливості опорних повнозначних слів до поєднання з певними словоформами. Специфіка утворення власне-словосполучень полягає в тому, що в них поєднання повнозначних слів зумовлене внутрішніми сполучувальними властивостями; їхня структура є передбачуваною законами поверхневого рівня мови. У словосполученнях, цього типу елементи носять залежний характер і в такому вигляді входять у структуру речення. Речення з власне-словосполученнями включає їх «готовими» у свою структуру: *виконувати план, шанувати батьків, казати правду, відроджувати село, боротися з корупцією, забезпечувати добробут, перетинати кордон, споруджувати монумент, стосунки з владою, встановлення пам'ятника, порівняння з минулим, задоволення бажань, згадка про війну, покоління батьків, поводитися чемно, поклик серця, відновлення пам'яті, систематизація знань, вдячний другові, гідний нагороди* і т.д.;

б) Невласне-словосполучення є результатом перетворення речень (згортання їхніх компонентів). Вони не відтворюють семантичної і структурної закономірності сполучуваності слів, а тому цей тип словосполучень не вживається поза реченням і не може набувати ознак предикативності, смислової та інтонаційної завершеності.

Лінгвальна природа таких словосполучень є досить складною, що підтверджується неоднозначною інтерпретацією її граматистами. Так, Н.Ю.Шведова, розглядаючи словосполучення типу *салат із овочів*, мотивує його походження трансформацією дієслівних словосполучень у субстантивні. Учений наголошує, що еліпсис дієслова у позиції головного компонента формально-синтаксичної структури речення неможливий, але позиція поширювача його уможлиблює: *салат, виготовлений із овочів – салат із овочів – Сестра готує салат із овочів*. І.Р.Распопов пояснює походження словосполучень типу *зібрання біля будинку* процесом редукції дієслова у конструкції з просторовим значенням [249, с.86]. Трансформацію субстантивних словосполучень у речення: *вікно в сад – вікно виходить в сад* навряд чи можна трактувати як таку, що приписує іменнику властивість конденсувати в собі значення дієслова, бо значення... граматичних форм залишається тим самим, із яким би словом ці форми не сполучалися.

Ми вважаємо, що всі дериваційні типи словосполучень транспонуються у реченнєву структуру. При цьому елементи словосполучень отримують статус компонентів формально-синтаксичної структури речення, зберігаючи семантико-синтаксичні відношення і зв'язки, що їх вони мали в словосполученні.

Слово у реченні потенційно може входити у різні словосполучення – як опорний і як залежний елементи. Опорне слово словосполучення може отримати статус залежного, а залежне може стати опорним у новому словосполученні. Діапазон синтаксичних можливостей опорного і залежного слів словосполучення різний. Залежний елемент словосполучення транспонується у реченнєву структуру, вже виконуючи функцію поширювача слова, тому роль прислівного поширювача певною мірою зумовлена його попередньою функцією у словосполученні. Наслідком перерозподілу синтаксичних зв'язків у формально-синтаксичній структурі речення є поява синкретичних компонентів.

Отже, визнаючи підрядне словосполучення результатом реалізації сполучувальних властивостей слова, трактуємо його як початковий етап формування прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення. Залежний елемент підрядного словосполучення отримує у формально-синтаксичній структурі речення статус прислівного обов'язкового компонента, зберігаючи семантико-синтаксичні відношення і зв'язки з опорним словом. У

поверхневій структурі речення прислівні обов'язкові компоненти являють собою залежні словоформи власне-словосполучень.

Притаманні словосполученню типи і форми синтаксичних зв'язків зберігаються в реченні; вони відтворюють відповідні зв'язки між словами транспонованого у речення словосполучення. Саме у словосполученні виявляються граматичні зв'язки слів, за допомогою яких із слів будується речення.

Типові для словосполучення синтаксичні зв'язки безпосередньо впливають на поширення опорних слів словосполучень, що є результатом реалізації їхньої синтагматики. Транспонуючись у речення і зберігаючи в ньому синтаксичні зв'язки, словосполучення утворює формально-синтаксичні компоненти як мінімальні синтаксичні одиниці реченнєвого рівня. Морфологічна природа, структура, семантика та функції цих компонентів відтворюють лексико-семантичну та граматичну природу відповідних підрядних словосполучень.

Словосполучення як синтаксична одиниця, що виникає на основі реалізації синтаксичних потенцій слова, виконує функцію поширення внутрішнього складу речення і характеризується здатністю опорного слова утворювати сильні позиції, які заповнюють обов'язкові залежні словоформи.

Отже, для розуміння синтаксичної природи словосполучення визначальними є сполучувальні можливості слів, які їх утворюють. Опорний елемент по-різному виявляє здатність реалізувати синтаксичні зв'язки у словосполученні, що зумовлюється передусім граматичною природою тієї частини мови, до якої він належить, а також семантикою обох поєднаних слів, як і характером виражених ними відношень.

Граматичне вираження синтаксичного зв'язку слів у словосполученні також здійснюється по-різному, але завжди більшою чи меншою мірою залежить від семантичного потенціалу опорного слова. Так, синсемантичні слова реалізують сильний зв'язок між словами в словосполученні: *вивчити вірш, продовжити дискусію, розв'язати задачу, виконати план, займатися бізнесом, ризикувати життям, виявити недоліки, довідатися про небезпеку, оформлення стенду, реставрація картини, розуміння ситуації, властивий жінці, відзначатися новизною*. Автосемантичні слова реалізують слабкий зв'язок із залежним словом у словосполученні: *богатыр справжній,*

вибори дострокові, випадок щасливий, насіння доброякісне, папір білий, світати рано.

Збереження відповідно сильних/слабких синтаксичних зв'язків між словами підрядних словосполучень у реченні спричиняє утворення опорними словами словосполучень сильних (напружених) / слабких (ненапружених) позицій.

Односпрямований сильний підрядний зв'язок слів у словосполученні забезпечує прогнозування опорними словами сильних прислівних позицій, що вже на рівні словосполучення утворюють і координують систему прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Отже, прислівний обов'язковий компонент утворюється в складі підрядних словосполучень із опорними син семантичними словами. Зберігаючи зв'язок із опорним словом словосполучення, при транспонуванні останніх у структуру речення такий компонент отримує статус обов'язковості, зберігаючи при цьому властиві йому ознаки підрядного власне-словосполучення.

Власне-словосполучення, як і невласне-словосполучення, відмінні щодо творення, об'єднує спільна ознака в поверхневій структурі речення: як перші, так і другі, розчленовуються на окремі компоненти, що входять у формально-синтаксичну структуру речення. В утворенні, як і в різних наукових кваліфікаціях словосполучень, домінантною одиницею залишається повнозначне слово.

3.2. Повнозначне слово в семантичній єдності

Повнозначні словоназви окремих денотатів, зокрема процесуальних, предметних та атрибутивних, виявляють свою денотативну природу, семантичні й граматичні (синтаксичні) особливості в структурі семантичних єдностей.

Семантичною єдністю повнозначних слів називаємо таке поєднання слів, у якому опорним виступає синсемантичне слово, що обов'язково вимагає залежного (залежних) слова (слів), які виконують роль експлікаторів синсемантизму і лише сукупно номінують розчленований денотат (розчленовані денотати). Семантичні єдності охоплюють усі структури з синсемантичними словоназвами денотатів, безвідносно до вияву ними сполучуваності (часткової чи абсолютної) з формами експлікаторів синсемантизму: *використовувати газ, виправити помилки, користуватися*

лічильником, справитися з завданням, опікуватися хворими, перебувати на волі, підніматися вгору, вдосконалення виробництва, порушення питання, дарувати квіти дівчині, виділяти селянам землю, вести здоровий спосіб життя, налаштовувати себе на позитив, присвячувати поему друзям, проблема вдосконалення якості освіти, маркування харчових добавок, збільшення розміру пенсії, право на призначення дострокової пенсії, проведення експертизи продуктів, залежність якості продукту від терміну виготовлення, бути здатним до самореалізації, залишатися самим собою і т.д.

Наукова коректність терміна «семантична єдність повнозначних слів» полягає в тому, що він номінує поняття «підрядне словосполучення», утворене синсемантичним словом в ролі опорного, на відміну від невласне-словосполучень, у яких слова поєднуються слабким підрядним зв'язком. Терміни «семантична єдність» і «власне-словосполучення» не є синонімічними, оскільки частина власне-словосполучень членується, утворюючи прислівні факультативні компоненти. Семантична єдність повнозначних слів ґрунтується виключно на сильних підрядних зв'язках між словами і є основою утворення прислівних обов'язкових компонентів речення.

Частина семантичних єдностей повністю відтворює природу підрядного словосполучення. Такі семантичні єдності утворюються на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що підпорядковує інше повнозначне слово за допомогою сильного підрядного зв'язку (керування чи прилягання). Отже, семантична єдність цього типу за структурою дорівнює підрядному словосполученню з синсемантичним словом у ролі опорного: *розмежовувати поняття, довідатися про новину, видалення пухлини, прохання не плакати, старший за брата, достойний нагороди.*

Є семантичні єдності іншого типу, тобто такі, які утворені на базі синсемантичного словами в ролі опорного, що підпорядковує дві залежні словоформи, приєднані за допомогою сильних підрядних зв'язків. Така семантична єдність за структурою відрізняється від словосполучення. Синсемантичне слово в такій семантичній єдності утворює дві сильні позиції, що їх заміщують два прислівні обов'язкові компоненти: *дати пораду другові, повести коня на пасовисько, налагодити співпрацю з заводом, подати відвідувачам меню.*

Отже, синсемантичні слова вступають із іншими залежними від них повнозначними слова в поєднання (єдності), зумовлені

семантичним потенціалом перших. Такі структури дослідники кваліфікують по-різному, визнаючи в кожному випадку їхню граматичну (синтаксичну), як і семантичну своєрідність.

Необхідно зауважити, що в семантичній єдності, як і в підрядному словосполученні, кожне повнозначне слово має здатність утворювати окремий компонент формально-синтаксичної структури речення (крім інформативно недостатніх слів).

Поняття «семантична єдність» якоюсь мірою співвідносне з поняттям «максимальне словосполучення». О.С.Мельничук стосовно членування структури речення на одиниці нижчого рівня (словосполучення) наголошує: «Розгляд функціонування словосполучень у реченнях, тобто аналіз конкретних словосполучень різних ступенів членування доцільніше починати не з простих двочленних, а з максимальних словосполучень» [211, с. 111]. І далі: «Конкретна синтаксична функція словосполучень усіх нижчих ступенів членування, безперечно, залежить від власної внутрішньо-синтаксичної структури їх формальних типів, але разом з тим вона визначається й загальною синтаксичною структурою цілого речення, тобто фактично внутрішньо-синтаксичною структурою максимального словосполучення» [211, с. 112].

Зручність поняття «семантична єдність» для нашого дослідження полягає в тому, що цей термін охоплює всі можливі сполучення повнозначних слів, об'єднаних сильними підрядними зв'язками в єдине ціле через наявність у повнозначних слів ознак синсемантизму: *допомагати людям, реформувати економіку, багатство синонімів, гідний нагороди, таїна слова, ріка мудрості, допомога малозабезпеченим, сприяти консолідації суспільства, розгляд функціонування словосполучень, розвиток системи підготовки кадрів, засоби вираження думки, передати думки співрозмовникові, пропонувати зборам прийняти рішення* і т.д.

Класифікацію семантичних єдностей повнозначних словоназв денотатів проводимо за такими основними параметрами: а) за морфологічною природою синсемантичної словоназви денотата (поділяємо на: **семантичні єдності іменникового типу, семантичні єдності дієслівного типу, семантичні єдності прикметникового типу**); б) за кількісним складом експлікаторів синсемантизму повнозначної синсемантичної словоназви денотата (поділяємо на: **семантичні двохелементні єдності іменникового типу, семантичні двохелементні єдності дієслівного типу, семантичні**

трьохелементні єдності іменникового типу, семантичні трьохелементні єдності дієслівного типу, семантичні двохелементні єдності прикметникового типу); в) за автосемантизмом/синсемантизмом словоназв денотатів у ролі експлікаторів синсемантизму початкового слова семантичної єдності (поділяємо на: семантичні єдності закритої структури та семантичні єдності відкритої структури).

Природа семантичних єдностей закладена в самих номінаціях процесуальних денотатів, відтворених лексичним значенням відповідних слів: *Реабілітацію хворих після інсультів лікарі пов'язують з цілеспрямованим тренуванням* (З газ.) – пов'язують (що? з чим?) – реабілітацію ... з тренуванням; *Падіння економіки пов'язують з кризою* (З газ.) – пов'язують (що? з чим?) – падіння ... з кризою; *Зв'язок іменника з дієсловом призводить до витворення синтаксичних одиниць (словосполучень чи речень), в яких формується певний елемент інваріантного значення відмінка (І.Вихованець) – зв'язок (чого? з чим?) іменника з дієсловом; Семантика відмінка залежить від синтаксичного зв'язку слова з іншими словами (М.Плющ) – від зв'язку (чого? з чим?) – слова з (іншими) словами.*

Семантичними єдностями закритої структури вважаємо такі єдності повнозначних слів (разом із неповнозначними), у складі яких є синсемантичне слово, яке об'єднує обов'язково залежні від нього інші повнозначні автосемантичні слова. Такі семантичні єдності характеризує ознака – закритість: *виконати роботу, потурбуватись про здоров'я, прижитися в селі, добитися успіху, відсвяткувати ювілей, доглянути хворого, виорати ниву, повідати про наболіле, коштувати дорого, продавати по дешевій ціні, стебло жита, оренда на пільгових умовах, проводити відпустку дома, порівнювати сучасне з минулим, нагадувати людині про добро, попит на квартири, представляти Україну на конкурсі.*

Отже, закритість семантичних єдностей і їхніх ланцюгових рядів визначає автосемантизм експлікаторів синсемантизму відповідних син семантичних словоназв: *Важкі металеві двері впали на Миколу* (В.Яворівський); *Полюбила чорнобрива козака дівчина* (Т.Шевченко); *Червоні оголосили білим офіцерам амністію* (М.Стельмах); *Вітер гойдав верхівки осокорів* (Є.Гуцало); *Словосполучення вводиться в структуру речення* (І.Вихованець). У всіх реченнях автосемантичні словоназви денотатів у ролі експлікаторів «закривають» семантичні єдності: *впали* (на кого?) – *на Миколу*; *полюбила* (кого?) – *козака*;

оголосили (що?) – *амністію*; *гойдав* (що?) – *верхівки* – *верхівки* (чого?) – *осокорів*; *вводиться* (в що?) – *в структуру* – *структуру* (чого?) – *речення*.

Семантичними єдностями відкритої структури вважаємо такі єдності, до складу яких входить кілька синсемантичних слів, що послідовно відкривають сильні позиції для залежних від них словоформ: *обіцяти відремонтувати квартиру, чекати підсумків голосування, створювати киянам (комфортні) умови користування маршрутками, тренувати команду зірок української естради, вміти скористатися перемогою, небезпека витратити надію на одужання*. Використовуємо також термін «семантична єдність розширеної структури». У таку семантичну єдність (наприклад, *можливість перевіряти дію електроколектора*), утворену синсемантичним іменником *можливість*, входять семантичні єдності *можливість перевіряти, перевіряти дію, дію електроколектора*.

Кількість і будову кожної з семантичних єдностей визначає синсемантичне слово. Стрижневе синсемантичне слово в такій семантичній єдності об'єднує всю структуру. До складу семантичної єдності розширеної структури входить кілька семантичних єдностей, кожна з яких, крім останньої, носить відкритий характер: *можливість перевіряти дію електроколектора* – *можливість* (синсемантичний іменник) *перевіряти* (синсемантичне дієслово) *дію* (синсемантичний іменник) *електроколектора* (автосемантичний іменник).

Структуру семантичних єдностей завжди завершує повнозначне автосемантичне слово: *захід сонця, розуміння ситуації, вилікувати хворобу, згряг птахів, купа мотлоху, розмова птахів, світло ліхтарів, мрія дитинства, звернення громадян до суду, винен у злочині, нагадувати людині про правила поведінки, дарувати радість дітям, бачити когось у майбутньому, могли прожити без води, чути мелодії рідного дому, багатство форм, опорядження криниць* і т.д.

Найголовнішим (вихідним) параметром у класифікації семантичних єдностей вважаємо граматичний (морфологічний), який виступає своєрідним «орієнтиром» у подальших класифікаційних вимірах і виділенні варіантів, основу яких складають інші параметричні виміри. Отже, за морфологічною природою синсемантичної словоназви денотата розмежовуємо семантичні єдності іменникового, дієслівного та прикметникового типів.

Подаємо опис цих типів у порядку виявленої частоти функціонування їх у системі сучасної української літературної мови. Найуживанішими виявилися семантичні двохелементні єдності дієслівного типу закритої структури: *написати твір, використати техніку, відремонтувати мотор, спонукати до дії, вимовити звук, завершити виступ, посадити калину, заколисати дитину, загоїти рану, довіритися інтуїції, залежати від погоди, перейти дорогу, знімати біль, зустрітися з другом, обіцяти виправитись, поїхати за кордон, допомагати бабусі*. У таких семантичних єдностях якнайповніше відтворює свою денотативну природу синсемантичні дієсловоназви процесуальних денотатів.

Друге місце за поширенням у різних стильових різновидах сучасної української літературної мови займають двохелементні семантичні єдності іменникового типу відкритої структури, що в загальній своїй масі утворюють різнотипні ланцюгові ряди синсемантичних словоназв денотатів: *вияв тенденції до (мовної) економії, схильність віддавати перевагу іменникам (перед дієсловами), вивчення питання реформування освіти, підвищувати рівень знань, використання досягнень науки, (на) основі усвідомлення неминучості інформатизації суспільства: Шлях розвитку мовознавства пролягає як через неосвоєні лінгвальні землі, так і через багаті добірним зерном знань мовні поля (В.Русанівський); Середину 60^x років можна вважати початком «штурму» семантики речення (З журн.); Свою позитивну роль у розвитку теорії синтаксису речення відіграли теорії своєрідної атомізації речення (І.Вихованець).*

Менш поширеними в українському дискурсі виявилися дієслівні семантичні єдності трьохелементної будови, що їх утворюють синсемантичні дієсловоназви процесуальних денотатів та два експлікатори, найчастіше виражені іменниковими (займенниковими) словоназвами в різних відмінкових формах (без прийменників чи з прийменниками): *Дівчина закрила обличчя хусткою і поїхала вперед (М.Стельмах); Надійка засипала Левка запитаннями (В.Підмогильний); Жінка вивела його в город і показала йому круту стежку понад копаний став у байрак (Б.Лепкий); А лист, одержаний дівчиною, зовсім відштовхнув її від хлопця ... (О.Гончар); Відтак і журавка підіймає до неба довгі дзьоби (В.Шевчук); І вони прив'язали понівечене тіло до коня ... (В.Шкляр).*

Український дискурс включає в себе менш поширені, порівняно з двома попередніми, структури, які являють собою семантичні єдності прикметникового типу. Теоретичне осмислення й практичне виділення семантичних єдностей із прикметниками ґрунтується на основному принципі – номінативній здатності прикметникового слова як мовної одиниці називати атрибутивний денотат. Сучасні теорії «автосемантизму – синсемантизму» повнозначних слів розкривають денотативну природу прикметників як і дієслів та іменників, щодо їхніх можливостей власним фонемним складом номінувати атрибутивний денотат. Пор., наприклад: *Нора в схилі подібна до печери, відгороджена від світу низькими дверима і стіною, в якій, замість вікна, дірка з косою шибкою* (В.Барка) – *подібна до печери і дверима низькими*. Якщо прикметник *низькими* однослівно номінує денотат, то прикметникові *подібна* необхідно мати залежну від нього прийменниково-іменникову словоформу «до печери», щоб виразити, назвати ознаку предметного денотата «дірка». Отже, *подібна до печери* являє собою семантичну єдність із синсемантичним прикметником.

Синсемантизм прикметника є інтегрувальною ознакою виділення з-поміж прикметникових словосполучень семантичних єдностей повнозначних слів, що склали основу утворених ними семантичних єдностей, чітко відмежованих від інших прикметникових словосполучень. Так, наприклад, у прикметникове словосполучення *відомий перед війною* входять два повнозначні слова, кожне з яких є автосемантичним, а отже, здатним номінувати відповідний денотат; а в словосполученні *схожий на батька* прикметникове слово *схожий* є синсемантичним словом, здатним реалізувати закладений у ньому зміст, лише обов'язково сполучаючись із прийменниково-іменниковою словоформою в знахідному відмінку. Тому прикметник *схожий* разом із прийменниково-іменниковою формою *на батька* утворюють семантичну єдність прикметникового типу, що відмежовується від решти прикметникових словосполучень і є базою утворення обов'язкових приприкметникових компонентів формально-синтаксичної структури речення. У семантичних єдностях прикметникового типу завжди є синсемантичний прикметник, який поєднується із залежними від нього словами сильними підрядними (посередніми чи безпосередніми) зв'язками.

За кількістю складових семантичних єдностей прикметникового типу поділяємо: на двохелементні (*гідний поваги, свідомий обов'язку, повний води, покірний батькові, хворий грипом, згідний з вироком, розумніший від господаря, дотепніший за слідчого*) та трьохелементні (*схожий на батька за характером, подібний до неї манерами*).

Друга залежна частина семантичних єдностей прикметникового типу, яка в реченні виступає приприкметниковим обов'язковим компонентом, може бути однослівною та кількаслівною.

Склад однослівних номінацій здебільшого обмежують: а) іменникові автосемантичні слова: *Площа схожа на мурашник, серед якого сила начальства наїндичується з портфелями* (В.Барка); *У нас дід був дуже схожий на Бога* (О.Довженко); *Богдан робив такі перестановки вже не раз і не десять: його двір у городі стольному був повний урядовцями з деяких і ще дальших волостей* (І.Білик); *Ці приготування не подібні до катування, але графиня дрібно-дрібно хреститься за спиною графа...* (В.Винниченко); *Божевільні часто бувають хитріші за нормальних* (В.Винниченко); б) займенникові форми (здебільшого особових займенників): *І ще її прабабу згадую, Галя й на неї схожа* (Є.Гуцало); *Приходили схожі на вас, забрати землю* (В.Барка); *З присутніх тільки Гена догадується, на чие мистецтво Порфир рівняється в цей час, на кого він хоче бути схожий ось такий – бог праці з зав'язаними очима* (О.Гончар); *Славний такий хлопчик! Як живий. І на тебе схожий* (Є.Гуцало); *Гарна, прегарна назва; лиш чи гідна я її, чи була достойна її хоч в одній хвили свого мізерного життя?* (О.Кобилянська); в) прикметникові форми як заміна іменникових у випадках опущення стрижневих елементів іменникових словосполучень: *Хлястик запевняє, що його сльози справді схожі на крокодилячі* (О.Гончар).

Кількаслівними формами вираження обов'язкових приприкметникових компонентів є такі: а) однорідні структури: *Проти вікна на сірому тлі вечора темна незграбна Тихонова постать ледве помітно ворухнулась, і голос глухий, повний ненависті і презирства* (У.Самчук); *Вони повні гуку, співу, сміху* (В.Винниченко); б) лексикалізовані структури: *Гано довершував своє двадцяте літо, брати ж його були кожен двома літами молодші один від одного* (І.Білик); в) структури, ускладнені частками: *Руки мамині біля тих саджанців та пісків кучугур них стали старіші за неї саму* (О.Довженко); г) лексичні сполучення слів: *Зате він ще більше тепер схожий на Шандора Петефі...* (О.Гончар); τ)

сполучення слів, що функціонують у різних позиціях реченнєвої структури як аналітичні утворення: *Очі його димні, схожі на двох сизих турманів, що ніяк не зірвуться в політ піднебесний* (Є.Гуцало); *Увесь сватівський поїзд був схожий на караван гостей – купців* (І.Білик).

Семантичні єдності прикметникового типу можуть бути: закритої і відкритої структури. Семантичні єдності із синсемантичними прикметниками закритої структури утворюють синсемантичні прикметники (прикметникові форми) із залежними від них автосемантичними словами (як правило, іменниками, іменниками з прийменниками, займенниками, займенниками з прийменниками): *достойний похвали, схильний до недуг, здатен на неабияке, міцніший за камінь, завзятіший од усіх, найрозумніший серед них* та ін. Семантичні єдності відкритої структури утворюють синсемантичні прикметники (прикметникові форми) із залежними від них синсемантичними словами, що також вимагають компенсації семантики відповідними словоформами повнозначних слів: *винний у розпорошенні коштів: винний (у чому?) – винний у розпорошенні – винний у розпорошенні (чого?) – коштів = винний у розпорошенні коштів; придатний для випуску запчастин – придатний (для чого?) – придатний для випуску – придатний для випуску (чого?) – запчастин = придатний для випуску запчастин.*

Відкритість семантичних єдностей та їхніх ланцюгових рядів визначає синсемантизм відповідних експлікаторів синсемантизму: *важливість дослідження шляхів удосконалення формування компетентності (майбутніх) економістів.*

Виділення такої структурної одиниці, як семантична єдність повнозначних словоназв денотатів, і аналіз її крізь призму категорії автосемантизм/синсемантизм дозволило об'єктивувати повнозначні словоназви процесуальних, предметних та атрибутивних денотатів у плані їхньої синтагматики, як і класифікації параметричних виявів синтаксичної семантики тощо.

3.3. Повнозначне слово в складі граматикалізованої семантичної єдності

Термін «граматикалізація» охоплює семантичні єдності різної природи: із стрижневими елементами-повнозначними синсемантичними словоназвами денотатів (*залишився стояти – залишився є синсемантичною дієслівною словоназвою*

процесуального денотата) та зі стрижневими елементами – повнозначними автосемантичними словоназвами денотатів (*одного вечора – вечір* є автосемантичною іменниковою словоназвою предметного денотата).

В усіх таких випадках ідеться про синтаксичну функцію семантичних єдностей, коли формально-синтаксичний компонент речення має неоднослівне вираження з чітким розподілом елементів семантично об'єднаних словоформ.

Проблема синтетизму/аналітизму вираження значень у системі граматичних категорій виникла одночасно з ученням про граматичні категорії (В.Богородицький, І.Бодуен де Куртене, М.Крушевський). Дискусійним завжди залишалося питання про співвідношення між частинами мови і членами речення, коли йшлося про морфологічне вираження членів речення. При визначенні способів вираження граматичних значень і поділі їх на синтетичні й аналітичні були труднощі. Ще О.О.Потебня, розглядаючи відмінність між «предметними» і формальними зв'язками і визначаючи можливість «предметних» зв'язок бути частиною присудка, приходив до висновку, що «назвати спільну ознаку, за допомогою якої можливо було б виділити дієслова, здатні бути неповноправними присудками, досить важко [245]».

Детальному дослідженню в цьому плані було піддано категорію присудка. Висновки мовознавців склали теоретичну базу для виявлення аналітизму у сфері інших компонентів синтаксичної структури речення. Суперечності в теорії аналітизму вираження значень синтаксичних категорій знайшли відображення у граматиках слов'янських та інших мов. У «Курсі сучасної української мови» за редакцією Л.А.Булаховського зв'язка, наприклад, кваліфікується як індикатор часу і способу із зауваженнями про те, що «...це дієслово повинно бути максимально блідим щодо лексичного значення» [49, с. 38]. Відомо, що більшість авторів значно розширюють склад слів у ролі зв'язок та допоміжних дієслів, виділяючи серед них зв'язки, напівповнозначні і навіть повнозначні дієслова в ролі складової частини синтаксичного компонента непростої будови [29]

Незважаючи на суперечність, закладену в самій природі аналітизму, головна його суть залишилася незмінною і ввійшла в сучасні синтаксичні теорії. Аналітизм у способах вираження значень відповідних граматичних категорій розглядається як явище, що супроводжується вираженням граматичних значень категорії поза

межами слова, окремо від його лексичного значення. «Аналітизм – це типологічна ознака мовної структури, що виявляється в роздільному вираженні основного (лексичного) і додаткового (морфологічного, синтаксичного, словотвірного) значень слова» – пише І.Р.Вихованець [292, с. 23].

У сучасній синтаксичній науці питання аналітизму вираження значень синтаксичних категорій знайшли втілення в т.зв. складених формах членів речення. У вирішенні цих питань нерідко має місце суб'єктивізм, відсутність єдиних принципів і критеріїв визначення складу елементів в аналітично вираженому синтаксичному компоненті. Важливо підкреслити, що останнім часом ця теорія одержала принципово нову, на нашу думку, досить переконливу орієнтацію. Якщо раніше вирішення питання аналітизму базувалося переважно на інтуїції вченого про ступінь десемантизації повнозначних слів і відповідно їх допоміжну роль в утворенні аналітично виражених членів речення, то зараз в основу розв'язання питань аналітизму синтаксичних компонентів кладеться теорія словосполучення [255, с. 313-314].

Історія синтаксичних учень, які стосуються проблеми обсягу синтаксичного компонента речення, засвідчує дві співіснуючі тенденції: розширення чи звуження обсягу синтаксичного компонента речення. Здавалось би, досить вагомі успіхи в галузі вивчення валентності, сполучуваності, прислівних зв'язків і на цій основі розгляд природи, специфіки і складу «прислівних поширювачів» могли б значною мірою вплинути на загальний напрям теоретичних висновків, які стосуються обсягу синтаксичного компонента речення, все ж і зараз у розв'язанні цих питань наявні суперечності, нерідко досить значні, особливо у зв'язку з появою комплексного структурно-семантичного підходу до вивчення речення.

Виходячи з того, що ступінь вияву синсемантизму слів, що вимагають прислівних поширювачів, залежить від лексико-граматично природи самих слів і по-різному виявляється в словосполученнях, то й закономірно різною є участь таких слів в утворенні синтаксичних компонентів, які виражають ті чи інші синтаксичні відношення в структурі речення. Семантична єдність повнозначних слів досягає свого максимуму в сполученнях, що мають *інформативно недостатні* слова в ролі опорних. Специфіка таких слів полягає в тому, що вони практично зовсім не вживаються

самостійно, а отже, вимагають при собі залежних слів у певній граматичній формі з конкретним, визначеним лексичним значенням, тобто таких, за допомогою яких реалізується значення граматично головних слів. У синтаксичному плані ця сторона лексичних одиниць безпосередньо пов'язана з утворенням формально-синтаксичних компонентів, що виражають відповідні відношення.

«Поєднаним компонентам із погляду смислового, власне змістового, в такому сполученні не властива роздільність», – пише Н.Ю.Шведова [255, с. 16]. Є всі підстави думати, що поєднаним лексемам і з погляду синтаксису в такому сполученні властива неподільність, тобто, що вони гарматикалізуються й утворюють один синтаксичний компонент речення аналітичної будови. Отже, аналітизм форм вираження значень синтаксичних категорій передбачає наявність у сполученні двох чи більшої кількості лексичних одиниць, частина яких позбавлена можливості виражати предметні значення і беруть участь у граматичному оформленні синтаксичних компонентів, а друга частина, компенсуючи недостатність семантики першої, виражає предметність значення всього сполучення і забезпечує йому здатність бути одиницею синтаксичного членування речення.

В основі синтаксичних компонентів аналітичної будови лежить семантична єдність повнозначних слів. Семантичні єдності слів у реченні мають різну природу. В одних випадках вони являють собою словосполучення з головними синсемантичними словами (*відмовитися від премії, знаходитись у лісі, написання твору, перевірка роботи* і т.д.). В інших випадках семантична єдність утворюється із автосемантичних слів, але таких, що в структурі речення виступають як один синтаксичний компонент (*в дні свята, сердитим поглядом, одного вечора, наступної ночі* і т.д.). Оскільки структура речення утворюється в основному на основі підрядних зв'язків між синтаксичними словами, то цілком зрозуміло, що слова в реченні найчастіше утворюють семантичні єдності: *Турботою про молоде покоління дітей сповнений Основний Закон нашої держави* (З газ.) – семантичними єдностями в реченні є: *сповнений турботою, турботою про покоління, покоління дітей*. Структури, що мають семантичну єдність, виступають у синтаксисі як один синтаксичний компонент, тобто одержують єдність граматичну, при наявності відповідних обмежень. Залежно від характеру цих обмежень і

кількості їх синтаксичний компонент може включати до свого складу кілька елементів.

Розглянемо окремо семантичні єдності, утворені синсемантичними й автосемантичними словами. Як одні, так і інші мають одну спільну ознаку – принципову неможливість повнозначних слів бути окремим компонентом синтаксичної структури речення. Але умови утворення семантичних єдностей із синсемантичними й автосемантичними словами різні.

Усі семантичні єдності із синсемантичними словами утворюються на основі прислівних зв'язків, що забезпечують реалізацію їхніх значень опорними словами. У формуванні підрядних зв'язків у таких сполученнях значну роль відіграє лексична семантика слів, які самі не називають явищ, предметів, процесів, ознак. Оскільки синсемантичні ознаки слів цікавлять нас в розрізі проблеми виділення синтаксичних компонентів аналітичної будови, основна увага звертається на виявлення причин, умов і способів реалізації семантичних єдностей, утворених синсемантизмом слів, у єдності граматичні, тобто їхню граматикалізацію.

Вважаємо, що всі інформативно недостатні слова не можуть утворювати самостійний компонент синтаксичної структури речення. Семантичну єдність, яка граматикалізується в один синтаксичний компонент речення, одержують сполученням іменника з прикметником, у яких обов'язкова сполучуваність носить позиційно зумовлений характер і не пов'язана з синсемантизмом слів.

Можна виділити кілька умов граматикалізації семантичних єдностей, утворених на базі автосемантичних слів:

- а) позиційно зумовлені іменникові словоназви;
- б) попарне вживання автосемантичних словоназв предметних денотатів;
- в) автосемантичні іменникові словоназви з нейтралізованою семантикою;
- г) іменникові словоназви з властивою їм надлишковістю семантики;
- г) деякі займенникові форми;
- д) попарно вживані прийменниково-відмінкові форми.

Позиційно зумовленими словоформами в структурі речення є іменники, що означають відрізок часу (*день, вечір, ніч, рік*) у родовому чи знахідному відмінках із прийменниками й без них: *Вітряки з дитячих літ приваблювали Христину* (М.Стельмах); *Всі*

дні в ротах ішло навчання (О.Гончар); *На другий день погнав я пасти* (Г.Тютюнник). Прикметники чи займенники, що сполучаються з такими іменниками, конкретизують значення іменників узагальненою вказівкою на темпоральність: *В день такий розцвітає весна на землі* (В.Сосюра). Конкретизація темпорального значення іноді виступає як контамінація обставинного значення детермінанта: *Повернувся Клим пізнього вечора* (В.Земля) – *пізнього вечора – пізно ввечері*; *Недільного ранку йшла Настя на базар* (Є.Гуцало) – *недільного ранку – у неділю вранці*. При таких іменниках нерідко вживаються конкретизуючі їх слова – іменники в родовому відмінку, обов'язкова сполучуваність яких також позиційно зумовлена: *Зібралася в день свята до столу сім'я* (Г.Тютюнник); *У дні війни я бачила отут сліпого хлопця* (Л.Забашта).

Семантичні єдності, що граматикуєються, утворюють також повнозначні автосемантичні слова, які, вживаючись попарно, за допомогою прийменників утворюють своєрідні фразеологічні сполучення з позиційно зумовленими формами слів. Такими сполученнями найчастіше бувають прийменникові конструкції з іменником у родовому відмінку з прийменником та іменником у знахідному відмінку з прийменником: *Золотіють жита з краю в край* (В.Бичко).

Аналітизм буває пов'язаний також із наявністю в складі синтаксичного компонента слів, що в структурі речення нейтралізують свою семантику. Така позиційно зумовлена синсемантичність властива іменникам *людина, хлопець, дівчина, чоловік, жінка, річ, справа*, семантична єдність яких з прикметниками граматикуєється в позиції присудка. Функціональна значимість прикметників при цих іменниках виявляється в трансформаціях, у яких при збереженні тотожного змісту нейтралізується семантика іменника: *Олег – хлопець простий і добрий* (Ю.Збанацький) – *Олег – простий і добрий*; *Мій батько був людиною доброю і прямою* (Ю.Збанацький) – *Мій батько був добрим і прямим*; *Іван Євдокимович – вже не молодий чоловік* (Ю.Збанацький) – *Іван Євдокимович – вже не молодий*; *Страшна річ – безсоння* (Остап Вишня); *Безсоння – страшно*; *Вибиватися в люди – справа зовсім не проста* (М.Сингаївський) – *Вибиватися в люди – зовсім не просто*. Нерідко семантичні єдності з автосемантичними іменниковими словоназвами предметних денотатів виявляють деяку надлишковість семантики за рахунок розширення семантичного обсягу таких

словоназв найчастіше прикметниковими словами. Надлишкову семантику в таких структурах несуть окремі автосемантичні іменники в орудному відмінку, які позначають мнимий засіб дії, вираженої дієсловом-присудком (*дивитися очима, говорити голосом, посміхатися усмішкою*): *Сусідка дивилася на неї **нажаханими очима*** (Є.Гуцало) – *нажаханими очима – нажахано*; *Нарешті ви заговорили **справжньою мовою*** (П.Загребельний) – *справжньою мовою – посправжньому*; *Заснув **тривожним сном** госпіталь* (І.Цюпа) – *тривожним сном – тривожно*.

Структуроутворювальними елементами аналітичних структур у сполученнях, що складаються із автосемантичних слів в українській мові, є також займенникові форми *таке, тому*: *Знають вони, **що** **таке** земля, **що** **таке** насущний хліб, розмочений потом* (М.Стельмах); *Рік **тому** тут була пустеля* (О.Довженко).

Грамматикалізуються іноді сполучення автосемантичних повнозначних слів, що на рівні словосполучення являють собою субстантивно-нумеральні комплекси, які в структурі речення набувають додаткового значення, наприклад, словосполучення «іменник + числівник один», уживане в заперечній формі: *Бачила Олена вже **не одного зальотчика*** (Є.Гуцало) – *не одного зальотчика – багатьох зальотчиків*.

Аналітизм синтаксичних компонентів нерідко утворюють позиційно зумовлені сполучення попарно вживаних прийменниково-відмінкових форм автосемантичних іменникових словоназв предметних денотатів: *Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. **Від медведя до мурашки** – все паралізоване страхом* (М.Коцюбинський); *Канали лягли **від ріки до ріки*** (М.Нагнібіда); *З **раннього ранку до пізнього вечора** не спить священна для нас **Київська гора Героїв*** (І.Цюпа).

Отже, розглянуті вище структури з повнозначними словоназвами денотатів (семантичні єдності), являють собою аналітичні форми вираження формально-синтаксичних компонентів речення, тобто грамматикалізуються.

3.4. Грамматикалізована семантична єдність повнозначних слів трьохелементної будови

Як уже зазначалося, процес грамматикалізації семантичних єдностей повнозначних словоназв денотатів охоплює переважно семантичні єдності двохелементної будови з наявними в них

інформативно недостатніми словами (*бути переможцем, стати героєм, могли навчатися*). Такі граматикалізовані семантичні єдності, маючи потенційну здатність займати будь-яку позицію у формально-синтаксичній структурі речення, вживаються переважно в присудковій структурі двоскладного речення, варіюючи присудки непростого будови в межах складених іменних і складених дієслівних.

Усе ж, як засвідчує аналізований матеріал, у мовленні нерідко функціонують семантичні єдності з інформативно-недостатніми словами більш складної структури (*могли бути надрукованим, хотіти стати художником*). Найчастіше такі граматикалізовані семантичні єдності займають присудкову позицію. Повнозначні словоназви відповідних денотатів, залишаючись домінантними в таких кількаслівних комплексах і отримуючи «обрамлення» інформативно-недостатніми словами, структурують окремий різновид непростого присудка.

У науковій літературі є різні назви присудків, які складаються більше як із двох слів, що являють собою семантико-граматичні єдності: «складені присудки ускладненого типу», «трьохчленні присудки», «багатоелементні присудки», «змішані трьохчленні присудки». Спостерігається тенденція розглядати такі присудки як регулярні реалізації субпозиції присудка з властивою їм складною системою вираження різних відтінків присудкової семантики [Бабайцева В.В., Лекант П.А.]. Такий присудок ми називаємо «трьохелементним».

Розглянутий нами матеріал дозволяє вбачати в семантичних єдностях, які складають більше як два елементи, такі ознаки, які з усією очевидністю відрізняють трьохелементні присудки від складених іменних і складених дієслівних.

У трьохелементному присудку другий елемент, який нагадує дієслівну зв'язку (*хотів стати агрономом*) чи допоміжне дієслово (*міг почати вчитися*), структурно і семантично зумовлений. Структурна зумовленість його в тому, що в трьохелементному присудку він вживається лише у формі інфінітива, виступаючи, отже, зв'язуючою ланкою між першим і третім елементами. Будучи інформативно недостатнім дієсловом, цей інфінітив разом із особовим дієсловом не може реалізувати субпозицію присудка, оскільки сам вимагає поширення повнозначним іменем у відповідній морфологічній формі чи повнозначним дієсловом у формі інфінітива. Така подвійна структурна і семантична зумовленість другого

елемента виділяє його як своєрідний конструктивний елемент в аналітичній структурі трьохелементного присудка.

Трьохелементним присудкам властива специфіка щодо лексичного складу першого і другого елементів. Не всі лексеми, вживані як допоміжні дієслова в складеному дієслівному присудку, можуть компонуватися й утворювати трьохелементний присудок.

На відміну від складеного іменного та складеного дієслівного присудків, трьохелементні присудки мають специфіку в плані вираження граматичних значень присудка. У присудках *хочу бути науковцем, міг почати працювати* модальність виражається цілим структурно і семантично неподільним комплексом *хочу бути..., міг почати...*, на відміну від синтаксичного вираження її в складених присудках (*буду науковцем, почав працювати*).

Трьохелементні присудки не утворюються поступовим ускладненням простіших одиниць, а виникають загалом для вираження певних процесів людського мислення.

Численні варіації елементів, що утворюють комплекс граматичних значень трьохелементного присудка в українській мові, можуть бути об'єднані в такі три групи:

1)	Д	+	Д зв.	+	П
	допоміжне				дієслівна зв'язка
	предикативний				
	дієслово		у формі інфінітива (<i>хотів стати учителем</i>)		член
2)	Д	+	Д ¹ інф.	+	Д ² інф.
	допоміжне		перший		другий
	дієслово		інфінітив		інфінітив
			(<i>мусив перестати курити</i>)		
3)	Д зв.	+	П	+	Д інф.
	дієслівна		предикативний член		інфінітив
	зв'язка		(прикметник, дієприкметник чи прийменниковий іменник)		
			(<i>був згоден приїхати, був змушений повернутися, був не в змозі працювати</i>).		

Усі трьохелементні присудки являють собою семантико-граматичні єдності слів, які їх вони утворюють. Семантико-граматична єдність таких присудків, як і двохелементних (складених іменних і складених дієслівних), базується на максимальній спаяності слів і визначається шляхом застосування методики дистрибутивно-трансформаційного аналізу. У ролі перших елементів таких присудків уживаються дієслова (в двох перших групах) і так звані «предикативні члени» (в третій групі), які мають абсолютну чи майже абсолютну сполучуваність із інфінітивом (*могти, мусити, воліти, сміти, перестати, бажати, жадати, хотіти, мати, взятися, почати, продовжувати, повинен, ладен, не в силі*).

Семантична єдність трьохелементних структур «особове дієслово + інфінітив + іменний елемент», «особове дієслово + інфінітив + інфінітив», тобто таких, які за морфологічним вираженням нагадують трьохелементні присудки перших двох типів, підлягає формально-граматичному розчленуванню на простий присудок і обов'язковий компонент, що має аналітичну форму вираження («інфінітив + іменний елемент», «інфінітив + інфінітив») при умові, що інфінітив об'єктний: «Батько недаремно вимагав від дочки бути послушною»; «Збори зобов'язали бригадира почати працювати по-новому» – *батько вимагав... + дочка буде (чи не буде) послушною; збори зобов'язали... + бригадир почне (чи не почне) працювати по-новому*. Суб'єктні структури з особовими дієсловами що мають абсолютну сполучуваність з інфінітивом, утворюють, як і в сфері двохелементних присудків, семантико-граматичні єдності – трьохелементні присудки.

Суб'єктні структури з особовими дієсловами, які нечасто сполучаються з інфінітивами, підлягають синтаксичному розчленуванню. Формальними ознаками таких структур є тотожність трансформаційних відповідників із трьохелементними структурами з об'єктним інфінітивом, Пор.:

Просив бути уважним. *Вирішив бути*
агрономом.

Просив: будь уважний. *Вирішив: буду*
агрономом.

Просив, щоб був уважним. *Вирішив, що буде*
агрономом.

Наказує кинути курити. *Обіцяє кинути курити.*
Наказує: кинь курити. *Обіцяє: кину курити.*

Наказує, щоб кинув курити.

Обіцяє, що кине

З уваги до особливостей словоназв денотатів в аналізованих трьохелементних комплексах у присудковій позиції, більш детально зупинимося на аналізі відповідних структур.

1) *Д + Дзв. + П.* Трьохелементні присудки цієї групи являють собою семантико-граматичні єдності, утворені трьома елементами: допоміжним дієсловом у відповідній часово-способовій формі, дієслівною зв'язкою у формі інфінітива і предикативним членом. У ролі першого елемента таких присудків уживаються, як правило, модальні дієслова (*могти, мусити, мати, бажати, воліти, сміти*); у ролі другого – дієслівні зв'язки (*бути, стати, залишатися, зробитися, становити, являти собою, означати*); третій елемент (предикативний член) – це в більшості випадків іменник, прикметник, займенник або дієприкметник: «Сім'я наша *мусить становити* міцну клітину нашої держави» (Ю.Збанацький); «Ну, а *вмів* же бути і суворим і безжальним *бути* Вишня міг» (М.Рильський); «Деякі породи і мінерали *можуть бути* розчинені у воді» (З журн.).

2) *Д + Д¹ інф. + Д² інф.* Така модель трьохелементного присудка в українській мові досить обмежена щодо лексичної реалізації її елементів. Насамперед це стосується першого елемента, оскільки в його ролі можуть вживатися переважно модальні дієслова (*могти, мати, сміти, хотіти, мучити, намагатися, наміряться*). У ролі другого елемента в таких присудках уживаються:

а) дієслова, які означають початок, кінець чи продовження дії, вираженої другим інфінітивом, тобто фазисні дієслова: «Через нестатки та злидні *мусимо* хлоп'я *перестати ходити* до школи» (А.Тесленко); «Ви, товаришу, *можете продовжувати говорити*» (Ю.Збанацький);

б) дієслова із значенням запланованої дії: «Ти *можеш спробувати стати* на руки, у тебе м'який килим на долівці» (Ю.Яновський). Присудки, в яких перші два елементи є дієсловами з модальним значенням, становлять поодинокі випадки і вживаються в реченнях із спеціальною стилістичною метою – для виділення, увиразнення модальних значень обох інфінітивів: «Не міг він, бідолаха, пережити такого лиха. Та *мусив* *могти*» (М.Стельмах);

в) особливістю трьохелементних присудків *Д + Д¹ інф. + Д² інф.* є також семантичне обмеження другого елемента. Так, наприклад, дієслово *братися* досить часто вживається у

двохелементному присудку із значеннями: а) «починати»: «Кулемети *взялися люто сікти*» (О.Гончар); б) «вирішувати»: «*Скорити* сили матері-природи, стократ *помножити* її щедроти *взялись* геологи і агрономи, колгоспники й робітники *взялись*» (М.Рильський); в) «мати намір»: «*Уже припом'янути не берусь*, куди і звідки пішли Денис із Рідіоном» (М.Рильський); г) «сміти»: «Воронцов попередив, щоб Хома *не брався розподіляти землю*» (О.Гончар); д) «погоджуватися»: «Він *брався робити все*» (О.Довженко). Якщо ж це дієслово вживається в складі трьохелементного присудка (як правило, після модальних дієслів *могти, сміти, мусити*), то його значення обмежується вираженням загального наміру до дії: «Після тої розмови *мусив я взятися серйозно обмірковувати* кожен свій виступ, кожне рішення».

Серед граматикалізованих трьохелементних семантичних єдностей $D + D^1 \text{ інф.} + D^2 \text{ інф.}$ є такі, в яких семантична єдність реалізується в єдність граматичну у зв'язку з нейтралізацією семантики інфінітива. В трансформаціях такий інфінітив легко опускається без зміни чи порушення значення всього речення: «Молодий Вільгельм залишився, таким чином, без династичних перспектив, тому й мусив претендувати посісти трон бодай українського короля» (Ю.Смолич) – *мусив претендувати посісти трон* → *Мусив претендувати на трон*. Як правило, нейтралізуються інфінітиви із значенням руху (*вийти, виходити, досягти, добратися, спускатися, підніматися* і т.д.): «Бійці мусили поспішати добратися до вершини і глянути вперед: що там – чи не рівнина, чи не степ?» (О.Гончар) – *мусили поспішати добратися до вершини* → *мусили поспішати до вершини*; «Не міг я в той час не рватися виходити за трибуну» (В.Минко) – *не міг не рватися виходити за трибуну* → *не міг не рватися до трибуни*.

В усному розмовному мовленні спостерігається тенденція уникати побудов із двома суб'єктними інфінітивами, оскільки вони роблять речення громіздким, важким для сприймання і відтворення. Тому такі трьохелементні присудки частіше вживаються в письмовій формі викладу, що дозволяє читачеві акцентувати увагу на обох дієсловах, зосередитися на змісті, перечитавши речення, в той час як в усному мовленні такої можливості слухач не має.

3) $D \text{ зв.} + П + D \text{ інф.}$ Перший елемент таких присудків являє собою дієслівну зв'язку *бути* у формі минулого чи майбутнього часу або в нульовій формі: «Хлопці *ладні були репетирувати* п'єсу хоч до

ранку»; «Ми не знали, чи *достойні* ми будемо стати хоч близько до тих славних імен» (Ю.Яновський). Другим елементом таких присудків найчастіше бувають прикметники чи дієприкметники, лексичний склад яких в українській мові обмежений.

Такі елементи обов'язково виражають один із модальних відтінків: можливість, необхідність, обов'язок, згоду і т.ін. Ця ознака наближає такі трьохелементні присудки до складених дієслівних, хоча характер вираження модальності, навпаки, відрізняє їх від складених дієслівних і робить схожими на складені іменні. Звичайно, назвати їх складеними іменними не можна, бо другий елемент (прикметник чи дієприкметник) не може разом із першим заміщати позицію присудка, оскільки являє собою інформативно недостатнє слово, семантика якого компенсується регулярно вживаною після нього неозначеною формою дієслова.

Інфінітивний елемент є обов'язковою складовою частиною таких присудків і вживається при інформативно недостатніх: а) прикметниках: «Я знаю, що за правду ви *готові* самі *піти* на муки і на смерть» (Д.Павличко); б) дієприкметниках: «Знали ми: він *змушений* буде повернутися назад» (В.Собко); в) іменниках із прийменниками: «Як же так убого ви живете, чом так занепали ви, скажіть, щоб у дні космічної ракети солов'я *були не в силі зрозуміть?*» (М.Рильський).

Отже, природу повнозначних словоназв денотатів доповнює і своєрідно розкриває їхня синтагматика, результатом якої є вичленування трьохелементних комплексів – семантичних єдностей, які розглядаємо як граматикалізовані семантичні єдності – трьохелементні присудки в позиційній (формально-синтаксичній) структурі двоскладного речення.

3.5. Повнозначне слово і компонент речення (член речення)

3.5.1. Повнозначне слово і обов'язковий прислівний компонент речення

Теорія обов'язкового поширення членів речення в синтаксичній структурі речення бере свій початок у вітчизняному синтаксисі (Ф.І.Буслаєв, О.О.Потебня, Д.М.Овсянико-Куликовський, О.М.Пешковський, О.О.Шахма-тов та ін.).

Започаткована традиція розмежовувати сильний – слабкий підрядний зв'язок і протиставляти одні члени речення іншим (прямий додаток – непрямому; додаток – обставині й означенню) знайшла

розвиток у сучасних синтаксичних теоріях, що стосуються структури речення в цілому, простого – зокрема (В.А.Адмоні, Ю.Д.Апресян, В.В.Бабайцева, Л.С.Бархударов, В.А.Белошапкова, І.Р.Вихованець, Г.А.Золотова, В.В.Мещанінов, О.М.Мухін, І.П.Распопов, Н.Ю.Шведова, Д.М.Шмельов, Л.Д.Чеснокова та ін.). Семантико-структурне вчення про мовні знаки в архітектоніці речення Л.Теньєра, дослідження одиниць і «глибини речення» Л.Блумфільда, теорія «рангів» частин мови О.Есперсена стали важливими ланками в розвитку теорії простого речення, в якій враховується обов'язковість одиниць в утворенні його синтаксичної структури. Ідею про обов'язковість додатка в структурі речення в різних мовах послідовно і досить переконливо провів І.І.Мещанінов [214]. Обов'язковість/факультативність синтаксичних компонентів розглядається окремими вченими як ознака комунікативного плану, що виявляється в необхідності «сміслового змісту висловлювання» [199]. Все ж внутрішня природа «обов'язковості» синтаксичних компонентів, пов'язана із синтаксичними зв'язками слів у словосполученнях, висуває на перший план ознаку «конструктивної» обов'язковості (облігаторності)/факультативності.

Питання «облігаторності /факультативності» на конструктивному рівні розглядають як вияв валентних особливостей словоформ, і вирішення його пов'язують із внутрішніми особливостями самих словоформ, їх лексичним і граматичним значенням [8]. Навіть свідоме нерозмежування ярусів реченнєвої структури, що робиться з навчальною метою, і пов'язана з цим відсутність понятійно-термінологічної спеціалізації в окремих працях не могли вплинути на висновки про те, що обов'язковість синтаксичних компонентів зумовлена семантичними властивостями слів, що підпорядковують ці компоненти [91; 92].

Отже, сучасні синтаксичній теорії, які стосуються структури речення і нерідко виходять за рамки традиційних, мають спільність у тому, що одностайно визнається наявність у структурі речення головних компонентів, які складають його граматичну основу, і залежних, що доповнюють, розширюють структуру головних, а також розмежовуються поширювачі граматичної основи з урахуванням ієрархії залежностей останніх від головних. Все ж доводиться констатувати, що в розробці цієї досить складної проблеми ще не знайшло місця послідовне розмежування обов'язкових і факультативних компонентів у різних позиціях структури речення.

Більше того, як продовження теорії, висунутої О.М.Пешковським, основний акцент і нині робиться на виявленні формально-граматичних і семантико-синтаксичних ознак додатка в приприсудковій (зокрема, в придієслівній) позиції.

Питання про обов'язкові компоненти синтаксичної структури речення продовжує пов'язуватися з проблемою виділення в реченні його основного складу – «номінативного мінімуму», «елементарного речення», «формули речення», «вихідної предикативної структури», «конструктивної основи речення». У сучасних роботах із синтаксису простого речення ця проблема актуалізується не стільки в плані вивчення критеріїв виділення обов'язкових компонентів, їх типів, значень, скільки в плані доцільності включення обов'язкових компонентів до складу граматичної основи речення. Дієслівна основа речення робить необхідними її компонентами не лише дієслово-присудок і підмет, але й додаток та обставину. Вважаємо, що традиційно виділену систему членів речення (формально-синтаксичних компонентів речення) необхідно диференціювати за ознакою обов'язковості – не обов'язковості її компонентів в утворенні граматичної основи речення. Саме граматична основа речення, особливо з присудком, вираженим дієсловом, стала найпоказовішою структурою, стосовно до якої диференціюються обов'язкові – факультативні ознаки залежних від неї членів, причому, насамперед, членів, залежних від дієслова-присудка. І це не випадково. Таке явище пояснюється кількома причинами, а саме: з одного боку, граматична основа речення вже відмежовує головні синтаксичні компоненти від периферійних, формально-граматичні і семантичні ознаки яких розглядаються стосовно граматичного центру, а з другого – двоскладне речення з присудком-дієсловом складає переважну більшість двоскладних речень, а якщо врахувати структурно-семантичну своєрідність дієслова, як і його лексичну різноманітність, то й зовсім стає зрозумілим посилений інтерес дослідників до тих синтаксичних компонентів, які залежать від присудка, зокрема дієслівного.

Обов'язковість – факультативність компонентів у синтаксичній структурі речення найбільш концентровано і послідовно відображена в «Русской грамматике» (1980), в якій більшість явищ синтаксичної структури речення розглядається з урахуванням «обов'язковості прислівних зв'язків» у словосполученнях. Представлена в цьому виданні система компонентів, які утворюють синтаксичну структуру

двоскладного речення, включає підмет, присудок і компоненти, які поширюють граматичний центр речення на основі **обов'язкових прислівних зв'язків і факультативних залежностей**. У зв'язку з послідовно проведеним розмежуванням елементів, що утворюють структурну схему речення, і елементів, що утворюють словосполучення, які поширюють граматичний центр, навіть прямі додатки не знайшли місця в складі компонентів синтаксичної структури речення, оскільки їм відведена роль **«прислівних поширювачів»**.

Звичайно, немає сумніву в тому, що наявність у реченні прямого додатка диктується нічим іншим, як лексико-семантичними особливостями підпорядковуючого слова, найчастіше дієслова (*берегти зошити, вирощувати пшеницю, поливати квіти, розрихлювати ґрунт* тощо). Більше того, у багатьох випадках підпорядковуючим є синсемантичне слово, яке в системі мови не вживається без прислівного поширювача у формі знахідного відмінка. Все це, звичайно, дає підстави виділяти такі, як і інші, обов'язково залежні словоформи в особливий розряд на рівні синтаксичного членування речення. Але якщо брати до уваги, що такі залежні у формально-граматичному плані словоформи є цілком самостійними семантичними компонентами (в даному випадку – об'єктами у власне семантичній структурі речення), то, звичайно, «ранг» прислівних поширювачів значно ускладнює формально-граматичне членування речення, руйнує одноплановість системи синтаксичних компонентів речення (а не словосполучення), створює додаткові труднощі для виявлення їх структури і семантики. Це ще раз підтверджує думку про те, що, оскільки словосполучення, у яких в ролі підпорядковуючих є синсемантичні слова, зберігають зв'язки і при транспонуванні їх у речення, утворюючи сильні позиції прислівної залежності, їх складові елементи слід розглядати на рівні синтаксичного членування речення, враховуючи при цьому характер синтаксичних зв'язків.

Беручи до уваги вище викладене і виходячи із орієнтації дослідження, виділяємо в системі синтаксичних компонентів речення його обов'язкові компоненти прислівної залежності у формально-синтаксичній структурі речення. Синтаксична природа обов'язкового прислівного компонента речення зумовлена особливостями транспонованих у речення словосполучень із підпорядковуючими синсемантичними словами або такими, що є синсемантичними в

окремих випадках. А оскільки така семантика властива переважно дієсловам, то такі позиції в реченні мають місце частіше при дієсловах-присудках чи присудках, що мають у своєму складі дієслова, які й поширюються обов'язковими синтаксичними компонентами прислівної залежності: *«Основні напрями реформи школи дістали всенародне схвалення й підтримку»* (Газ.); *«Надмірна кількість оцінок знижує їх виховну цінність»* (В.Сухомлинський); *«Учитель-словесник повинен глибоко усвідомлювати роль свого предмета у підготовці молоді до життя»* (3 журн.). Диференційними ознаками обов'язкового синтаксичного компонента прислівної залежності є такі: а) займає неголовну позицію в синтаксичній структурі речення; б) виступає проекцією позиції підпорядковуючого слова в транспонованому в речення первинному словосполученні; в) реалізує крайній полюс сильних прислівних зв'язків словосполучення, урізноманітнюючи конкретні форми залежно від лексико-граматичної природи підпорядковуючих слів; г) відображує основні властивості залежного елемента дієслівних, субстантивних і ад'єктивних первинних простих словосполучень; д) є обов'язковим прислівним компонентом формально-синтаксичної структури речення.

На рівні словосполучення такі компоненти реалізують сильні прислівні зв'язки, завершуючи семантику підпорядковуючих слів, а на рівні структури речення – здатні «закривати» «сильні» позиції, виступаючи обов'язковими компонентами його формально-синтаксичної структури. Позиція, що регулюється синсемантизмом повнозначних слів, які «відкривають» її в структурі словосполучення і зберігають у структурі речення, реалізується на основі сильного підрядного зв'язку. При цьому виявляється наявність у ній фіксованої форми (фіксованих форм) імені в непрямому відмінку (непрямих відмінках), прислівника чи інфінітива як незмінних форм з певним значенням.

Форма і кількісний склад обов'язкових компонентів зумовлюються валентними ознаками повнозначного слова, що є підпорядковуючим у словосполученні і відкриває позиції для обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення. При одному й тому самому синтаксичному компоненті може бути одна чи кілька (дві, три) сильні позиції і, відповідно, один чи кілька (два, три) обов'язкових синтаксичних компоненти прислівної залежності. Як правило, сильну позицію заміщують варіативні

морфологічні форми з певним значенням (*знаходиться у кімнаті, біля кімнати, над кімнатою*). Дві й більше сильні позиції заміщують фіксовані морфологічні форми імен у непрямих відмінках з різним значенням (*дати хлопцеві пораду*).

Типовим для української мови є заміщення сильної позиції одним обов'язковим синтаксичним компонентом, вираженим безприйменниковим іменем у знахідному відмінку (*залишити що-небудь, оживити кого-небудь, змінити що-небудь, шанувати кого-небудь*), у родовому відмінку (*добитися чого-небудь, боятися кого-небудь, чого-небудь, результат чого-небудь, відзначення чого-небудь, святкування чого-небудь*), у давальному відмінку (*подобатися кому-небудь, допомагати кому-небудь, заздрити кому-небудь*), в орудному відмінку (*відзначатися чим-небудь, наповнюватися чим-небудь, володіти чим-небудь, займатися чим-небудь*).

Один обов'язковий прислівний компонент, що реалізує на рівні словосполучення підрядний зв'язок сильного керування, зумовленого чи не зумовленого словотвірною структурою керуючого слова, може виражатися прийменниковими формами імені у родовому відмінку (*з'їхати з чого-небудь, придивлятися до чого-небудь, до кого-небудь*), у знахідному відмінку (*вчитатися у що-небудь, накинутися на кого-небудь, на що-небудь, наїхати на що-небудь, на кого-небудь, заступитися за кого-небудь, надіятися на кого-небудь, на що-небудь, скидатися на кого-небудь, закутатися у що-небудь*), а орудному відмінку (*справитися з чим-небудь, з ким-небудь, змиритися з ким-небудь, з чим-небудь, замислитися над чим-небудь*), у місцевому відмінку (*наживатися на чому-небудь*).

Один і той самий синтаксичний компонент, виражений повнозначним синсемантичним словом із регулярними подвійними зв'язками «керування – керування» чи «керування – прилягання», може відкривати дві й більше позицій для обов'язкових компонентів. У таких випадках обов'язкові прислівні синтаксичні компоненти виражаються безприйменниково-безприйменниковими, безприйменниково-прийменниковими чи прийменниково-прийменниковими іменами відповідно у формах:

- знахідного відмінка – давального відмінка (*дати що-небудь кому-небудь, присвятити що-небудь кому-небудь*);
- знахідного відмінка – родового відмінка (*долучити що-небудь до чого-небудь, зірвати що-небудь з чого-небудь*);

- знахідного відмінка – орудного відмінка (*вважати кого-небудь ким (чим)-небудь, призначати кого-небудь ким-небудь, наділяти кого-небудь чим-небудь, з'єднувати що-небудь з чим-небудь, кого-небудь з ким-небудь, порівнювати що-небудь з чим-небудь, кого-небудь з ким-небудь, з чим-небудь*).

Сильні позиції можуть замішуватися також обов'язковими компонентами, вираженими повнозначними словами, які на рівні словосполучень реалізують сильні підрядні зв'язки «керування – прилягання». У таких випадках один обов'язковий компонент виражається фіксованою морфологічною формою імені, а другий – або ж варіюється формами знахідного відмінка й інфінітива (*забороняти кому-небудь, що-небудь, кому-небудь робити що-небудь*), або один із них виражається фіксованими формами імені в непрямих відмінках, а другий є обов'язковим синтаксичним компонентом із певним значенням, незалежно від морфологічних форм вираження (*ставитись до кого-небудь як небудь, поводитись з ким-небудь як небудь*).

Обов'язкові прислівні компоненти можуть залежати від відповідних синсемантичних словоназв у функції різних формально-синтаксичних компонентів речення, найчастіше підметів: *Науково-методичне забезпечення навчального процесу передбачає виконання державних стандартів освіти* (З журн.); *Розвиток інформаційно-комунікаційної компетентності учня та педагога є важливою складовою освіти сучасної людини* (З журн.);

- присудків: *Особливістю суспільно-політичного розвитку України на сучасному етапі є відродження і творення власної державності* (З газ.); *Способом визначення та оцінювання результатів дистанційного навчання школярів є проміжна та підсумкова атестація* (З журн.);

- головних компонентів односкладного речення: *Пахне морем і озоном від притихлої землі* (Є.Гуцало); *У квартирі було тихо* (Ю.Бедзик); *Душно і тихо, і темно усюди* (М.Рильський); *Мені щастить; Мені не ститься; Грицька стало марудити дужче* (Я.Галан); *Давно відгриміло в степах* (В.Сосюра); *Молодий... офіцер одержував грамоту. Розгін плечей, гідність постави. Міцне, повите спокійною усмішкою обличчя* (О.Гончар);

- обов'язкових прислівних компонентів: *Проблеми впровадження дистанційного навчання висвітлені в багатьох працях*

закордонних учених (З журн); *В активному опредмечуванні дій та ознак дослідники вбачають передусім позамовні причини* (П.Селігей); *Як і дієслово, абстрактний іменник прагне керувати іменником, який, своєю чергою, теж виявляє тенденцію до іменного керування* (І.Вихованець).

Враховуючи залежність обов'язкового прислівного компонента від головних чи другорядних, розмежовуємо: а) обов'язкові прислівні компоненти первинної залежності (обов'язкові первинні компоненти (O₁); залежні від головних: *Принципово новим моментом у навчальному процесі стало вивчення основ електронно-обчислювальної техніки* (З газ.); *Ми світ новий задумали створить руками чистими. І людство нам повірило, як в абсолютну істину* (Б.Олійник); та б) обов'язкові прислівні компоненти вторинної залежності (обов'язкові вторинні компоненти (O₂), залежні від неголовних (обов'язкових, факультативних чи детермінантів): *Об'єднати зусилля землеробів і тваринників означає забезпечити резерв надійності сільськогосподарського виробництва* (З газ.); *Рушієм поліпшення якості продукції полів і ферм є розумна конкуренція* (З газ.).

Наше трактування поняття «розширений обсяг повнозначної словоназви денотата» скеровує на деякий перегляд усталених підходів до визначення й виділення обов'язкових компонентів прислівної залежності, що базувався виключно на синсемантизмі повнозначних слів. Вважаючи синсемантизм повнозначної словоназви денотата першоосновою синтаксичної обов'язковості в розмежуванні зв'язків (сильних – слабких), підрядних словосполучень (власне-словосполучень – невластне-словосполучень), як і об'єктивуючи його (синсемантизм) першорядність у визначенні обов'язкових прислівних компонентів реченневої структури, ми дещо розширюємо сферу обов'язковості на рівні розмежування обов'язкових/ факультативних формально-синтаксичних компонентів речення. Такий підхід викликаний увагою до чисельних випадків функціонування повнозначних словоназв денотатів у слабких позиціях, але абсолютного неможливістю елімінування їх без порушення інформативного змісту висловлювання.

Насамперед це стосується прикметникових словоназв у іменниково-прикметникових словосполученнях, коли такі словоназв «розширюють» семантичний обсяг іменникових словоназв предметних денотатів. Формально-синтаксичні компоненти, виражені

іменниково-прикметниковими структурами, ми називаємо «обов'язковими компонентами розширеної структури».

Система обов'язкових приіменникових компонентів, на відміну від придієслівних, може бути структурована за якісно-кількісними вимірами в різностильових дискурсах сучасної української літературної мови. Якщо, такі компоненти, як і їхні ланцюгові ряди, є загальними параметрами, наприклад, наукового стилю мовлення, то їхні часткові семантичні варіанти, як і окремі словоназви, домінують у заголовках чи у висновкових частинах наукових текстів. До таких високочастотних частковостей можна, наприклад, віднести вживання в заголовках та підзаголовках синсемантичних іменникових словоназв предметних денотатів, здатних утворювати сильні позиції для типових обов'язкових приіменникових компонентів: *Тенденції децентралізації управління освітою* (Л.Гриневич); *Управління підготовкою кадрів в аграрному секторі* (З журн.); *Соціокультурний вплив на професійне становлення вчителя* (З газ.); *Концепція реформування і розвитку педагогічної освіти та науки* (З журн.); *Процес упровадження вітчизняних наукових розробок в агропромисловому комплексі*; *Відповідність освіти потребам суспільства, рівню розвитку виробництва* (З журн.).

За нашими підрахунками, найбільш частотними виявилось функціонування обов'язкових придієслівних компонентів речень двоскладної будови в художньому стилі мовлення та обов'язкових приіменникових компонентів речень також двоскладної будови в науковому стилі мовлення: *Провідне місце в системі багатоступеневої підготовки й перепідготовки кадрів посідають вищі навчальні заклади* (З журн.); *Написання підручника стало можливим завдяки використанню праць багатьох фахівців* (З журн.); *Як специфічна сфера людської діяльності наука стала результатом суспільного розподілу праці, відокремлення розумової праці від фізичного, перетворення пізнавальної діяльності в особливу галузь занять певної групи людей* (З газ.); *Динамічність соціально-економічних і суспільних процесів у нашій країні призвела до необхідності модернізації професійної підготовки фахівців різних галузей* (Н.Ничкало); *У сучасній лінгвістиці теорія граматикизації спирається на індоєвропейське порівняльно-історичне мовознавство і типологію мов, що умотивовано загальним напрацюванням теорії аглютинації* (А.Загнітко); *Визначення закономірностей граматикизації вимагає укладання*

семантичної карти лексем, що розкриває закономірності її сполучуваності, регулярність заповнення позицій...(А.Загнітко); *Ядро поля структурних компонентів засвідчує належність останніх... до сфери когнітивної лінгвістики або семантики* (А.Лучик).

Високу частотність в українських текстах різних стилів, особливо художнього, виявляють обов'язкові іменникові компоненти розширеної структури з прикметниковими словоназвами, без яких втрачається не лише емоційність, але й понятійно-сміслова інформативність відповідних іменникових словоназв предметних денотатів: *Духовний зміст культури українського народу передається через образи верби, червоної калини, золоточубого соняшника, білої хати, вишневого садка, мальви, рути – м'яти, хрещатого барвінку* (М.Степаненко); *Приємно стрічати гостей. Звичайно, коли йдеться про гостей бажаних* (І.Вихованець); *Це було у сиву давнину, коли в широкі степи українські залітали орди татарські* (Нар. тв.); *Твої чорні шовкові коси припорошила вже сивина* (В.Симоненко); *Родився він в Лук'янівській тюрмі у Києві, - а матір до Сибіру у прокляте Карійське заслання рука жандармська кинула* (М.Рильський); *Щоб насолоджуватися мистецтвом, не досить лише задовольнитися зручним і дешевим споживанням результату художньої праці, необхідно самому брати участь у цьому цікавому процесі* (А.Мойсієнко); *Олесь Гончар був духовним лідером української нації, і його творча енергія заряджила енергією високого патріотизму, енергією індивідуального самоздійснення мільйони українців* (М.Жулинський); *Горе нащадкам, якщо вони не спроможні запізнати всю космічну незглибимість внутрішньої енергетики словесних величин* (А.Загнітко).

Функціонування прикметникових словоназв у ролі обов'язкових компонентів прислівної залежності в позиціях, не прогнозованих синсемантизмом повнозначного слова – іменника, можна проілюструвати надзвичайно об'ємним і не менш колоритно сфокусованим матеріалом із творчих доробків (заголовків статей) професора Степаненка Миколи Івановича: *Освіт'янам про сучасні навколоправовисні дискусії...*; *Дмитро Павличко – могутній дух, гордість наша; На шляху до справжньої багатомовності...*; *Народ, що не сотворив собі літературної мови, не може зватися свідомою нацією; Науки вірний слуга; З когорти найдостойніших учених-мовознавців* (Арнольд Панасович Грищенко); *Прекрасні миті*

спілкування *Олеся Гончара з Павлом Тичиною; Самовідданий будівничий нашої культури Микола Бажан; Славний мовознавець землі чернігівської [про А.Грищенка]; Славною батька достойний син (штрихи до портрета українознавця Тараса Пустовіта); У його слові – «степи, ясні зорі і тихі води України; Щемливе і ніжне слово Наталії Баклай і т.д.*

3.5.2. Прикметникова словоназва атрибутивного денотата і обов'язковий прислівний компонент речення

Розглянуті нами прикметникові словоназви на фоні усіх повнозначних слів сучасної української літературної мови переконливо доводять тезу про найбільшу частотність уживання їх у різностильових дискурсах, як і про те, що для прикметникових словоназв, на відміну від дієслівних та іменникових, властивим є автосемантизм. Тому в переважній більшості речень із прикметниками відповідні іменниково-прикметникові словосполучення, транспонуючись у речення, залишаються семантично завершеними структурами, не відкриваючи сильних позицій для інших компонентів реченнєвої структури: *О Україно! Жить тобі, як і твоїй співучій мові, аж доки сяють голубі небесні шати, і шовкові шумують трави, і горить у небі чиста дощовина, і нам довіку пить і пить з твоїх джерел – і не напиться* (Л.Забашта); *Мої літа – не монотонні дублі: я змінююсь, як світанковий круг* (Д.Павличко); *Міцну народ мій має вдачу* (Л.Забашта).

Зауважимо при цьому, що автосемантичні прикметникові слова є активно вживаними в структурі термінів, лексичних та фразеологічних сполучень слів української мови: *Верховна рада, білий гриб, незалежна атестація, додаткова вартість, нерухоме майно, критичний реалізм, світовий банк, товарна біржа, залізна воля, штатна одиниця, сірчана кислота, арбітражний суд, домоклов меч, крокодилячі сльози* та ін. Крім цього, автосемантичні прикметники активно наповнюють і стилістично маркують українську мовну систему у складі т.зв. «нерозкладених синтаксичних словосполучень»: *товари високої якості, взуття малого розміру, люди доброї волі, чай вищого татунку, людина з великої літери, лежати з розплющеними очима, золото високої проби, твір на вільну тему, дівчина з голубими очима, подивитись суворим поглядом, глянути пильним оком, іти з піднесеною головою, хлопець веселої вдачі, говорити російською мовою, речення складної*

конструкції, пальто **модного** фасону, жінка **похилого** віку, діти **дошкільного** віку, матерія **темного** кольору і т.д. У зазначених випадках прикметникові слова, вже на рівні іменниково-прикметникових словосполучень (*якість висока, розмір малий, воля добра, татунок вищий, літера велика, очі розплющені, проби високі, тема вільна, очі голубі, погляд суворий, вдача весела, мова російська, конструкція складна, фасон модний, вік похилий, вік дошкільний, колір темний*) виявляють властивий їм автосемантизм, не утворюючи сильних позицій у структурі речення.

Усе це підтверджує думку про те, що прикметникові слова в загальній своїй масі об'єднують автосемантичні повнозначні лексичні одиниці, які в реченні не утворюють сильних позицій для заміщення їх обов'язковими приприкметниковими компонентами. Такою є основна лінгвальна сутність прикметників як повнозначних слів. Їхня денотативна особливість – виражати властивість предметного денотата – закріплена в мові типовою приіменниковою позицією, яку вони (прикметники) заміщують, функціонуючи як прикметникові факультативні приіменникові компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Прикметникові словоназви атрибутивних денотатів в аспекті реалізації значенневих варіантів категорії «автосемантизм/синсемантизм» знайшли висвітлення в наукових працях та в дисертації Ю.Б.Лебідь «Семантико-синтаксична типологія обов'язкових прислівних компонентів речення в сучасній українській літературній мові» (2010 р.).

У сучасній українській мові, зокрема в мовленні, прикметникові слова за частотністю уживань утворюють об'ємний пласт повнозначних слів, здатних виражати якнайбагатші властивості предметного денотата: *українське слово, щире слово, розумне слово, батьківське слово, потужне слово, виважене слово, привітне слово, потрібне слово, безглузде слово, вдячне слово, давнє слово, холодне слово, влучне слово, чуже слово, нове слово, новоутворене слово, нейтральне слово, мудре слово, сердечне слово, байдуже слово, запозичене слово* і т.д.

Усе ж у прикметниковій системі сучасної української літературної мови виявлено чимало прикметникових словоназв атрибутивних денотатів із властивою їм ознакою синсемантизму: *схожий* (на що?) – *схожий на привид*, *згодний* (із чим?) – *згодний із пропозицією*, *подібний* (до кого?) – *подібний до матері*, *повний*

(чого?) – *повний радості, винний (у чому?) – винний у злочині, потрібен (кому?) – потрібен другові* і т.д.

Прикметникові слова в таких словосполученнях номінують ознаки розчленованого денотата, «незавершеність» називання якої компенсують безприйменникові та прийменникові словоформи іменників у непрягих відмінках.

Синсемантичні прикметникові словоназви атрибутивних денотатів на рівні словосполучень проєктують сильні позиції для заміщення їх обов'язковими прислівними (обов'язковими приприкметниковими) компонентами. Суттєвою ознакою приприкметникових обов'язкових компонентів є те, що переважна більшість із них є компонентами первинної залежності, що входять до складу обов'язкових компонентів високого рангу, які разом із присудками утворюють структуру простого поширеного речення як структурно і комунікативно завершеної одиниці висловлювання: *І гість на все дивився з тією мінливою усмішкою, що так схожа на місячну доріжку на воді* (Є.Гуцало); *Це на нього не схоже* (М.Стельмах); *Не хочеться вірити, що головне управління не свідоме небезпеки такого стрімкого збільшення платні за комунальні послуги в місті* (З газ.).

Найобсяговішу групу приприкметникових прийменниково-іменникових обов'язкових компонентів складають компоненти, обов'язковість яких є онтологічно мотивованою. Її реалізують прикметникові форми вищого й найвищого ступенів порівняння. Сама ознака порівняння одного з іншим передбачає взаємний зв'язок порівнюваних величин у сфері різних денотатів чи в межах того самого денотата за відповідними ознаками. Ця закономірність екстраполюється в мову і знаходить вираження у сфері категорій. Українська категорійна система прикметників якнайповніше відтворює цю закономірність, виявляючи її в значенневих варіантах вищого й найвищого ступенів порівняння якісних прикметників: *Сонце смажить так, що не тільки зелень в'яне, а й небо спопеліло, й таке пустельне, що страшніше за землю* (Є.Гуцало) – *(пустельне) небо страшне ↔ земля страшна* (міра вияву ознаки «страшний») предметного денотата «небо» є більшою на фоні цієї ж ознаки стосовно предметного денотата «земля»).

Приприкметникові обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення, зумовлені найвищим ступенем порівняння прикметників, можна представити такими моделями: з (із)

+ іменник (займенник) у родовому відмінку: *Страус – найбільший із птахів* (З газ.); серед (з-поміж) + іменник (займенник) у родовому відмінку: *Марта серед них найпростіша* (В.Шевчук); *Фіалки найніжніші з-поміж квітів у Карпатах* (З газ.). Менш уживаними є моделі: за + іменник (займенник) у знахідному відмінку: *Семен наймолодший і найспритніший за всіх* (І.Ле); від (од) + іменник (займенник) у родовому відмінку: *Я ... од усіх матерів найщасливіша* (Б.Степанишин); між (межи) + іменник (займенник) в орудному відмінку: *Межи ними всіма найвеселіший був Іван* (І.Франко).

Нечасто вживаними, хоча можливими, є приприкметникові обов'язкові компоненти, виражені прийменниково-іменниковими формами у позиції після автосемантичних прикметникових слів: *Його сині з просинню очі світилися лагідністю і добротою* (Ю.Збанацький). Виражена в такий спосіб ознака предметного денотата мислиться як єдине ціле, неможливе щодо втілення її лише в автосемантичному прикметниковому слові *сині*, без обов'язкового доповнення й конкретизації прийменниково-іменниковою структурою з *просинню*.

Статус обов'язковості отримують також прийменниково-іменникові структури з переакцентуванням ознаки прикметника, певним перерозподілом її між іменними словоформами, що номінують пов'язані між собою предметні денотати: *Дорогими для мене стали схили Дніпра* (Д.Луценко). Якщо прикметникова лексема *дорогими* виражає постійну, незалежну ознаку, пов'язану з іменниковим словом *схили*, то в семантичній єдності *дорогими для мене* до постійної домінанти ознаки долучається додатковий зміст, що призводить до деякої частковості ознаки, вираженої прикметниковою словоформою *дорогими*. Те ж саме в реченні: *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може й ніякою* (Л.Костенко) – *красивою (для тебе) – ніякою (для когось)* – прийменниково-займенникові форми *для тебе, для когось* виражають обмеження прикметникової ознаки *красивою* та її узагальненого займенникового варіанта *ніякою*.

Невелику групу приприкметникових прийменниково-іменникових обов'язкових компонентів складають компоненти, залежні від автосемантичних прикметників із контекстуально зумовленою зміною його основного лексичного значення: *Здібний до логічного мислення, він не мін не звернути уваги, що ж це цього напису ніхто з тюремників не зітер і не стирає* (І.Багрянний).

Прийнята нами концепція орієнтує на залучення до складу обов'язкових компонентів також структури, які в прикметниковій позиції є контекстуально зумовленими через «зрушення» лексичної семантики прикметників чи контамінацію різнотипних ознак (прикметникової – ознаки та прийменниково-іменникових – об'єкта, часу, причини). Так, наприклад, у реченні *Дядько був вельми незграбний у такому костюмі* (О.Довженко) – компонент у *костюмі* займає нетипову позицію для обов'язкових компонентів приприкметникової залежності. З одного боку, з огляду на автосемантизм прикметника *незграбний* (*S був незграбний*), залежний від нього компонент у *(такому) костюмі* може бути віднесений до факультативних. А з іншого боку, у реченнєвій структурі *S був незграбний у (такому) костюмі* прикметникову ознаку *незграбний* обмежує синтаксична семантика прикметниково-іменникової структури причиновим значенням (*S був незграбний + (бо) на ньому був такий костюм*). Таким приприкметниковим компонентом, що є результатом транспонованих у речення невластне словосполучень, властива «прихована» синтаксична семантика, що її вони мають у власне синтаксичних іменниково-прикметникових словосполученнях: *Ах, слово матері, народжене в житті, зелене від дубів і синє від блакиті...* (А.Малишко) – *слово зелене* ← *зелене від дубів* ← *зелене, бо луги зелені*; *слово синє* ← *синє від блакиті* ← *синє, бо блакить синя*. Прийменник може також впливати на обмежувальну ознаку приприкметникового прийменниково-іменникового компонента (пор.: *вірний другові* – *вірний для друга, вірний між друзями, вірний серед друзів, найвірніший з-поміж друзів*).

Значення обмеження прикметникової ознаки предметного денотата диференціюють прийменниково-відмінкові словоформи, обмежуючи ознаку некаузованим об'єктом, пор.: *Він щасливий* і *Він щасливий у дітях*; *Він добрий* і *Він добрий на словах*; *Він злий* і *Він злий на мене*; *Він грубий* і *Він грубий у вчинках*; *Обличчя бліде* і *Обличчя бліде з прожилками (крові)*; *Він сонний* і *Він сонний після обіду*; *Він мовчазний* і *Він мовчазний з незнайомими*; *Він небезпечний* і *Він небезпечний при затриманні*.

Напівобов'язкові прийменниково-іменникові (займенникові) компоненти при автосемантичних прикметниках характеризує типова функціональна ознака – роль семантичного обмеження прикметникової ознаки, тобто **о б м е ж у в а л ь н а с и н т а к с и ч н а с е м а н т и к а**.

Обмежувальну семантику обов'язкові приїменниково-іменникові компоненти у позиції первинно автосемантичних прикметників виявляють лише у реченнєвій структурі, на відміну від компонентів, залежних від синсемантичних прикметників. Такі структури разом із прикметниками утворюють «неповноцінні» (часткові) семантичні єдності: *Біляве, лискуче при зорях волосся вибилося з-під хустки на лоб, на щоки* (Гр.Тютюнник). Прикметниково-іменникове словосполучення *лискуче при зорях* є вторинним словосполученням, його складові, утворюючи за законами мови поєднання повнозначних слів (підрядне словосполучення), лише частково вступають у семантичну єдність. Така неповноправність (умовна частковість) виявляється у зворотному семантичному впливі підпорядкованої одиниці на головну, зумовлюючи реалізацію лексичної семантики першої (*волосся є лискучим, якщо на нього дивитися, коли світять зорі = лискуче при зорях*). Або: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніяких риск нестрашний* (Леся Українка) – (*риск не страшний, якщо є щирість між людьми, симпатія*).

Обмежувальна семантика таких структур у реченні може виявлятися по-різному, з більшою або меншою інтенсивністю, як і з різними відтінками: – додаткової семантики об'єктності: *Лиш він один добрий для мене* (О.Кобилянська); – додаткової семантики каузації прикметникової ознаки: *Як несеш гарячу картоплю в кишенях, то грієш об неї руки – і вже щасливий від її тепла* (Гр.Тютюнник); – додаткової темпоральної семантики: *Він був нервовий перед зустріччю з Оленкою, його першим і незмінним юнацьким почуттям до дівчини* (Л.Первомайський); – додаткової семантики квантитативності: *Жінки до порушників побутових традицій, особливо до тих, що чіпали релігію, були нещадні і скажені до божевілля* (Гр.Тютюнник).

Отже, категорійна семантична домінанта прикметникових слів – виражати статичні ознаки предметів, опредмечених дій чи ознак, – що безпосередньо пов'язана з категорійним значенням іменника, визначає їхній лінгвальний (синтаксичний) статус щодо можливості утворення приприкметникових компонентів формально-синтаксичної структури речення. Виявлені в досліджуваному матеріалі синсемантичні прикметники дозволили виокремити семантичні єдності прикметникового типу, на базі яких утворюються приприкметникові обов'язкові компоненти. Якщо синсемантизм

повнозначного слова в ролі опорного в семантичних єдностях є загальною умовою творення й функціонування усіх частиномовних типів прислівних обов'язкових компонентів, то прикметникова категорійна особливість (ступені порівняння) визначає додаткові умови для таких компонентів, зокрема прийменниково-іменникових.

Найбільш поширеними з-поміж приприкметникових обов'язкових компонентів є прийменниково-іменникові (займенникові) компоненти, які заповнюють сильні (рідше – слабкі) позиції в реченні, що їх утворюють прикметники залежно від синсемантизму, лексичного значення, категорійної морфологічної природи словоформ.

Прийменниково-іменникові конструкції в приприкметниковій позиції можуть функціонувати як обов'язкові, так і необов'язкові (факультативні) формально-синтаксичні компоненти. Формальне (морфологічне) вираження, як і ступінь обов'язковості «регулює» прикметник. Абсолютну обов'язковість приприкметникових компонентів, виражених прийменниково-іменниковими (займенниковими) конструкціями, виявляють компоненти, що заповнюють сильну прикметникову позицію, зумовлену синсемантичними властивостями останнього та значенням вищого й найвищого ступенів порівняння.

Приприкметникові компоненти нерідко виявляють напівобов'язковість із властивими їм ознаками утворюватись із невластивих словосполучень й виражати синтаксичну семантику обмеження типової для прикметника оцінної ознаки.

На відміну від інших обов'язкових приприкметникових компонентів, компоненти, виражені прислівниками, виявляють дещо відмінну від решти компонентів лінгвальну природу. Вони утворюються на базі прикметниково-прислівникових словосполучень, у яких слова поєднані підрядним зв'язком прилягання: *приємний зовні, гарячий занадто, новий майже, спокійний дуже, далекий тепер, незнайомий раніше, вшуканий достатньо, цілющий здавна* і т.д.

Прислівники з прикметниками поєднані найменш облігаторним зв'язком щодо реалізації сполучувальних властивостей прикметникових слів. Аналіз прикметниково-прислівникових словосполучень показав, що прислівник у такій позиції не може «претендувати» на роль обов'язкового компонента щодо вияву дистрибутивних характеристик прикметника. Водночас

прислівникові слова у цій позиції не можна віднести до таких, що в реченні утворюють факультативні приприкметникові компоненти, оскільки в усіх випадках вони спричиняють «прирощення» змісту компонентів, виражених прикметниками.

Сильні позиції для обов'язкових прислівникових компонентів утворюють переважно якісні прикметники, які у проекції їхніх номінацій на денотат потенційно виявляють здатність градувати, диференціювати свій первинний зміст: від більшої, сильнішої, дуже сильної ознаки до меншої, слабшої, ослабленої, зовсім слабкої ознаки. Як відомо, таке онтологічне розмежування ознак в українській мові відтворюють категорійні значення вищого й найвищого ступенів порівняння, значення вияву безвідносної міри якості (*сильніший, найсильніший, якнайсильніший, щонайсильніший, синюватий, товстуватий, величезний*). Облігаторність прислівника виявляється не на рівні сили синтаксичного зв'язку слів, а на рівні семантичного зв'язку, що спричиняє додаткове семантичне ускладнення прикметникового компонента. На цій підставі ми вважаємо такі прислівникові компоненти напівобов'язковими прислівними компонентами приприкметникової залежності.

Як прикметник, так і прислівник мають достатню семантичну самостійність та активність в утворенні формально-синтаксичних компонентів речення. Напівобов'язковий характер приприкметниковий прислівниковий компонент виявляє себе лише в семантичному плані, коли йдеться про семантичне ускладнення саме прикметникової ознаки, а не оцінної характеристики речення загалом. «Вирішення» питання прислівної (приприкметникової) залежності прислівникового компонента ми пов'язуємо виключно із наявністю / відсутністю контамінації семантики обох слів у підрядному прикметниково-прислівниковому словосполученні.

Практично детермінантну причетність прислівникового слова визначаємо застосуванням методики елімінування: пор.: *бідно одягнена людина – бідно* виявляє обов'язковість у реалізації семантики ад'єктивованого дієприкметника *одягнена: Заарештували давно підозрюваного у скоєнні злочину громадянина* (З газ.). У відповідній придієслівній позиції такий прислівник виявляє деякі ознаки детермінантного компонента (*Він давно підозрювався у скоєнні злочину – Він підозрювався у скоєнні злочину + Це було давно*), хоча в часовій площині теперішнього таке роз'єднання пропозиції навряд чи є можливим: *Він давно підозрюється у скоєнні*

злочину. У прикметниковій (дієприкметниковій) залежності прислівна (а не приреченнева) залежність прислівникового компонента стає більш очевидною.

Продуктивними в реченнях української мови є прислівні компоненти, виражені прислівниками *ще, вже*. Типовою для таких компонентів є їхня позиція після дієслів, у якій вони реалізують свою лексичну семантику: *ще (до цього часу) – уже (остаточна реалізація процесуальності)*. Ці прислівники, вживаючись у прикметниковій позиції, виявляють ознаку напівобов'язковості прислівного компонента речення: *Приходить весна, але **ще** сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан* (М.Коцюбинський); ***Уже** зморшкують обличчя і жилаві руки видавали її немолоді роки* (Гр.Тютюнник).

Структури з контамінованою якісно-означальною семантикою обов'язкових компонентів у прикметниковій позиції є нечасто вживаними в українській мові; вони трапляються хіба що в художньому мовленні. Характерно, що, вживаючись при первинно автосемантичних прикметниках і утворюючи з ними семантичні єдності, вони не піддаються трансформаціям розмежування, оскільки саме таке лексико-семантичне поєднання здатне створювати відповідний експресивно-емоційний ефект: *На її **відчайдушно** красиві й вишукані манери навряд чи хтось уже реагував* (З журн.). Хоча в деяких випадках відповідне членування видається більш-менш прийнятним: *ганебно неправильний вирок (суду) = вирок неправильний + це створює ганебну ситуацію*.

У деяких випадках такі компоненти виражають назад то високий ступінь наявної в денотаті означально-якісної ознаки (***несамовито** вродлива дівчина*), сумнівної ознаки (***проблемно** симпатична зовнішність*); відносно-обмежувальної ознаки (***по-сусідськи** неприпустима поведінка*).

Приприкметникові прислівникові компоненти об'єднують інтегральна ознака – вираження додаткової приприкметникової ознаки, що, контамінуючи з основною, може бути: а) додатковою кваліфікативною ознакою (при цьому в лексико-семантичній структурі прислівника кваліфікативна (оцінна) сема може виступати як одна з його диференційних сем): ***скандально** відомий журналіст, **вельми** авторитетний політик*; –ознакою порівняльного характеру: ***по-зарубіжному** модна (сумка), **по-українськи** симпатична (дівчина), **по-студентському** кваліфікована (робота), **по-дитячому** наївна*

(відповідь); б) додатковою ознакою достовірності, безсумнівності вияву, що наближає такі прислівникові слова до модальних: **дійсно цікавий, однозначно необхідний**; в) ознакою у сфері її вияву: **політично зрілий, заочно знайомий, зовні спокійний, морально стійкий, розумово неповноцінний, фізично досконалий**.

Отже, прислівникові компоненти приприкметникової залежності виявляють напівобов'язковість переважно в контекстуально обмежених умовах, виконуючи при цьому обмежувальну функцію у вираженні прикметникової ознаки.

3.5.3. Повнозначне слово і факультативний прислівний компонент речення

Останнім часом у лінгвістиці утвердилась теорія щодо особливостей підпорядкування неголовних компонентів речення. Поширювачі реченнєвої структури вчені стали поділяти за типом зв'язку на прислівні та не прислівні (Н.Ю.Шведова, І.Р.Вихованець, Л.Д.Чеснокова, І.П.Распопов). Прислівні поширювачі у структурі речення реалізують підрядний зв'язок, що формується у словосполученні і залежить від опорного слова, його сполучувальних властивостей. Підрядне словосполучення транспонується у реченнєву структуру, і залежний елемент набуває статусу компонента (поширювача) прислівної залежності формально-синтаксичної структури речення.

Теорія виокремлення прислівних факультативних компонентів формально-синтаксичної структури речення базується на синтаксичних зв'язках між повнозначними словами й похідним від цього – виділенні т.зв. «невласне-словосполучень» (вторинних, похідних) (Н.Ю.Шведова, І.Р.Вихованець, Л.Д.Чеснокова, І.П.Распопов): *вікно кімнати, ручка дверей, будка для собаки, хати під соломою*.

Отже, традиційно усталене трактування підрядних словосполучень і виділення в їхній системі саме підрядних, останнім часом дещо змінилося, знайшовши металінгвістичне втілення в термінах: «власне-словосполучення» та «невласне-словосполучення». Спостерігається різниця в підходах до такої дихотомії. Відомим є підхід, що базується на способах утворення і як наслідком цього виділення особливого класу компонентів формально-синтаксичної

структури речення – **факультативних компонентів прислівної залежності**.

Вихідну основу утворення підрядних словосполучень приписують реченню як синтаксичній структурі, в межах якої відбувається позиційний перерозподіл елементів зі зміненим характером і силою підрядного зв'язку між словами в словосполученнях, що транспонуються в реченнєву структуру [І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська].

Повнозначні словоназви відповідних денотатів беруть безпосередньо участь у проектуванні невластне-синтаксичних для них позицій – новоутворених позицій. Утворюються «похідні» словосполучення: *вікна кімнати* (згорнутий присудок «*порушив*» взаємозалежну координацію між підметом і присудком (*кімната має вікна*), утворивши нове словосполучення (*вікна кімнати*), яке можна трактувати як новоутворене, похідне чи «*невластне - словосполучення*».

Саме такі сконденсовані, ущільнені конструкції є синтаксичною базою утворення факультативних компонентів прислівної залежності: *костюм брата, підлога з дерева, сніданок нашвидку, звичка курити*.

Ми розглядаємо факультативні компоненти прислівної залежності як неголовні компоненти реченнєвої структури, які не беруть участі в обов'язковому структурному завершенні компонентів реченнєвої структури. Вони утворюються в підрядних словосполученнях, у яких слова поєднуються **слабким підрядним зв'язком**.

Інтегрувальним структурним параметром факультативних компонентів прислівної залежності є закритість (семантична завершеність). Такий параметр об'єднує всі факультативні компоненти в будь-якій синтаксичній позиції формально-синтаксичної структури речення, незалежно від можливого їхнього внутрішнього членування чи відсутності останнього.

У реченнєвій структурі факультативні компоненти прислівної залежності економно відтворюють компресовані ситуації. Основне функціональне призначення факультативних компонентів прислівної залежності вбачаємо в їхній синтаксичній здатності компресувати зміст висловленого в межах цілісної реченнєвої структури: *Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусто хмари...* (М.Стельмах). – Речення побудоване за схемою П + Пр (*Сонце зайшло*). Факультативний компонент применникової залежності *вересневе* компресує додаткову ситуацію, що визначається атрибутом

із додатковою темпоральною семантикою (*Сонце заходить у вересні*); напівобов'язковий компонент *за хмари* конкретизує, уточнює дію (стан) присудкового компонента *зайшло*; факультативний компонент приіменникової залежності *потріскані* компресує ситуацію, пов'язану з іменниковою словоформою *хмари*, а факультативний компонент придієприкметникової залежності *негусто*, в свою чергу, компресує ще одну ситуацію, що її здатне відтворювати дієслово *тріщати*.

Така компресія ситуацій, відтворених відповідними мовними засобами (факультативними компонентами прислівної залежності), простежується в усіх позиціях реченнєвої структури: підметовій: *В далечінь холодну без жалю за літом **синьоока осінь** іде навмання* (В.Сосюра); присудковій: *А за вікном носився вітер, скиглили дерева, **тривожно кричали гудки*** (М.Хвильовий); обов'язкового компонента прислівної залежності: *Стало сонце в зеніті, **ясний день** окриля* (М.Сингаївський); факультативного компонента прислівної залежності: *Заглядає в шибку казка **сивими очима**...* (В.Симоненко); *Ліворуч заросла **яскраво-зеленою травною** галявина, по якій ганяють м'яча хлопчача* (В.Шевчук); детермінанта: *Вона здавалася зорею в свої **шістнадцять літніх років*** (В.Сосюра).

Структура поширених речень, у тому числі й речень ускладненої будови, нерідко об'єднує багаточисельні компоненти прислівної залежності. Такі компоненти, як обов'язкові, так і факультативні, можуть бути об'єднані в групи, своєрідні блоки, обов'язковість чи факультативність яких детермінують опорні слова залежно від властивих їм синсемантичних чи автосемантичних властивостей: *Собор діймався вище й вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого* (П.Загребельний). Речення моделює структура, до складу якої входять: підмет (П) (*собор*), однорідні присудки (ПР) (*здіймався, виростав*), обов'язковий компонент придієслівної залежності (ОК) (*вище й вище*), обов'язковий компонент придієслівної залежності (*із землі*) – *Собор здіймався вище й вище, виростав із землі*

(П – Пр + ОК
Пр + ОК).

Придієслівний компонент у формі орудного іменника є факультативний компонент, що, в свою чергу, поширюється двома факультативними прикметниковими компонентами приіменникової

залежності (*велетенською рожевою*), утворюючи своєрідний блок поширювачів присудка (Пр+ФК+ФК). Залежними від факультативного компонента *віткою* є два факультативні компоненти, виражені дієприкметниковими зворотами: *позбавленою стебла і збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого*, елементи яких об'єднують у блоки дієприкметники *позбавленою і збунтованого*, які, будучи синсемантичними словами, поширюються обов'язковим компонентом *стебла* та обов'язковими однорідними компонентами, вираженими прийменниково-іменниковими словоформами *проти сил (стихій), проти людей, проти будівничого*. Залежними від останніх є також факультативний компонент приіменникової залежності *всіх відомих*, обов'язковий компонент *природи* та факультативний компонент *самого*:

П – П + ОК – Пр +

ФК + ФК +

ФК + ОК

ФК+ОК+ОК(ОК)+ОК+ОК

Отже, розгалужену щодо наявності в ній прислівних компонентів структуру речення утворюють здебільшого факультативні компоненти, переважно приіменникової залежності. Автосемантизм останніх спричиняє до значного в кількісному плані наповнення структури факультативних компонентів прислівної залежності і в такий спосіб до її інформативного розширення сконденсованими семантичними структурами.

Ураховуючи різнокомпонентну підпорядкованість факультативних компонентів прислівної залежності в реченні, їх можна об'єднати в дві групи. До першої групи відносимо компоненти, які поширюють головні та залежні від головних обов'язкові компоненти (факультативні компоненти прислівної залежності вищого рангу). Другу групу утворює решта факультативних компонентів прислівної залежності (факультативні компоненти прислівної залежності нижчого рангу).

Ще до сходу сонця він щось там виковував та з таким дзенькотом-бренькотом, що відлуння котилось по всьому узбережжю Дніпра (О.Лупій) – ФК приіменникової залежності *таким* модифікує придієслівний ФК з *дзенькотом-бренькотом*, безпосередньо

залежним від присудка, а ФК приіменникової залежності всьому модифікує приіменниковий ФК *по узбережжю*.

<i>Він виковував</i>
<i>(виковував що?)</i>
ОК

<i>Відлуння котилось по узбережжю</i>
<i>(по узбережжю – якому?)</i>
ФК

(виковував – як?)

ФК

*з дзенькотом-бренькотом;
з дзенькотом-бренькотом – яким?*

ФК

таким.

Групу факультативних компонентів прислівної залежності нижчого рангу утворюють компоненти, які залежать від обов'язкових та факультативних компонентів:

Сьогодні він уперше побачив матір у військовому (О.Гончар).

П	Пр
<i>Він</i>	<i>побачив</i>

(побачив кого?)

ОК

матір

(матір яку?)

ФК

у військовому (залежить від компонента прислівної залежності *матір*, є факультативним компонентом нижчого рангу).

Найбільшу частотність в українській мові, особливо в художньому дискурсі, виявляють приіменникові факультативні компоненти, виражені прикметниковими словоназвами атрибутивних денотатів.

Прикметникові приіменникові компоненти можуть утворюватися із транспонованих у речення словосполучень із іменниками, що означають:

- назви конкретних предметів: *рушник льняний, рушниця мисливська, рука тремтяча, прилад вимірювальний, прапор приспущений, парасолька елегантна, машина пральна;*

- абстрактні назви: *совість чиста, світогляд науковий, прогрес величезний, мислення образне, минуле тяжке;*

- назви приміщень: *хата нова, перукарня необладнана, зала велика;*

- віддієслівні назви: *виклик несподіваний, визволення повне, визнання офіційне, визначення точне, спізнення повторне, приїзд вчасний, наказ категоричний, обслуговування методичне, обурення сильне;*

- флористичні назви: *картопля варена, помідор перестиглий;*

- назви фауни: *собака злий, корова худа, кінь їздовий;*

- назви осіб за родом діяльності, фахом, заняттям, професією: *викладач досвідчений, продавець ввічливий, перекладач кваліфікований;*

- назви осіб за родинними стосунками: *дружина дбайлива, чоловік вірний, син неодружений, зять хороший, свекруха сварлива, теща лагідна;*

- назви процесів: *війна кровопролитна, змагання міжнародні, сварка дрібна, розв'язання правильне, робота виховна;*

- назви стану людини: *відчай повний, радість безмежна, щастя недовге;*

- назви рідини: *вода прозора, чай гарячий, горілка міцна;*

- назви пір року, місяців, днів тижня: *зима сніжна, квітень дощовий, травень холодний, п'ятниця незабутня;*

- назви частин людського тіла: *нігті довгі, обличчя кругле, ноги стрункі.*

Іменники при цьому проектують слабкі позиції для заповнення їх факультативними прислівними компонентами, а поєднані з ними зв'язком узгодження прикметники утворюють факультативні приіменникові компоненти.

Розглянутий щойно підхід до участі повнозначних словоназв денотатів у функції факультативного компонента формально-синтаксичної структури речення, зрозуміла річ, лише частково відтворює як природу, так і функціональну ресурспроможність

повнозначного слова в усіх його багатовекторних вимірах сучасної теоретичної думки. Не зайвим буде повторити, що такий підхід, орієнтуючись на денотативну природу повнозначної словоназви, враховує лише її типовий автосемантизм і в такий спосіб пропонує один із можливих інтерпретаційних варіантів формалізації факультативності повнозначної словоназви денотата.

Не ставлячи за мету розглянути явище факультативності в широкому плані, обмежимося лише короткими заувагами щодо багатьох інших вагомих планів дослідження й інтерпретації явища факультативності, які знайшли достойне утвердження в сучасній граматичній науці. Варто згадати в цьому зв'язку комунікативно-прагматичний підхід, який виявляється у функціонуванні прикметникових словоназв атрибутивних денотатів. У лінгвістичній літературі поширеними є традиційні погляди на прикметник як несамостійну частину мови, що знаходиться на периферії морфологічних класів слів [85], хоча не втратила своєї наукової вартості й інша думка [Кучеренко 1961: 79; Грищенко 1978: 4]. Кожен із таких підходів заслуговує на увагу, оскільки увиразнює й поглиблює розуміння складних процесів теоретичного узагальнення в ракурсі семантики й граматики. Доречним буде згадати також т.-зв. «дуалізм» властивостей прикметників, які «...мають лексичні значення, здатні реалізуватися лише за умов поєднання з іншими частинами мови, передусім з іменниками, ... та здатність займати функціонально полярні позиції в реченні – як залежного атрибута, так і базового компонента – предиката» [190].

Зупинимося лише на деяких частковостях, у яких прикметникова факультативність не лише межує з обов'язковістю прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення, але й заперечує ознаку необов'язковості. Згадаємо в цьому зв'язку хоча б думки вчених стосовно кваліфікації прикметникових словоназв атрибутивних денотатів у структурі присудків чи предикатів [193]: *Він йому став рідною дитиною* (З газ.); *Сам Корній Іванович був чоловік поважний...* (В.Винниченко); *Інтересна риба сом!* (Остап Вишня). В усіх цих і подібних прикладах простежується переакцентація загальної семантики складових (прикметника й іменника) у субстантивно-прикметникових словосполученнях (*рідна дитина, поважний чоловік, интересна риба*). Тому, звичайно, можна погодитись із авторами колективної монографії «Предикат у структурі речення» [246, с. 139], в якій

зроблено висновок, що « ... прикметник є *облігаторним* компонентом структури предиката із субстантивною основою».

Більше того, нерідко прикметникові словоназви в таких позиціях можуть приєднувати до себе залежні слова – прислівники, займенники, утворюючи субстантивно-ад'єктивні словосполучення розширеного типу: *Усі вони мали однаково страдні обличчя...*(М.Стельмах); *Іван Семенович – то такий практичний чоловік* (О.Олесь).

Якщо в поданих прикладах зрушення факультативності прикметникової словоназви в бік обов'язковості можна пояснити й підтвердити експериментальними прийомами трансформаційного аналізу, який виявляє десемантизацію іменникових словоназв відповідних денотатів, то українська мова виявляє справжнє багатство функціонування прикметникових словоназв атрибутивних денотатів у ролі обов'язкових прислівних (приприкметникових) компонентів у формально-синтаксичній структурі речення.

Звичайно, абсолютно відмінною є функціональна природа прикметникових словоназв у кількаслівних (здебільшого двослівних) номінаціях-термінах, побудованих за зразком іменниково-прикметникових поєднань, що виконують роль окремих формально-синтаксичних компонентів аналітичної будови: *Для стилю поезії характерна різноманітність іменних і дієслівних словосполучень, що виконують означальну функцію. Показові в цьому плані: вага іменних словосполучень із узгодженими означеннями займенникового походження; стилістичні функції відокремлених означень, узгоджених та неузгоджених означень* (С.Єрмоленко); *Велика увага приділяється регулюванню земельних відносин в територіальних утвореннях* (Газ.).

Отже, як і обов'язкові компоненти прислівної залежності, факультативні компоненти прислівної залежності виявляють своєрідну рангову упорядкованість: факультативними компонентами прислівної залежності вищого рангу можна вважати такі, що заповнюють припідметову, приприсудкову позиції чи залежать безпосередньо від головного компонента речення односкладної будови, а також прислівні факультативні компоненти, залежні від обов'язкових компонентів, що поширюють головні обов'язкові компоненти первинної залежності. Решту факультативних компонентів прислівної залежності відносимо до факультативних компонентів прислівної залежності нижчого рангу.

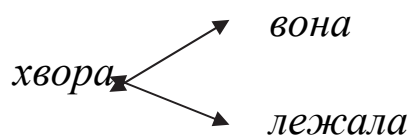
Основну масу факультативних прислівних компонентів становлять прикметникові словоназви атрибутивних денотатів із характерною для них властивістю перебувати на межі факультативних та обов'язкових, що знаходить формальне підтвердження шляхом застосування різних методик трансформаційного аналізу.

3.5.4. Повнозначне слово і особливості формально-синтаксичного компонента речення з «подвійною залежністю»

Базуючи виділення й розмежування формально-синтаксичних компонентів речення, зокрема компонентів прислівної залежності, на автосемантичних/синсемантичних властивостях повнозначних словоназв денотатів, ми орієнтуємось, у першу чергу, на синтаксичні зв'язки останніх. Усе ж, як засвідчує аналізований матеріал та наукові доробки багатьох учених, не можна залишити поза увагою явище т.зв. «подвійного синтаксичного зв'язку», що є досить поширеним у структурі двоскладного речення української мови.

Структури, виражені повнозначними словами, що утворюють відповідні семантичні єдності, кваліфікуються в лінгвістиці або як іменна частина непростого присудка із т.зв. «предметною» зв'язкою, або як неголовний (другорядний) член речення – предикативне означення, найпоширенішою формою вираження якого в українській мові є «орудний предикативний» (Р.Мразек, О.М.Овсянико-Куликовський, Г.Пауль, О.П.Пешковський, І.П.Распопов, Д.С.Уорс та ін.).

Історія кваліфікації таких структурно-синтаксичних поєднань знає різні підходи авторів. Компоненти синтаксичної структури речення з подвійними зв'язками між повнозначними словоназвами денотатів одні автори вводили до складу присудків аналітичної будови, інші відносили їх до окремих компонентів, переважно з обставинним значенням. Завжди неоднозначного синтаксичного трактування зазнавали іменникові чи прикметникові словоназви денотатів, які виявляли подвійні синтаксичні зв'язки з підпорядковуючими дієсловоназвами процесуальних денотатів: *Вона лежала хвора* (*вона + яка? = хвора; лежала яка? = хвора*).

Осмислення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної своєрідності словоназв із подвійними синтаксичними зв'язками неминуче привело вчених до приписування їм статусу окремого компонента синтаксичної структури речення, який не входить до складу присудка. Його було названо «приприсудковий член» (Л.А.Булаховський), «предикативне означення» (В.Г.Адмоні), «суб'єктно-предикативний» і «об'єктно-предикативний член» (О.І.Смирницький), «dopenek» (Я.Светлік, Р.Мразек), «дуплексив» (Л.Д.Чеснокова).

Хоча думка про розчленування семантичної єдності дієслова і залежного імені в реченні не нова, все ж із появою в сучасній синтаксичній науці структурно-семантичного напрямку в теорії простого речення вона стала особливо актуальною. Послідовне розмежування формально-граматичного і семантичного планів речення і синтаксичних і семантичних компонентів відповідної структури дозволяє чіткіше визначати специфіку й місце компонентів речення з подвійним зв'язком у синтаксичній структурі речення.

Наявність подвійних відношень у одного й того самого синтаксичного компонента речення й раніше привертало увагу вчених (О.О.Потебня, О.О.Шахматов та ін.), але такі елементи довгий час розглядались у сфері підмета і дієслова-присудка, що цілком виправдано, принаймні частотою вживання т. зв. «предикативних означень» у цій позиції, а також, що особливо варто підкреслити, увагою дослідників до вивчення основної ланки реченнєвої структури – його граматичного центру. Датський мовознавець О.Єсперсен у вченні про «юнкцію» (єдине поняття, виражене за допомогою двох елементів) і «нексус» (два поняття, які представлені різними елементами), розглядаючи різні види віднесеності ознаки до предмета, поширює виявлення подвійних зв'язків на ширше коло мовних явищ [105, 132-133]. На думку Л.Д.Чеснокової, елементи з подвійним синтаксичним зв'язком можуть бути зведені у два функціонально-семантичних класи – атрибутивно-обставинний член і атрибутивно-об'єктний член під загальною назвою «**дуплексив**» [300, с. 132-134]. Немає сумніву в тому, що мовні елементи з подвійним зв'язком разом із підпорядковуючим їх іменем і дієсловом складають семантичні єдності, які можуть чи не можуть розчленовуватися граматично: *«Економічна підготовка виступає як важлива умова підвищення наукового рівня господарювання (Журн.); «Дивлюся на берізеньку в зажурі, що виросла самотньою на мурі (Д.Павличко);*

«Сніги випали великі» (М.Коцюбинський); «Війна і святих робить грішниками» (М.Стельмах). Виділені в реченнях комплекси складають семантичні єдності, формально-граматичне розчленування яких визначається лексико-граматичними особливостями підпорядковуючих слів, зокрема дієслів, їх автосемантичними та синсемантичними властивостями.

Саме семантична спаяність елементів у таких комплексах, зумовлена позамовними причинами і закріплена мовними засобами в реченнях, завжди перешкоджала формально-граматичному роз'єднанню їх складових, хоча при дослідженні їх синтаксичної суті постійно висловлювалась думка про доцільність виділення «предикативного означення» (*що вироста **самітньою**, сніги випали великі, робить святих грішниками*), «другорядного присудка», «подвійного присудка», «об'єктного присудка».

На нашу думку, компоненти з подвійними зв'язками в усій багатоманітності їх формально-граматичних і семантичних виявлень не можуть бути включені в систему традиційно виділених членів речення. Формально-граматична індивідуальність, як і специфіка семантико-синтаксичних відношень, що виражаються цими компонентами, є достатньою аргументацією щодо кваліфікації їх як окремих компонентів формально-синтаксичної структури речення з властивими тільки їм характеристиками, що диференціюють їх і відмежовують від інших неголовних компонентів формально-синтаксичної структури двоскладного речення.

Виникає потреба детальніше проаналізувати речення з семантичними єдностями типу *Він повернувся **втомлений***.

*Він повернувся втомлений – Він повернувся через два дні;
Він повернувся через хворобу;
Він повернувся з дорученням;
Він повернувся з братом.*

Структурне розчленування присудка і залежних від нього другорядних членів речення базується на наявності виражених формально-граматичною структурою речення двох ситуацій, які в силу специфічної семантичної компресії одержали можливість поєднуватися за допомогою мовних засобів у межах одного поширеного речення. *Він повернувся через два дні = Він повернувся. Це було (сталось) через два дні.* (Два дні пройшло, як він повернувся); *Він повернувся через хворобу. = Він повернувся. Це трапилося через хворобу* (Хвороба була причиною його повернення). Автосемантизм

дієслова *повернутись* сприяє вираженню мовної автономності першої ситуації, суб'єкт якої оформляється підметом, а предикат – дієслівним присудком *повернувся*.

Зіставний аналіз трансформованого в дві конструкції речення *Він повернувся втомлений* із наведеними вище прикладами розкриває тотожність у вираженні ситуації позамовної дійсності усіма реченнями з дієсловом-присудком *повернутися*: *Він повернувся втомлений*. = *Він повернувся*. *Він втомлений*. (*Він стомився*).

Різниця в одержаних трансформах формально-синтаксичної структури речення полягає лише в тому, що речення *Він повернувся втомлений* членується на два трансформи-речення з одним і тим самим підметом, підтверджуючи при цьому наявність у реченні подвійного зв'язку іменного елемента з іменем і дієсловом. В інших прикладах у трансформах-реченнях мають місце різні підмети (*Він повернувся*. *Це було* (сталося) *через два дні*), одним із яких є займенник *це*, який включає в себе семантичний суб'єктно-предикативний комплекс першого трансформа-речення. Але ця відмінність не може служити підставою формально-синтаксичної нетотожності речень, зокрема головного компонента – присудка, з тією лише різницею, що приприсудковому компоненту, вираженому іменем (*Він повернувся втомлений*), властивий подвійний зв'язок. Така схожість, виявлена в однакових трансформах-реченнях, що відображають суть виражених ситуацій, дозволяє виявити тотожність формально-синтаксичного членування всіх, розглядуваних вище, речень на окремі синтаксичні компоненти.

Незалежно від характеру поширювачів граматичної основи, в усіх реченнях формально-граматичним центром є підмет і простий присудок *він повернувся*. Інші компоненти поширюють граматичні центри речень, складаючи разом із присудком більш чи менш цілісну семантичну єдність. Звичайно, можна говорити, що в структурі речення семантична єдність *повернувся втомлений* є більш тісною, ніж, наприклад, *повернувся з дорученням*. Але якщо, скажімо, проаналізувати в такому ж плані речення *Він повернувся з відпустки*, де дієслово-присудок *повернувся* проектує сильну позицію для обов'язкового компонента придієслівної залежності і створює умови для семантичної єдності *повернувся з відпустки*, не менш тісної, ніж *повернувся втомлений*, можна з усіма підставами твердити, що семантична єдність *повернувся втомлений* не лише не граматикалізується, а, навпаки, більше підлягає розчленуванню на

окремі компоненти у формально-синтаксичній структурі речення. Отже, залежний від дієслова й імені компонент із подвійними синтаксичними зв'язками є самостійним компонентом синтаксичної структури двоскладного речення, який заміщує позицію неголовного члена.

Термін «*дуплексив*» (від лат. *duplex* – подвійний), який використовує Л.Д.Чеснокова для семантико-функціональної характеристики цього компонента, повністю відповідає основним ознакам його у формально-синтаксичному аспекті. Головною диференційною ознакою дуплексива як самостійного компонента формально-синтаксичної структури речення є наявність подвійного граматичного зв'язку його з підпорядковуючими компонентами. Решта поширювачів граматичного центру речення має однобічний зв'язок із підпорядковуючими компонентами речення чи з граматичною основою в цілому.

Саме характер подвійного зв'язку й інші, що впливають з цього, граматичні і семантичні ознаки забезпечують дуплексиву особливе місце в системі синтаксичних компонентів речення. Частиною своїх граматичних категорій дуплексив розкриває залежність від імені, а іншою частиною граматичних категорій – залежність від дієслова. Якщо зв'язок із іменем реалізується переважно за рахунок узгодження їх частиномовних граматичних категорій, то залежність від дієслова не визначається лексико-граматичними особливостями останнього. Зв'язок дуплексива з дієсловом є результатом певної позиції слова, тому виступає як конструктивно-зумовлений зв'язок.

Важко розмежовуються дуплексив та іменний елемент непростого присудка при дієсловах-присудках, виражених словами із значенням руху, місцеперебування, буття (*стояти, ходити, їхати, приїхати, прибути* та ін.). Ознака автосемантизму дієслів не в усіх конкретних випадках може використовуватися як критерій, що дозволяє кваліфікувати такі дієслова як прості присудки, а залежні від них іменні елементи – як дуплексиви. Наша концепція виділення дієслівних зв'язок у складеному іменному присудку, яка базується на абсолютній сполучуваності їх із відповідними морфологічними формами, не завжди виявляє спроможність розмежувати дієслова руху і місцеперебування в одних випадках як самостійні компоненти синтаксичної структури речення, а в інших – як зв'язки в складеному іменному присудку. Так, наприклад, для дієслова *стояти* характерна

сема буття як наявності, що конкретизується частковими елементами значення («вертикальність», «нерухоме положення в просторі», «знаходження в просторі») залежно від сполучуваності дієслова з конкретними лексичними одиницями в складі словосполучення чи речення.

Досить частими в українській мові є випадки вживання цього дієслова в реченнях, що виражають одночасно ознаку предмета і його стан у момент виконання предметом-підметом дії чи перебування його у відповідному, процесуально вираженому, стані: «*Таня стоїть як закам'яніла*» (В.Гжицький); «*Ліс стояв мовчазний...*» (М.Чабанівський); «*Літо стояло сухе*» (Г.Тютюнник); «*Люди стояли похмурі й сумні*» (Я.Баш). Зовнішня схожість структури таких речень із дієсловом *стояти* в граматичній основі приховує відмінності їх формально-граматичної структури, що виявляються при застосуванні до кожного з них трансформації «згортання» в непоширене речення з простим присудком. Пор.: *Таня стояла. Таня була як закам'яніла.* Решта наведених вище прикладів таким трансформаціям не піддається. В них сполучення «*стояти* + прикметник» семантично і граматично нерозкладне, тобто є аналітичною формою, що заміщує позицію присудка в формально-синтаксичній структурі речення.

Аналіз речень із такими дієсловами показує, що трансформація «розчленування» має місце в тих випадках, де позицію підмета займають іменники – назви осіб, на відміну від назв предметів. Пор.: «*Люди стояли в тривожному мовчанні*» (Я.Баш) – *Люди стояли* + *Люди були в тривожному мовчанні* і «*Ліс ще якусь хвилину стояв нерухомий*» (М.Коцюбинський) – не трансформується. Це дає підстави зробити висновок, що категоріальні значення іменника-підмета (назва особи чи назва предмета) є в таких випадках головною умовою, яка впливає на формально-синтаксичну структуру речення. Але навіть у реченнях, позицію підметів яких займають іменники – назви осіб, що забезпечує семантичну сполучуваність підметів із таким дієсловом-присудком, як *ходити*, при наявності подвійних зв'язків з іменем, спостерігається нейтралізація лексичного значення дієслова і перехід його в дієслово-зв'язку: «*Петро тоді ходив уже підручним у ковальському цеху*» (Я.Баш). Дієслово *ходити* в умовах реченневої структури з таким лексичним складом повністю десемантизується і переходить у дієслово-зв'язку: «*Петро тоді уже був підручним у ковальському цеху*».

На синтаксичну структуру речення з дієсловом *стояти* може впливати також метафоричне вживання цього дієслова при іменниках-підметах із значенням назви відрізка часу (*осінь, весна, зима, літо*), назви явища природи, що має часові параметри (погода), і обов'язково супроводжується ознакою – прикметником (*хороша погода, дощова погода*), назви явища природи, вираженого іменником, семантично співвідносного з прислівником (*тиша-тихо*).

Як правило, при таких підметах у реченнях з елементом, що має подвійний зв'язок, дієслово *стояти* десемантизується, незалежно від можливості утворення трансформа – непоширеного речення із дієсловом *стояти* в позиції присудка. Розглянемо речення: «*Осінь стояла червоно-багряна, палаюча, суха*» (О.Гончар). Семантично речення можна представити у вигляді двох простих непоширених речень: «*Стояла осінь*» «*Осінь була червоно-багряна, палаюча, суха*». Проте це не може бути підставою для кваліфікації прикметників як дуплексивів з тієї причини, що дієслово *стояти* і в реченні-трансформі «*Стояла осінь*» не виражає предметного значення «*займати вертикальне положення*», а лише констатує наявність, буття предмета-підмета *осінь*, тобто не відрізняється від дієслова-зв'язки *бути* (*Стояла осінь. = Була осінь. – У теперішньому часі Стоїть осінь. = Осінь.*).

Суттєве значення для розмежування дуплексива й іменної частини присудка в реченнях із дієсловами місцеперебування має обмеження граматичного центру речення його обов'язковими і факультативними компонентами з локальним і темпоральним значенням. Локальні поширювачі, що відносяться до дієслова-присудка як обов'язкові компоненти, які реалізують сильну придієслівну позицію, конкретизують дієслівне значення і в такий спосіб утворюють разом із дієсловом-присудком синтаксичну групу, від якої залежить дуплексив.

Такі компоненти, конкретизуючи дієслівну семантику, позбавляють дієслово можливості перетворення його в зв'язку. Вони означають місце певної дії, у зв'язку з якою виявляється стан, виражений дуплексивом: «*Ти стоїш схвильований перед картою країни і подумки мандруєш просторами рідної землі*» (І.Цюпа); «*Генерал стояв у машині збуджений, побуряковілий*» (О.Гончар). Однією з ознак дуплексива, що відмежовує його від іменного елемента складеого присудка, є те, що дуплексив може відокремлюватися (опускатися, парцелюватися): «*Гонтар повернувся*

додому *стурбований*» (Я.Баш). – «*Стурбований, Гонтар повертався додому*»; «*Гонтар повертався додому. Він був стурбований*»; «*Гонтар повертався додому. Стурбований, заклопотаний, з гіркотою на душі*» .

Крім подвійної залежності від підмета і присудка дуплексив може виявляти залежність від присудка і обов'язкового синтаксичного компонента придієслівної залежності, який реалізує сильну позицію. Такий дуплексив нагадує обов'язковий синтаксичний компонент придієслівної залежності, оскільки його форма зумовлюється лексико-граматичною природою дієслова. Але назвати його обов'язковим компонентом прислівної залежності не можна, бо, залежачи від дієслова-присудка, він також є залежним від іншого компонента: «*Цілий день потім Артемові батько не сходив з думки, і все він уявляв його найяскравіше саме **отаким**, якого в сні бачив – у кузні*» (А.Головка).

У позиції дуплексива в українській мові можуть уживатися слова різних повнозначних частин мови, переважно в називному і орудному відмінках. При автосемантичних дієсловах вираження дуплексива обмежується в основному іменниками і прикметниками певних семантичних груп, а при синсемантичних дієсловах заміщення позиції дуплексива більш різноманітне, особливо в плані семантичних груп слів повнозначних частин мови. Позицію дуплексива заміщують: іменники в орудному відмінку: «*Він у полі стояв **обеліском***» (А.Малишко); іменники в родовому відмінку з прийменниками: «*Він стояв **без шапки***» (В.Собко); іменники в місцевому відмінку: «*Капітан їхав в **пречудовому настрої***» (П.Гуріненко); «*Виглядала мати сина у **печалі** край вікна*» (В.Сосюра); прикметники і дієприкметники в називному відмінку: «*Таланти не з'являються на світ **готові***» (О.Корнійчук); займенники, переважно в орудному відмінку: «*В очах ні крику, ні скорботи. **Таким** ходив, мабуть, і в бій*» (А.Малишко); числівники: «*Кілька днів я сидів у лісі **один***» (Ю.Збанацький); «***Першим** на побачення прибув Андрій Шенгерей*» (Ю.Збанацький).

Формально-граматичні ознаки дуплексива доповнюються специфічними відношеннями, в основі яких лежить контамінація відношень – атрибутивних і обставинних. Часткові семантико-синтаксичні значення атрибутивно-обставинних відношень дуплексива залежать від лексико-семантичних особливостей переважно дієслів-присудків і частково самих дуплексивів. Так,

наприклад, значення супровідного стану виражається, коли позицію присудка заміщують дієслова: а) стану, перебування, буття: «*Вже вишня стоїть в білім цвіті, хороша – на весь білий світ*» (А.Малишко); б) руху, переміщення в просторі: «*Я йду, іду зворушений*» (П.Тичина); в) перетворення із одного стану в інший: «*Слухняним виріс він*» (А.Хижняк).

У позиції дуплексива з атрибутивно-обставинним значенням супровідного стану вживаються слова, що означають якість предмета чи характеристику особи, викликані певними діями і їх ознакою в момент цих дій. Семантична група слів-дуплексивів, що відносяться до підмета – назви предмета, набагато об'ємніша, ніж група слів-дуплексивів, які характеризують підмет – назву особи. Разом з тим семантичні групи дієслів-присудків із залежним дуплексивом виявляють залежність від значення підмета: із підметом – назвою предмета, як правило, вживаються дієслова, що означають статичне положення предмета в просторі (*лежати, стояти*), в той час як із підметом – назвою особи, крім цих дієслів, часто вживаними є дієслова динамічної дії (*ходити, прогулюватися, приходити, заходити, повертатися, бігати* тощо), а також дієслова із значенням перетворення, виявлення, зміни стану.

В українській мові дуплексив часто виражається порядковими числівниками *перший, другий* і т.д.: «*Перший* прибув Іван Євдокимович Токар» (Ю.Збанацький); «*Сивоок стояв у своїй десятці третім*» (П.Загребельний). Відмежовують їх від присудків у зв'язку з можливістю постановки до них синтаксичних запитань (як?, коли?, який по черзі?, котрий?): «*Свіжими ранками я першим* будив сонну ще воду криниці» (М.Коцюбинський) – до слова *першим* можливими є запитання: коли?, яким?, котрим по черзі? Ні одне з цих запитань повністю не відбиває семантико-граматичну суть явища, а можливість декількох різнопланових питань лише підтверджує висновки про доцільність розглядати залежні від імені і дієслова порядкові числівники як окремі компоненти речення з властивими їм особливостями у сфері вираження значень.

Суть дуплексива, вираженого порядковими числівниками, на нашу думку, пояснюється не причинами актуалізації числівників у реченні, хоча, безумовно, постпозиція підсилює ознаки їх як компонентів із подвійними зв'язками, а, насамперед, іншими причинами, зокрема: а) граматичними ознаками порядкового числівника, здатного вступати в атрибутивні відношення з ім'ям і в

той же час підпорядковуватися дієслову; б) загально-семантичними ознаками цієї категорії слів – виражати порядок в) семантико-граматичними ознаками дієслова – його автосемантизмом. Отже, порядкові числівники з подвійними зв'язками від імені і від дієслова, як і прикметники, утворюють окремий компонент синтаксичної структури речення – дуплексив із атрибутивно-обставинним значенням черговості дії. Такі дуплексиви виражають ознаку предмета не щодо стану чи якості, а щодо порядку предмета в ряді інших предметів.

Порядкові числівники з подвійним зв'язком органічно пристосовуються до вираження місця предмета в ряді інших предметів. Пор.: «*Перед першим уроком відбулася лінійка в школі*» і «*Першим у клас зайшов учитель*». Типове категоріальне значення порядкового числівника *перший* (порядок при лічбі) отримує в другому реченні додаткові ознаки, викликані подвійністю зв'язків. Якщо одинарний зв'язок з іменем передбачає наявність однорідних предметів, серед яких виділяється *перший*, то подвійний зв'язок, зберігаючи цю ознаку як визначальну лексико-семантичну властивість слова, доповнює її здатністю виражати порядок при лічбі не стільки неоднорідних предметів, скільки порядок при лічбі цілих ситуацій (*Учитель зайшов у клас. Учитель був першим, хто зайшов у клас. За ним зайшли учні. = Другими зайшли учні. = Потім зайшли учні*). Віднесеність числової характеристики «порядку при лічбі» не тільки і не стільки до імені, скільки до дії, супроводжується, як бачимо, функціональним зрушенням, поєднаним із зміною значення числівника в структурі речення. Черговість як ознака предмета, що виявляється разом із дією, передбачає одну й ту саму дію не лише в різних референтно-часових площинах, але й дію, яка властива різним предметам. У позиції дуплексива з атрибутивно-обставинним значенням черговості найчастіше вживаним є порядковий числівник *перший* чи його еквівалент *один з перших*, а також прикметник з антонімічним значенням *останній*.

Отже, основною ознакою дуплексива як особливого компонента формально-синтаксичної структури речення є подвійний зв'язок його з іншими компонентами, незалежно від позицій і семантики останніх. Виділення дуплексива в окремий компонент синтаксичної структури речення, з одного боку, повністю виправдовує себе наявністю формально-граматичної ознаки – подвійного зв'язку, а з другого – дозволяє акумулювати часткові семантико-синтаксичні значення

контамінованого атрибутивно-обставинного синтаксичного відношення як окремого різновиду синтаксичних відношень між компонентами синтаксичної структури двоскладного речення.

3.5.5. Повнозначне слово в структурі речень із детермінантами

Адекватне представлення природи й властивостей повнозначних слів вимагає хоча б коротких зауваг щодо їхнього функціонування в усіх можливих позиціях реченнєвої структури. Як уже зазначалося, такими основними позиційними умовами є словосполучення та семантичні єдності, в яких реалізується автосемантична/синсемантична природа повнозначного слова й особливості транспонування останніх у структуру речення. Ці умови забезпечують аналіз повнозначних слів основних частин мови в пропонованих координатах, виділення прислівних компонентів (придієслівних, приіменникових, приприкметникових), компонентів із подвійним зв'язком (дулексива), в сукупності їхніх формально-граматичних та семантичних ознак.

Зрозуміла річ, аналіз повнозначного слова був би недостатнім без уваги до ще одного компонента речення, металінгвістично номінованого «детермінантом», тобто традиційного члена речення, який залежить від граматичного центру речення.

Фундамент теорії про члени речення, що поширюють граматичний центр речення, було закладено М.М.Колшанським, О.Х.Востоковим, Ф.І.Буслаєвим, О.О.Потебнею, О.В.Поповим, Д.М.Овсянко-Куликовським. Уже Ф.І.Буслаєв не включав у групу підпорядкованих деякі обставинні прийменниково-відмінкові форми імені: «...від атрибутивних і додаткових потрібно відрізнити ще такі члени, які не знаходяться у явному синтаксичному зв'язку з словами, до яких приєднуються».

Д.М.Овсянко-Куликовський вказував на наявність у реченні слабкого підрядного зв'язку, який учений назвав «мнимим керуванням». Характеризуючи різні види додатків, він писав, що окремі з них «...лише прилягають до дієслова, знаходяться при ньому, а не керуються ним безпосередньо, не зумовлюються ні лексичним значенням дієслова, ні його станом, ні характером цілого звороту». В.В.Виноградов наголошував на тому, що слабке керування «...якісно відрізняється від керування у власному розумінні цього слова» [58, с. 27]. Немає потреби спеціально зупинятися на історії

вивчення цієї проблеми. Довготривалий і постійний інтерес учених до цього питання детально викладений у монографічному дослідженні В.П.Малащенка «Свободное присоединение предложно-падежных форм» [199, с. 100], а окремі сторони питання, що в тому чи іншому ракурсі порушувались ученими, розглянуто і систематизовано І.Р.Вихованцем⁵. В.П.Малащенко називає зв'язок детермінанта з граматичним центром речення як «вільне приєднання», І.Р.Вихованець кваліфікує його як однобічний підрядний зв'язок, особливо підкреслюючи при цьому слабкий характер підпорядкування. Звичайно, суть питання полягає не в назві зв'язку, а в тому, що підрядний зв'язок окремих компонентів речення стає настільки слабким і позбавленим впливу на нього валентних особливостей слів, що вони потрапляють на абсолютну периферію реченнєвої структури. Інша річ, що ця «крайня периферійність» таких елементів не однаковою мірою властива двоскладним реченням різної будови як і словам у такій позиції. Ослаблений зв'язок їх із присудками аж до наявності так званого «вільного приєднання» в конкретних реченнях простежується по-різному. В одних випадках не спостерігається будь-яких ознак прислівності підпорядкування: *Другого для Дніпро став ще грізнішим* (Я.Баш). В інших випадках такий зв'язок все ж можна виявити, хоча він і не прогнозується синсемантизмом слів: *Обіч наречених ішли дружки* (Л.Дмитерко) – *ішли де? – обіч наречених*.

Конкретний матеріал переконує нас у тому, що детермінанту властиві дві основні ознаки, які дозволяють не тільки кваліфікувати його як окремий компонент речення, але й відмежовувати від факультативних компонентів прислівної залежності при умові, що останні займають периферійні позиції у формально-синтаксичній структурі речення. Такими ознаками є: а) відсутність прислівного зв'язку, а отже, й залежність від граматичного центру речення в цілому; б) наявність додаткової по відношенню до граматичного центру предикації. Експлікація додаткової предикації у реченнях досягається шляхом застосування трансформацій (перетворення компонентів у реченнєву структуру): *Ти з сонцем встав* (В.Бичко). – *Сонце встало, Ти встав; Встало сонце, і ти встав; Ти встав, коли встало сонце*.

---

⁵ Вихованець І.Р. – Див.: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 246-248.

Одним із аргументів, що підтверджують залежність детермінанти від граматичної основи речення, а не від окремого компонента, є трансформація речень у два простих, одне з яких являє собою двоскладну структуру з підметом *це*, в якому акумулюється відповідний зміст і структура другого речення без детермінанта: *Давно війна на світі відгула* (Л.Забашта). – *Війна на світі відгула. Це було давно*.

Неприслівність підпорядкування є основною причиною слабого підрядного зв'язку детермінанта з граматичним центром речення. Якщо прислівне підпорядкування включає потенцію певної граматичної форми підпорядкованого компонента чи позиції з певним значенням, а звідси і його структурно-семантичну визначеність, то неприслівний характер підрядного зв'язку детермінанта супроводжується його граматичним і семантичним варіюванням, семантичною невизначеністю.

Граматичний центр речення, крім відсутніх у нього потенцій прогнозування форм слів залежного складу (детермінанта), позбавлений також можливості визначати його семантику. Безумовно, можна визначити систему форм детермінуючих компонентів, їх морфологічні парадигми, але всі форми не будуть прогнозуватись семантикою відповідних слів. Кожен із детермінантів доповнює інформативний зміст речення і не є ні менш обов'язковим, ні більш факультативним. При наявності декількох детермінантів у структурі речення їх місце по відношенню до граматичного центру не закріплене системою мови і може змінюватися в різних відрізках мовлення.

Детермінанти як складові реченнєвих структур в їхніх конкретних мовленнєвих реалізаціях нерідко виявляють залежність від лексико-граматичної природи конкретних словоназв денотатів у присудковій позиції двоскладного речення. Тому у багатьох випадках важко буває відмежувати детермінант від компонента прислівної залежності з тотожним семантико-синтаксичним відношенням. Так, наприклад, окремі часткові значення обставинних відношень однаково властиві як детермінантам, так і компонентам прислівної залежності.

Такими, наприклад, є локалізуючі значення обставинних відношень. Порівняємо два речення: *А в глухій лісовій дебрі посеред непролазної гущавини примістилась невеличка затишна поляна* (П.Козланюк); *Над рікою вечір плаче* (В.Сосюра). Детермінант

перевіряється трансформацією «вилучення» його із структури речення. Якщо поширювач не зумовлений синсемантизмом дієслова, він легко опускається, не впливаючи на семантику дієсловоназви, і не утворює семантично не завершеної конструкції. У першому реченні трансформація «вилучення» синтаксичного компонента з обставинним локалізуючим значенням пов'язана з утворенням семантично не завершених конструкцій (*Невеличка затишна поляна примістилась...*). Це є свідченням того, що дієслово *примістилась* утворює разом із залежним іменником із прийменником словосполучення, причому має місце сильний прислівний зв'язок: утворюються сильні позиції для заміщення їх обов'язковими компонентами з обставинним локалізуючим значенням. У другому реченні результат застосування трансформації «вилучення» виявляється іншим: утворюється конструкція, яка являє собою семантично завершене речення, і значення дієслів при цьому не змінюється: *Вечір плаче*.

Якщо локальні значення обставинного відношення майже однаково властиві обов'язковим компонентам, факультативним компонентам і детермінантам і відмежовують детермінанти за ознакою відсутності прислівних зв'язків із дієсловом-присудком, то інші семантико-синтаксичні значення обставинних відношень найчастіше характеризують детермінанти. Це повністю стосується і компонентів із темпоральним значенням. Обставинне темпоральне значення є семантико-синтаксичним значенням, властивим, насамперед, детермінантам. Особливо це стосується прийменниково-відмінкових конструкцій із темпоральним значенням, які майже завжди мають додаткову предикацію у структурі простого речення. Такі висновки підтверджуються відповідними трансформаціями.

Якщо дієслово в позиції присудка є автосемантичним, то речення трансформується в просте непоширене речення і в речення з підметом *це*, присудком, вираженим дієсловами *трапитися*, *статися*, *продовжуватися*, і обов'язковим компонентом з темпоральним значенням: *Ураган лютував ще з годину* (З.Тулуб) – *Ураган лютував + Це продовжувалося ще з годину*.

Якщо дієслову в позиції присудка властивий синсемантизм, то при відповідних трансформаціях структура першого речення включає також обов'язкові поширювачі: *Після мітингу він подався до дітей* (І.Цюпа) – *Він подався до дітей + Це сталося після мітингу*.

Універсальна лексична семантика дієслів, використовуваних у трансформах (*мати місце*), дозволяє акумулювати різноманітні значення дієслів-присудків, які в конкретних реченнях виражають дії, процеси, стан, підтверджує неприслівну на рівні словосполучення і неприслівну на рівні речення залежність компонентів із темпоральним значенням. Тому такі трансформації вважаємо досить суттєвими при відмежуванні детермінантів із темпоральним значенням від обов'язкових і факультативних компонентів прислівної залежності.

Детермінанти, на відміну від інших синтаксичних компонентів, виявляють багатство семантико-синтаксичних значень із виразно виявленим синкретизмом. Особливо це характерно для детермінантів, виражених прийменниково-відмінковими групами іменників. У складних випадках аналізу відношень і їх часткових значень необхідно застосовувати, на наш погляд, найбільш ефективний прийом аналізу – трансформації. Наприклад: *На морозі тріщать дерева* (П.Воронько). – *Дерева тріщать ч о м у ? – тому що мороз; при як і й у м о в і ? – при наявності морозу; к о л и ? – коли є мороз.* Пор.: *Від морозу тріщать дерева.* Ще приклад: *Футбольний м'яч при ударі в штангу воріт відскакує назад.* – *М'яч відскакує назад ч о м у ? – тому що вдаряє в штангу; при як і й у м о в і ? – при ударі; к о л и ? – коли вдаряє.* Пор.: *М'яч відскакує від удару.*

Є речення, коли зміст граматичної основи без детермінанта з обставинним значенням повністю втрачається, особливо при наявності заперечення в присудку: *Удосконалення навчально-виховного процесу в школі неможливе без бажання і вміння вчителя створювати в класі сприятливу психологічну ситуацію* (З журн.). Обов'язковість такого компонента зумовлена не семантичними особливостями слова-присудка, а наявністю заперечення як своєрідного стилістичного засобу вираження ствердження. Детермінант у структурі речення частково нейтралізує його заперечний зміст. У стверджувальних реченнях подібна обов'язковість детермінантів з обставинним значенням умови не має місця: *Дитина розвивається в її активному і різноманітному спілкуванні з предметами і соціальним світом* (З журн.).

Отже, у синтаксичній структурі двоскладного речення детермінанти займають особливе місце. Виступаючи поширювачами не окремого компонента, а предикативної основи речення (головних компонентів з їх обов'язковими поширювачами) в цілому,

детермінанти перебувають з нею в слабких синтаксичних зв'язках, відображаючи при цьому значення зумовленості (причини, умови, мети та ін.) і слабкої семантичної залежності (об'єкту спрямованість, локальне та темпоральне значення).

3.5.6. Семантична кореляція словоназв денотатів у граматиалізованих семантичних єдностях – складених присудках із автосемантичними дієсловами

Як уже зазначилося, автосемантичні дієслова становлять особливий розряд дієслівної лексики, який має специфічні сполучувальні, лексико-семантичні та функціональні параметри, встановлення яких ґрунтується на вивченні семантики слова та теорії функціонального аналізу мовних одиниць загалом.

Автосемантичні дієслова української мови, які за сукупністю визначальних семантико-дистрибутивних ознак утворюють окремий лексико-граматичний клас лексичних одиниць [129; 131; 132], виявляють функціональну активність у межах дієслівного складеного присудка. Попри поглиблене вивчення семантико-граматичної природи українського дієслова, яке враховує його автосемантичні/синсемантичні потенції [131], функціональні параметри автосемантичних дієслів, зокрема у формально-граматичному аспекті, остаточно не встановлені, що *актуалізує* пропонуваній підхід. Спробуємо виявити специфіку автосемантичних дієслів різних лексико-семантичних полів щодо заповнення ними позиції дієслівного складеного присудка у формально-синтаксичній структурі простого речення.

Відомо, що синтаксична категорія дієслівного складеного присудка слугує для узагальнення граматичних структур «особове дієслово + інфінітив», що становлять семантико-граматичну єдність, здатну лише в сукупності її складників виражати предикативність речення. Саме такі складені форми дієслівного присудка (як і форми складеного підмета та іменного складеного присудка) є відображенням аналітизму вираження грамем синтаксичних категорій [156; 159; 162]. Аналітизм форм вираження значень синтаксичних категорій передбачає наявність у сполученні двох чи більше лексем, частина яких позбавлена можливості передавати значення і бере участь тільки в граматичному оформленні синтаксичних компонентів, «а друга частина, компенсуючи недостатність семантики першої, виражає значення всього словосполучення і надає

йому здатності виступати одиницею синтаксичного членування речення» [Загнітко, Теор. грам., с. 79]. Отже, функціональна роль частин дієслівних складених присудків неоднакова: одні елементи (допоміжні дієслова) виражають зовнішньо- та внутрішньо-синтаксичні значення речень (способу, часу, числа, особи), тоді як інші (інфінітивні форми дієслів) передають семантичний зміст присудка.

У ролі основного елемента дієслівного складеного присудка вживаються дієслова, різні за ступенем автосемантичності, що впливає на обсяг семантичної єдності «особове дієслово + дієслово-інфінітив» та семантичну модифікацію присудка. Пор. речення: *Це ж його Зіронька, яку він так і не зміг врятувати* (О.Гончар) і *Тепер я не можу спокійно спати* (М.Коцюбинський). В обох реченнях семантичні єдності «особове дієслово + інфінітив» граматикалізовані, тобто виконують функцію дієслівного складеного присудка. Це зумовлено інформативною недостатністю особового дієслова *могти*, що підтверджують його дистрибутивні характеристики. Виявляючи граматичну тотожність, зазначені вище присудкові компоненти аналітичної будови по-різному відтворюють предикативні ознаки підметів: *не зміг врятувати*, виражаючи модально модифіковану дію, обов'язково вимагає іншого компонента (*кого?*) для завершення мінімальної реченневої структури і тим самим прогнозує збільшення обсягу семантичної інформації за рахунок обов'язкових прислівних поширювачів придієслівної залежності.

Зовсім іншу природу мають граматикалізовані в дієслівний складений присудок семантичні єдності з інфінітивом, що є автосемантичним дієсловом. Найважливішою ознакою таких утворень є їхня формально-граматична і семантична завершеність, підтвердженням чого слугує відсутність обов'язкової придієслівної позиції: *не можу спати*. Отже, структури типу *хочу жити, намагався посміхнутися, не смів вередувати, розохотився бігати, спробував їсти* і под. виявляють не лише семантико-граматичну нероздільність елементів, яку забезпечує інформативна недостатність допоміжних дієслів, але й, що є не менш важливим, структурно-семантичну завершеність таких присудкових утворень. Інфінітиви автосемантичних дієслів у функції частини складеного присудка утворюють речення без обов'язкових компонентів придієслівної залежності: *«Я мушу вже йти!»* - сказала жінка похлопиво, пригладжуючи собі волосся (О.Кобилянська); *Купив мій брат худобу,*

став потроху розживитись (Марко Вовчок); *Я не хочу обідати, але киньте мені в торбинку шматок хліба та сала* (І.Нечуй-Левицький).

Якщо в системі української мови дієслівні складені присудки є досить поширеними як на фоні присудкових структур загалом, так і на фоні складених, то дієслівних складених присудків завершеної структури є, звичайно, набагато менше. Невелика їхня чисельність зумовлена кількома причинами: кількісною перевагою синсемантичних дієслів над автосемантичними; семантичною вибірковістю допоміжних дієслів у сполучуваностях із інфінітивами автосемантичних дієслів; семантичною структуралізацією автосемантичних дієслів, що виступають у ролі основної частини дієслівного складеного присудка.

Усе це підтверджують дистрибутивні характеристики автосемантичних дієслів [140, с. 9-10] і допоміжних елементів. До останніх традиційно відносять особові форми модальних і фазових дієслів та присудкові прикметники з модальним значенням, які, як відомо, є водночас виразниками зовнішньо- та внутрішньо-синтаксичних категорій і модифікаторами лексико-семантичного змісту присудка. Істотно, що склад таких модифікаторів мовознавці визначають по-різному. Зокрема чимало лінгвістів звужують групу фазових та модальних дієслів, обмежуючи їх лексично. Російська дослідниця Є.М.Галкіна-Федорук, навпаки, значно розширює склад модальних дієслів, зараховуючи до них лексеми із семантикою можливості, волевиявлення, внутрішнього переживання тощо. В українському мовознавстві такої ж думки дотримувався Б.М.Кулик. Нами виявлено кількісний склад модальних та фазових модифікаторів з урахуванням їхніх сполучувальних особливостей і встановлена на цій основі певна градація їхніх дистрибутивних можливостей в утворенні семантико-граматичних єдностей [143; 148; 156]. До семантичних модифікаторів належать лексеми, сполучуваність яких з інфінітивом перевищує 75% від усіх їхніх уживань.

Високу частотність у системі граматикалізованих семантичних єдностей виявляють структури присудків із модальними та прикметниковими модифікаторами. Модальну модифікацію дієслівного складеного присудка з інфінітивом автосемантичного дієслова найчастіше забезпечують модальні дієслова *могти, мусити, зволити, намагатися, сміти, розохотитися, умудрятися, вміти, хотіти, бажати, жадати, спитуватися* та предикативні

прикметники повинен, здатний, схильний, ладен, радий(рад), змушений, зобов'язаний, готовий, оскільки саме вони типово виражають основні модальні ознаки і разом з інфінітивом утворюють граматикалізовані семантичні єдності, що функціонують як складені присудки.

Модальна модифікація останніх має низку особливостей щодо заповнення інфінітивної позиції автосемантичними дієсловами різної семантичної структури. Якщо для одних автосемантичних дієслів природним є сполучення з усіма зазначеними модифікаторами, то семантична модифікація інших обмежена лише декількома модальними елементами або ж взагалі є не можливою.

Як засвідчує аналіз дієслівної модальної модифікації зазнають передусім дієслівні складені присудки з інфінітивною формою автосемантичних дієслів, які входять до лексико-семантичних груп: руху, мовлення, поведінки, фізіологічного стану та психо-емоційного стану. Характерно, що в цьому випадку простежено повну сполучуваність: інфінітивну позицію при всіх модальних модифікаторах заповнює будь-яке автосемантичне дієслово: *Листоноша не міг уже ходити* (Ю.Яновський); *Боженко намагався піднятися* (О.Довженко); *Люди не сміли розходитися, тому що боялися Череваня* (П.Куліш); *Батько не міг говорити* (О.Донченко); *Мовчу тому, що вмію говорити* (Г.Чубач); *Він умудрявся ще й лепетати* (І.Цюпа); *«Не смій горланити посеред двору» - крикнув дід* (П.Панч); *Івоніка не міг збрехати* (О.Кобилянська); *Хто уміє брехати – той уміє і красти* (Нар. тв.); *Ольга не хотіла гордувати – це не для неї* (І.Цюпа); *Марія довго спитувалась заснути* (О.Донченко); *Губенко бив себе по голові, намагався не стогнати* (Ю.Яновський); *Дівча розохотилось їсти* (О.Десняк); *Мала зозуля все кує мані, щоб я не сміла більше сумувати* (Г.Чубач).

Слід зазначити, що коли в позиції інфінітива виступають автосемантичні дієслова психо-емоційного стану, то модифікація такого складеного присудка модальними дієсловами можлива здебільшого за умови вживання їх у загальнозаперечних реченнях: *Галя не жаждала горювати в цей час* (Остап Вишня); *Я не мушу нудьгувати* (Л.Забашта).

Для автосемантичних дієслів звучання характерна сполучуваність із усіма модальними дієсловами, проте якісний склад таких автосемантичних дієслів обмежують лише дві підгрупи, а саме ті, що містять денотативну сему «істота (не людина)» та сему

«людина»: *Кошенята ще не вміли голосно нявкати* (В.Малик); *Пес намагався загарчати, та на це не стало сиз* (О.Ольжич); *«Не смій кизикати так сумно!»* (Г.Чубач); *Жінка мусила ойкнути, щоб її почути* (А.М'ястківський); *Як не спитувавсь дід аукнути – всбе дарма!* (Ю.Бедзик).

Показовими є семантичні модифікації дієслівних складених присудків з інфінітивами автосемантичних дієслів перетворення, виникнення нової ознаки та буття. У межах цих груп коло дієслів, здатних сполучатися з модальними дієсловами, є чітко окресленим. Це деякі автосемантичні лексеми з семами «риси характеру», «психо-емоційний стан», «зовнішній вигляд», «національність» та «багатство» і дієслова із значенням «біологічне існування» та «буття». Характерно, що такі дієслова виявляють вибірковість у сполученні з виділеними дієслівними модальними модифікаторами: *Я можу отупіти від досади* (О.Довженко); *Я намагаюся подобрішати* (Є.Гуцало); *Він вміє вмить тверезіти* (М.Кравців); *Лише мати вміє жити, аби світитися, немов зоря* (В.Стус); *Як жити хотіла я, а не вмирати* (Л.Забашта); *Не смій вмирати в пору золоту!* (Є.Маланюк).

Деяку специфіку виявляють також складені присудки з прикметниковими модифікаторами. Модальна модифікація семантики дієслівного складеного присудка за допомогою предикативних прикметників простежується рідше порівняно з дієслівною модальною модифікацією. Характерно, що хоча потенційно велика група автосемантичних дієслів виявляє здатність сполучатися з присудковими модальними прикметниками, мовленнєві реалізації таких конструкцій є нечастими. Крім того, у більшості випадків речення з такими модифікаторами поширюють детермінантні компоненти: *Я для вас рад на світі жити* (І.Франко); *Степан ладен був бігати день і ніч* (А.М'ястківський).

Як засвідчують спостереження, репрезентація основної частини дієслівного складеного присудка за прикметникової модальної модифікації має вибірковий характер у межах різних лексико-семантичних груп. Найбільш продуктивними в межах прикметникової модальної модифікації є автосемантичні дієслова поведінки. Усі лексеми цієї групи сполучаються майже з усіма прикметниками, за винятком предикативного прикметника *схильний*: *Зайка повинна веселитися, стрибати, радіти, бо тепер весна* (О.Копиленко); *Ця дівчинка не здатна согрішити* (Панас Мирний); *Ірен змушена була інтригувати весь вечір* (В.Підмогильний).

Серед інших автосемантичних дієслів, здатних репрезентувати модель дієслівного складеного присудка «предикативний прикметник + інфінітив дієслова», вирізняються лексеми, що належать до автосемантичних дієслів руху, трудової діяльності та психо-емоційного стану. Дієслова руху поєднуються з усіма предикативними модальними прикметниками, за винятком прикметників *схильний* та *зобов'язаний*: «*Вибачте, я повинен уже їхати*», - *відрізав гість* (О. Десняк); *Хлопці раді були знову літати* (Є.Гуцало); *Олег тепер змушений бігати кожного дня* (О.Донченко).

З усіма присудковими модальними прикметниками (за винятком *схильний*) поєднуються також автосемантичні дієслова трудової діяльності: *Вчителювати, як виявилось пізніше, він був не здатен* (С.Васильченко); *Новоприбулий готовий був директорувати вже наступного дня* (А.Хижняк).

З інфінітивними формами автосемантичних дієслів психо-емоційного стану вживаються всі предикативні прикметники, однак простежується несистемна вибірковість у сполученні з предикативними прикметниками *схильний* та *радий*: *Хлопець ладен був заплакати від така думки* (В.Близнець).

Деяку специфіку виявляють також складені дієслівні присудки з автосемантичним інфінітивом та модифікатором, вираженим фазовим дієсловом. Фазову модифікацію дієслівного складеного присудка забезпечують фазові дієслова, які вказують на початок, продовження і закінчення дії чи стану. Для характеристики фазової модифікації семантико-граматичних предикативних єдностей, в інфінітивній позиції яких виступають автосемантичні дієслова, ми обмежилися системою найуживаніших фазових допоміжних дієслів: *починати, братися, заходжуватися, стати, продовжувати, закінчувати, переставати, припиняти*.

Фазову модифікацію дієслівного складеного присудка характеризує ширший, порівняно з модальною модифікацією, спектр сполучуваності інфінітивів автосемантичних дієслів із зазначеними фазовими модифікаторами. Зокрема особові форми допоміжних фазових елементів можуть модифікувати інфінітиви автосемантичних дієслів руху: *Ераст Антипович став повільно походити* (Марко Вовчок); *Він інколи брався бігти, придержуючи свої клунки на плечах* (М.Коцюбинський); мовлення: *Василь вигукнув: «Тату, ану перестань кричати!»* (В.Малик); *Череваниха продовжувала говорити* (П.Куліш); звучання: *Чорна муха замоталася в ту і:ітку*,

стала пиццать (І.Франко); *Пташки заходжувалися співати все голосніше* (О.Донченко); трудової діяльності: *Ох заходився чаклувати* (А.Шиян); *Це ти починав тут орати і сіяти* (Л.Забашта); поведінки: *Чумаки, повертаючись додому, в перший же день, починали гуляти* (І.Данилевський); процесуальної властивості: *Десь о пів на п'яту стало сходити сонце* (М.Черемшина); *Квіти перестали рости в нашому садочку* (О.Десняк); фізіологічного стану: *Але німий їсти не став, хоч і долучився охоче до гурту* (П.Загребельний); *За останній час тьотя стала хворіти* (Остап Вишня); психо-емоційного стану: *Докія продовжувала нудьгувати і плакати* (О.Кобилянська).

У межах автосемантичних дієслів перетворення та буття простежена тенденція до вибірковості у модифікаціях їх різними фазовими дієсловами. Зокрема для таких дієслів нетиповою є сполучуваність із фазовими модифікаторами *братися, заходжуватися, закінчувати, переставати та припиняти*. Крім того, якщо на сполучення автосемантичних дієслів перетворення з іншими фазовими дієсловами не впливає їхня семантична стратифікація, то фазова модифікація буттєвих автосемантичних дієслів охоплює переважно дієслова з семою «біологічне існування»: *В середині березня почав дружно танути сніг* (Д.Гжицький); *Тільки, на жаль, качка все продовжувала старіти* (М.Стельмах); *Сивіть починало твоє золоте волосся* (Л.Забашта); *Я перестану жити як тварина* (П.Загребельний); *У цьому році від посухи почала вимирати худоба* (Г.Данилевський).

Важливо наголосити і на тому, що до аналізу сполучувальних характеристик автосемантичних дієслів і семантичних (як модальних, так і фазових) модифікаторів не залучалися аспектуально марковані дієслова, оскільки для них позиція інфінітива в складеному дієслівному присудку є нетиповою. Так, інфінітивну позицію при модальних модифікаторах зрідка можуть заповнювати лише окремі автосемантичні дієслова із додатковою аспектуальною семою інгресивності: *Тепер я можу спокійно заснути* (М.Коцюбинський); *Прися намагалася заплакати, та передумти* (А.Кашенко); *Зволив заговорити, ну що ж, - послухаємо* (О.Левада); *Я хочу закричати на весь світ* (Г.Чубач) та додатковою аспектуальною семою сативності (здебільшого при модальному дієслові *могти* із заперечною часткою «не»): *Іванко їв і не міг наїстися* (А.Шиян). Фазова модифікація аспектуально маркованих автосемантичних дієслів взагалі виявляється майже не можливою, оскільки більшість таких дієслів

їхнім семантичним складом передають дію, вже окреслену певними часовими періодами.

Отже, автосемантичні дієслова української мови разом з інформативно недостатніми особовими дієсловами та предикативними прикметниками утворюють аналітичні семантичні єдності, що граматикалізуються у формально-граматичний компонент речення – дієслівний складений присудок. Автосемантизм інфінітивних компонентів забезпечує не лише семантико-граматичну, а й структурно-семантичну завершеність присудкових утворень, позбавляючи їх здатності прогнозувати позиції для поширювачів з обов'язковою придієслівною залежністю. Семантична модифікація такого дієслівного складеного присудка безпосередньо пов'язана з лексико-семантичною природою автосемантичних дієслів, які виявляють певну вибірковість у межах семантичних груп щодо сполучення з інформативно недостатніми особовими дієсловами та предикативними прикметниками [143; 156].

Найбільший спектр сполучуваності представлено за фазової модифікації, а найменший – при модальній модифікації за участю предикативних прикметників. Характерно, що якщо для фазової модифікації дистрибутивні перетини визначено переважно на рівні фазового дієслова та всього загалу певного дієслів, то для встановлення сполучувальних параметрів модальної модифікації, особливо дієслівної, визначальним моментом є диференційна розчленованість складу дієсловоназв, придатних для модальної модифікації лексеми. Аспектуально марковані автосемантичні дієслова не можуть виступати в позиції інфінітивної частини дієслівного складеного присудка, що зумовлено особливостями їхньої семантичної структури.

РОЗДІЛ четвертий ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ МОДЕЛЮВАННЯ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ⁶

4.1. Повнозначне слово в непоширеному реченні

Речення є складною лінгвістичною одиницею і багатоплановим об'єктом дослідження синтаксису. У найзагальнішому і водночас найзвичайнішому своєму вияві речення визначається як граматично оформлена за законами відповідної мови цілісна одиниця мовлення, що виступає головним засобом формування, вираження й передачі думки.

Речення вивчається в основному в трьох аспектах: структурному, смислового (семантичному) та комунікативному.

Під час аналізу речення з погляду його структури (будови) в ньому виділяють насамперед основні конструктивні одиниці (компоненти структури), які, вступаючи у предикативні відношення, утворюють граматичну основу речення (предикативний центр, кістяк, предикативне ядро). З погляду формальної організації речення як синтаксичної структури, здатної виражати комунікативний задум того, хто говорить, розглядаються інші синтаксичні елементи речення (другорядні члени, поширювачі граматичної основи), граматично залежні одне від одного слова у синтаксичній функції відповідного члена речення чи від предикативного центру речення в цілому.

Семантичний аспект вивчення передбачає розгляд речення стосовно позамовної ситуації, того фрагмента дійсності, який відтворюється структурою речення. В цьому плані заслуговує на увагу вивчення семантичних моделей речення, тобто систематизація конкретних ситуацій, для вираження яких використовуються різні структурні моделі речень. Семантика речення значною мірою залежить від лексичного наповнення компонентів його структури. Так, наприклад, структурно однотипні речення (двоскладні непоширені) *«Спить діброва»* (Т.Шевченко); *«Село багатіє»* (Остап Вишня); *Сестра вчителює* з погляду семантики, тобто з погляду

---

⁶ У монографії проблематика й практика моделювання структури простого речення обмежені питаннями, які стосуються формально-синтаксичної структури двоскладного речення, і сконцентровані на виявленні особливостей автосемантичної/синсемантичної природи повнозначних слів.

вираження компонентами їх структури (підметом і присудком) конкретних ситуацій, є різними. В реченні *Спить діброва* виражається відношення між предметом і його процесуальним станом, в реченні *Село багатіє* – між предметом і зміною (перетворенням) його процесуального стану (пор.: *Село стає багатшим*), а в реченні *Сестра вчителює* – між особою та її конкретною діяльністю (пор.: *Сестра – вчителька; Сестра працює вчителькою*).

Кожне речення виконує свою комунікативну функцію, служить засобом спілкування. Тому комунікативний аспект вивчення речення є не менш важливим, ніж структурний чи семантичний. Вивчаючи речення з погляду комунікативного призначення і відповідно його комунікативної організації, використовують термін «висловлювання». Для висловлювання як конкретної комунікативної одиниці характерна інтонація в усному мовленні або відповідний знак (крапка, знак питання, знак оклику) в писемному. Комунікативний аспект знайшов місце в теорії актуального членування, яка нерозривно пов'язана з ученням про порядок слів у реченні. Будь-яке речення актуально членується на тему (вихідну частину актуальної інформації, менш важливу, відому з попереднього контексту, елемент, що поєднує висловлювання з попереднім текстом) і рему (те, що повідомляється про тему, носій нового у висловлюванні).

Структурний, семантичний і комунікативний аспекти найтісніше пов'язані між собою, нерідко їх важко відокремити один від одного. Цей зв'язок пояснюється тим, що інформація, закладена в реченні, організується відповідним чином його формальною структурою, зумовлюється лексичним наповненням і підпорядковується комунікативному завданню. Але для практичних потреб розширення і поглиблення теорії речення різноаспектне вивчення його складної сутності вкрай необхідне.

Традиційно у практиці вивчення синтаксису багатоаспектний аналіз речення знайшов утілення у структурно-семантичній характеристиці. Цей принцип може бути використаний і під час аналізу простого непоширеного речення.

Усі традиційні аспекти, як і усталені та оновлені теорії речення, базуються на осмисленні найголовнішої складової реченневої структури – на повнозначному слові, що акумулює в собі структурні, семантичні та комунікативні вияви ознак відповідних теорій.

Якщо спробувати в кожному окремому фрагменті граматичної теорії, результати якої поіменовані тією чи іншою металінгвістичною назвою, знайти його доміанти, то виявляється, що така доміанта обов'язково певним чином корелює чи є бодай дотичною до повнозначного слова, його міжрівневої категорії «автосемантизм/синсемантизм».

Водночас є деякі традиційні категорійні визначеності граматичних, зокрема синтаксичних теорій, у яких така корелятивність простежується досить виразно.

Саме такою «визначеністю» виступає поняття, іменоване «непоширеним реченням», доміантна ознака якого спроектована на мінімум складових його формально-синтаксичної структури: *Сходить сонце; Трава зеленіє; Птахи відлетіли; Чайник кипить; Весна; Світає* і т.под.

Непоширене речення кваліфікують як цілісну, побудовану за законами конкретної мови синтаксичну структуру, яка складається тільки з підмета і присудка чи являє собою лише головний член односкладного речення і служить засобом формування, вираження і передачі думки. В основі виділення непоширеного речення лежить структурна ознака – обмеження його складу лише головними компонентами (граматичною основою, структурним мінімумом). Наявність у реченні принаймні одного з другорядних членів перетворює непоширену структуру в структуру поширену. Пор., наприклад: *Листя зашелестіло* (непоширене речення) і *Опале листя зашелестіло* (поширене речення); *Відшуміли грози* (непоширене речення) і *Дивно відшуміли грози* (поширене речення); *Дощик почав накрапати* (непоширене речення) і *Зранку дощик почав накрапати* (поширене речення).

Звичайно, в практиці мовного спілкування частіше вживаються поширені речення, оскільки потенційні можливості їхньої синтаксичної структури й семантичних варіацій ширші для відтворення мовними засобами складних зв'язків і взаємовідношень предметів і явищ об'єктивної дійсності. Проте нерідко в писемних текстах, як і в усному мовленні, вживаються непоширені речення, що зумовлено комунікативними настановами висловлювання, синтаксичною організацією тексту та стилістичними потребами викладу.

Отже, поняття «непоширеність» («непоширене речення») виявляє виразні корелятивні ознаки з поняттям «автосемантизм» повнозначної словоназви денотата.

Непоширене речення являє собою своєрідну синтаксичну одиницю як з погляду структури, так і з погляду семантики та функціонування. Особливістю його синтаксичної організації є насамперед обмеження складу лише головними компонентами: «*Батальйон завмер*» (П.Панч); «*Одзвеніли коси. Одшуміло жито*» (В.Сосюра); «*Зайшло сонце*» (Ю.Збанацький); «*Поїзд не запізнювався*» (Д.Бедзик); «*Темніє небо*» (В.Бичко); «*Він командир*» (О.Гончар); «*Хвіртка відчинена*» (В.Козаченко); «*Обличчя – наче з гіпсу*» (А.Головко).

Кваліфікативні особливості непоширених речень двоскладної та односкладної структури також корелюють із поняттям – терміном «однослівність», коли йдеться про змістове наповнення головних компонентів речення (підмета, присудка, головного компонента односкладного речення), тобто вираження їх автосемантичними словоназвами предметних, процесуальних чи атрибутивних денотатів.

Двоскладні непоширені речення найчастіше двослівні, а односкладні непоширені – однослівні. Це пояснюється тим, що головні компоненти таких непоширених речень виражаються автосемантичними словами.

Проте є чимало й таких слів, що обов'язково вимагають поширювачів, які забезпечують їм лексичну визначеність і однозначність називання. Це – інформативно недостатні слова. Будучи повнозначними, вони ніколи не вживаються самостійно, виступають лише стрижневими компонентами сполучень слів, у яких залежне слово має конкретніше лексичне значення з погляду змісту, чим і компенсується інформативна недостатність підпорядковуючого слова (*стати відмінником, видати себе за героя, хотіти працювати*).

У непоширеному реченні такі слова можуть бути стрижневими компонентами сполучень слів у функції підмета, присудка та головного компонента односкладного речення: «*Наближалася валка автомашин*» (П.Гуріненко); «*Хлопець хотів стати інженером*»; «*Почало вечоріти*» (О.Левада).

Залежно від кількості компонентів, які входять до складу граматичної основи, непоширені речення бувають: двоскладні (*Сонце пече. Хиталися дерева. Успіх – це праця. Гагарін – космонавт*) і

односкладні (*Світає. Вчимося. Вечір*). Отже, структуру всіх непоширених речень становлять лише головні компоненти речення (підмет, присудок у двоскладному чи головний компонент в односкладному реченні). Кожен із головних компонентів речення виконує свою роль. Підмет словесно називає предмет думки, якому властиві певна дія, стан або ознака, що їх передає присудок. Підмет може вказувати на особу: *Дівчина посміхнулася* (О.Гончар); явище: *Ідуть дощі* (М.Коцюбинський); предмет *Сад мовчить* (Л.Первомайський); абстрактне поняття: *Щастя – це робота* (О.Довженко); опредмечену дію: *Курити – шкідливо*; узагальнено-опредмечене поняття, що дістає статус назви предмета лише в ролі підмета: *Але – сполучник*.

Структура непоширеного речення «не допускає» розширення меж підмета другорядними компонентами речення чи ускладненню, наприклад, однорідними. Оскільки специфікою підмета непоширеного речення є вираження його автосемантичною словоназвою, то склад непоширених речень значною мірою визначається природою підмета, в ролі якого функціонують слова із завершеною семантикою, що, як правило, є назвами осіб, предметів, явищ: *Вова закам'янів* (С.Васильченко); *Демид посумнів* (П.Козланюк); *Червоніє горобина. Золотіє листя* (М.Нагнибіда); *Повіяли вітри. Почувся грім* (Я.Баш).

Присудок виражає предикативну ознаку предмета-підмета. Це загальне значення присудка в реченнях конкретизується залежно від лексико-граматичної природи автосемантичних словоназв денотатів. Це може бути дія: *Поїзд зупинився*; стан: *Природа пробуджується*; якість: *Урожай був багатий*; приналежність: *Портфель – його*; кількість: *Довжина – метр*. Присудок непоширеного речення, як правило, виражається словами, що не допускають у реченні обов'язкового комунікативного розгортання висловлювання. Тому склад присудків у непоширеному реченні теж структурно й семантично обмежений відповідними словесними формами, що характеризуються завершеністю семантики.

У непоширених реченнях дієслівної будови роль присудків найчастіше виконують автосемантичні словоназви процесуальних денотатів, що означають: а) стан особи: *Оксана мучалась* (Я.Баш); *Я хвилююсь* (Ю.Збанацький); *Таня почервоніла* (В.Гжицький); б) процесуальний стан предмета (переважно явищ природи); *Сонце зайшло* (Я.Гримайло); *Шелестить листя* (Я.Галан); *Вітер затих*

(Ю.Збанацький); *Спустився вечір* (М.Коцюбинський); в) початок, кінець чи продовження відповідного стану, в якому перебуває предмет: *Почалося будівництво* (Ю.Збанацький); *Розмова увірвалася* (В.Гжицький); *Бій наростав* (О.Гончар); г) перехід із одного стану в інший: *Рана зажила* (Я.Галан); *Ґрунт твердішав* (О.Бойченко); д) конкретну дію особи як її постійне заняття, спеціальність: *Батько візникував* (О.Донченко).

У непоширених реченнях іменної будови присудки, як правило, однослівні, виражені автосемантичними іменниковими чи прикметниковими словоназвами: *Школа – святиня* (В.Сухомлинський); *Будяк – це бур'ян. Буряк – це рослина; Ми добрі. Ми дужі* (І.Муратов). Нерідко до складу іменних присудків, стрижневим елементом яких є іменник, входять прикметники, що виражають основну предикативну ознаку предмета-підмета, або слова інших частин мови, які пов'язані з іменником обов'язковим прислівним зв'язком і становлять разом із ним нерозкладну семантичну єдність, що реалізується в синтаксисі як один формально-синтаксичний компонент: *Говдя – людина особлива* (П.Гуріненко); *Сприймання – сукупність відчуттів; Секунда – одиниця часу*.

Головні компоненти двоскладного непоширеного речення (підмет і присудок) у конкретних висловлюваннях можуть ускладнюватися, утворюючи різноманітні регулярні реалізації цих моделей. Серед реалізацій структури непоширеного двоскладного речення найчастіше вживаються речення, в яких:

- роль складеного підмета виконують сполучення іменника з кількісним чи неозначено-кількісним числівником або сполучення інфінітивної форми дієслова-зв'язки з іменним словом, що являють собою семантичні єдності, які утворюють один формально-синтаксичний компонент (складений підмет): *Три дні минуло; Горіло троє багать; Червоніло ціле море колосків; Хлопців прийшло чоловік десять; Бути прикладом – честь; Стати переможцем – нелегко;*

- роль складеного присудка виконують сполучення допоміжного дієслова й інфінітива (у складених дієслівних присудках), дієслівної зв'язки й іменної частини (у складених іменних присудках) або допоміжного дієслова, дієслівної зв'язки й словоформи, що несе основний зміст (у непростих присудках ускладненої будови, т.зв. «трьохелементних»): *Погода могла змінитися; Брат став учителем; Хлопець хотів бути трактористом;* простий присудок ускладнюється повторенням того

самого дієслова: *Ходив він, ходив*; повторенням спільнокоренових дієслів; *Ой, і плакав же він, приплакував*; повторенням синонімічних дієслів (*дивитись – поглядати, ходити – підбігати*); поєднанням дієслів із лексично незамінними елементами (*взяти, знати* в наказовому способі), що втратили повноту свого значення: *А хлопець знай конструює* чи із значенням реалізації раніше запланованої дії: *А він візьми та й прийди*; у присудку вживаються зв'язки або зв'язкові утворення (*це, це є, це і є, і є, ось, те саме що, це те саме що, не що інше як, такий, це значить, ось такий* та ін.).

Непоширене односкладне речення – це такий структурно-семантичний тип простого речення, в якому наявний лише один головний компонент, що за формою збігається з підметом або присудком двоскладного речення, але поєднує в собі значення логічного суб'єкта і предиката і виражається автосемантичними словоформами: *Ніч; Тиша; Світає; Працюєте? – Учителю; Встати; Будьте пильні*. Головний компонент таких речень структурно і семантично обмежений, тому що його утворюють лише повнозначні слова (іменники та дієслова), які самотійно здатні номінувати відповідний фрагмент дійсності. Структура непоширеного односкладного речення обмежується одним головним компонентом, вираженим автосемантичним іменником у називному відмінку (в номінативних реченнях) і автосемантичними дієсловами в певних формах (в означено-особових, безособових, узагальнено-особових, неозначено-особових, інфінітивних реченнях).

У регулярних реалізаціях непоширених односкладних речень головні компоненти можуть ускладнюватися модальними дієсловами, а також дієсловами, що означають початок, продовження або кінець дії: *Почало світати; Хочете працювати? Можете бути спокійні*.

Крім специфічної структурної визначеності, непоширене речення увиразнюється і як комунікативна одиниця з властивим їй комплексом семантичних ознак, залежних від лексичної природи повнозначних словоназв у позиції головних компонентів.

Семантика непоширеного двоскладного речення залежить від відношень, які утворюються внаслідок взаємодії головних компонентів. Характер таких відношень зумовлюється семантикою автосемантичних словоназв у функції підмета і присудка. Звичайно, семантика слова-підмета є домінуютьною щодо вибору дієслова-присудка, зумовлює його синтаксичне значення і структуру. Проте семантичні варіанти речень визначаються залежно від ознак дієслова-

присудка. У двоскладних непоширених реченнях із дієслівним присудком предикативна ознака виступає як активна дія або як процесуальний стан, що конкретизуються значенням дієслівних словоформ. Залежно від цього між головними компонентами утворюються два типи смислових відношень: а) підмет як діяч – його діяльність: *Робітник працює*; б) підмет як носій стану – його процесуальний стан: *Ліпа цвіте*.

Предикативна ознака як діяльність підмета може мати характер довготривалої або результативної дії залежно від видо-часових форм дієслова-присудка: *Хлюпає дощ*; *Лютувала буря* (Я.Баш); *Бабуся спинилася* (С.Васильченко).

Предикативна ознака як процесуальний стан підмета – носія стану може вказувати на: а) перебування підмета у відповідному, конкретизованому лексичним значенням дієслова, психічному чи фізичному стані (*вередувати, нервувати, бушувати, буяти, біліти, задихатися, хворіти, нездужати, осліпнути, покалічитися* та ін.); б) перебування у стані мислення, думання, говоріння, творчості (*говорити, виступати, доповідати, думати, творити, мовчати*); в) перетворення (перехід) з одного стану в інший (*загорати, закам'яніти, знепритомніти, відходити, відставати, видужувати, заживати, зледащити, занепадати, танути* і т.ін.).

Семантичні варіанти двоскладних непоширених речень іменної будови утворюються на базі двох моделей: із координованими головними компонентами (*Сестра – відмінниця*; *Погода – чудова*) та з некоординованими (*Брат у партизанах*).

Речення з координованими головними компонентами найширше представлене в українській мові моделлю: «іменник у називному відмінку + іменник у називному відмінку». В таких реченнях предикативна ознака може належати самому предмету-підмету: *Риба – багатство* або встановлюватися на основі різних зв'язків і зіставлень: *Закон – це порядок*.

Речення першого типу представлене в українській мові трьома семантичними варіантами:

а) предикативна ознака є інформуючою про суб'єкт і виражає назву, ім'я: *Я – Зоя*; *Виступаючий – Іванов*; родові відношення, родовий зв'язок: *Всі вони – рідня*; *Сергій – вітчим*; спеціальність, рід заняття: *Я був лоцманом* (М.Рильський); *Магазаник був лісником* (М.Стельмах); *Брат – учасник олімпіади (конкурсу, ігор, змагання)*; *Валя – фізкультурниця*; національну, соціальну приналежність:

Петров – росіянин; *Хома Хаєцький* – селянин; кількісну ознаку ваги, напруги, сили, віддалі, температури і т.ін., виражену іменником з кількісним значенням одномірної кількості: *Відстань* – кілометр; *Вага* – кілограм; числівниковим словом з узагальнено-кількісним значенням: *Розмір* – 48; вікові дані: *Олечка* – немовля; *Син* – дорослий;

б) предикативна ознака є другою назвою, що тотожна назві предмета-підмета і виступає як своєрідне тлумачення, розшифрування події, явища: *Наш час* – час героїв; як заперечення назви предмета-підмета: *Слово* – не горобець (Нар.тв.); *Кров* – не водиця; як повна ідентифікація, коли лексеми підмета і лексеми присудка тотожні: *Лист був як лист* (О.Гончар); *Хліб є хліб*;

в) предикативна ознака є кваліфікуючою характеристикою предмета-підмета: *Таня* – відмінниця, *Ми* – працелюби; як назва, що в ній предметне і оцінне значення збігаються: *Ромашка* – це пароль (В.Козаченко); *Пісня* – це радість (М.Стельмах); як назва, що в ній іменний компонент виконує лише структурну функцію, а ад'єктивний – функціонально-кваліфікуючу, оцінну: *Підпільник* – поняття особливе; *Велике слово* – дружба (Ю.Збанацький); *Лукаш* – молодий хлопець (Леся Українка); *Туризм* – справа цікава.

У реченнях другого типу предикативна ознака предмета-підмета виступає як результативна, утворена, породжена: *Полк* – сила (О.Гончар); *Сини* – це надія (М.Зарудний); як відношення породжуваного (суб'єкта) і породжуючого (предиката): *Навчання* – це праця (В.Сухомлинський); *Життя* – це робота.

Структура і семантика непоширеного двоскладного, як і односкладного речень досить розгалужена, завдяки морфологічним та лексичним варіаціям предикативного компонента (іменника в непрямих відмінках: *Брат* – у відрядженні, слів інших частин мови у називному та в непрямих відмінках: *Характер* – чудовий; *Ручка* – його), а також завдяки ускладненню предикативного члена різними модифікаторами.

Таким чином, непоширене речення виступає як самостійна структурно-семантична модель із властивим їй комплексом структурних і семантичних характеристик. Непоширене речення можна утворити з поширеного, в якому граматична основа є структурно і семантично завершеною. Непоширене речення разом з тим легко перетворюється в поширене завдяки додаванню до його складу неголовних формально-синтаксичних компонентів речення,

кожен із яких структурно розширює склад речення й інформативно доповнює комунікативний зміст висловлювання.

Отже, орієнтація на чисельний склад різнорівневих ознак і характеристик непоширеного речення все ж не може бути достатньою без урахування природи повнозначних словоназв денотатів у позиціях головних компонентів непоширеного речення. Як бачимо, міжрівнева категорія «автосемантизм/синсемантизм» наскрізно пронизує категорійне значення «непоширене речення» в плані обмеження виражальних можливостей його компонентів складом автосемантичних словоназв переважно предметних, процесуальних та атрибутивних денотатів.

4.2. Повнозначне слово і моделювання структури простого двоскладного речення

Сучасні категорійні виміри повнозначного слова, що базуються на його автосемантичних/синсемантичних ознаках, проливають світло не лише на саму природу «повнозначності», дещо оновлюють теорію словосполучення, формально-синтаксичних компонентів речення, але й виявляють неабиякий вплив на теорію моделювання речень, зокрема простої будови, яка покликана об'єктивувати наявні в мові зв'язки, відношення, залежності між мовними одиницями, що відповідають способам відображення в них дійсності.

Останнім часом у зв'язку з інтенсифікацією наукових досліджень мови й мовлення робились спроби визначити інваріантну синтаксичну й семантичну моделі речення і в такий спосіб упорядкувати типологію простого речення, виявити внутрішні зв'язки між основними типами речень і їх різноманітними варіантами в мовленні. Багатоманітність й різноплановість конкретних досліджень синтаксичних структур, а також результати щодо, представлення їх у системному вигляді, сприяли інтенсифікації пошуків у галузі вивчення моделей речення.

Питання моделювання простого речення, хоч і має вже певну традицію у вітчизняній і зарубіжній науці (Ф.І.Буслаєв, О.О.Потебня, О.М.Пешковський, О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, О.М.Мельничук, В.Г.Адмоні, Н.Ю.Шведова, Г.А.Золотова, Н.Д.Арутюнова, В.С.Юрченко, Т.П.Ломтев, Ф.Мразек, Я.Бауер, М.Кубик та ін), все ж і на сьогодні залишається в числі актуальних. Теорія «моделювання» структури простого речення, в яких би поняттях і термінах вона не виявлялася, включає в себе широке коло проблем, пов'язаних із

різними аспектами його структури, в тому числі власне синтаксичної (формально-граматичної, позиційної), семантико-синтаксичної, власне семантичної (семантичної) та функціональної (В.Г.Адмоні, Т.В.Алісова, Н.М.Арват, Н.Д.Арутюнова, І.Р.Вихованець, В.В.Богданов, А.П.Загнітко, Н.Б.Іваницька).

Багатоаспектність структури простого речення і його моделей висуває на перший план проблеми, що стосуються його синтаксичної будови, а також проблеми, які виникають у зв'язку з дослідженням логіко-семантичного механізму утворення речення. Незважаючи на детальний опис моделей простого речення у вигляді його структурних схем («Русская грамматика», 1980), відкритим залишається питання про об'єм моделі та її стосунки з реченням як комунікативною одиницею мови і мовлення.

В основу моделювання простих речень української мови нами покладено такі вихідні положення: а) аспектуальне розмежування моделей, як і структури речення в цілому (формально-граматичних і семантико-синтаксичних моделей); б) орієнтація на ієрархію компонентів і міжкомпонентних синтаксичних відношень при встановленні об'єму моделі; в) збереження за моделлю властивості виступати синтаксично і комунікативно завершеною (замкненою) структурою; г) наявність симетрично-асиметричних відношень між компонентами формально-граматичних і семантико-синтаксичних моделей; д) побудова семантико-синтаксичних моделей за принципом виявлення часткових значень категорійної семантики (типізованої лексичної семантики) компонентів, виділених на формально-граматичному рівні і включених у модель; е) підпорядкованість формально-граматичних і семантико-синтаксичних моделей функції речення як єдиного синтаксичного цілого, що має граматичну організацію, наділене семантикою і виконує комунікативну роль. Моделювання структури простого речень проводимо на двох рівнях: формально-граматичному і семантико-синтаксичному.

Виділення тієї чи іншої моделі забезпечується її денотативним змістом, закладеним у взаємодії «означуваного» і його «властивості», що має місце в об'єктній дійсності і переходить у сферу мови в результаті мовно-мислительних процесів.

Проблема номенклатури моделей речення безпосередньо пов'язана з визначенням тих компонентів речення, які входять до складу моделі. З приводу цього питання в науці існують дві точки

зору: одні автори вважають необхідним обмежувати об'єм моделі лише головними компонентами, які складають граматичний центр речення; інші, навпаки, включають у модель речення також поширювачі головних компонентів речення.

Останнім часом усе більшої уваги й чинності набуває підхід, який передбачає необхідність включення в модель речення обов'язкових компонентів, що поширюють головні (П.О.Адамець, В.Г.Адмоні, Ю.Д.Апресян, Р.Зіmek, Є.І.Іванчикова, М.Кубик, Т.А.Лекант, І.П.Распопов, В.З.Панфілов та ін.).

Під моделлю простого речення ми розуміємо синтаксичний зразок, який має формальну організацію і при лексичному наповненні завжди перетворюється в інформативно достатнє речення. Синтагматичні властивості повнозначних слів, що виявляються в закономірностях проектування ними позицій, які заміщуються обов'язковими компонентами прислівної залежності, таким чином, визначили критерії і структуру моделей. Дослідження моделей простого речення проводимо на формально-граматичному і семантико-синтаксичному рівнях. Такий підхід здійснюється шляхом «від форми до змісту» і тому орієнтується на поліфункціональність форми. Власне синтаксична семантика моделей складає перший етап дослідження їх семантичних властивостей. Вона залежить, у першу чергу, від структури моделей, від їх форми, якою й зумовлюється.

Формально-граматичну модель простого речення розглядаємо як конструкцію, що являє собою окреме непоширене речення чи його частину, яка складається з головних синтаксичних компонентів або з головних і обов'язкових компонентів первинної залежності і їх ланцюгових рядів і є синтаксично і комунікативно автономною структурою: *Земля диміла. Починалось літо. Був день грози. Був сорок другий рік* (М.Бажан); *Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий...* (Леся Українка); *Поглиблення демократії нерозривно пов'язане з підвищенням суспільної свідомості* (З журн.).

Структура формально-синтаксичної моделі тотожна структурі граматичного центру речення, виділеного за формально-граматичними ознаками. Таку модель можна розглядати як модель власне синтаксичну, яка схематизує синтаксичну структуру простого речення, має форму і власне синтаксичний зміст. Об'єм моделі (її синтаксична форма) залежить від наявності в структурі речення обов'язкових первинних компонентів та залежних від них

обов'язкових прислівних компонентів і регулюється семантичною валентністю повнозначних слів, що проектують відповідні позиції.

Виступаючи у вигляді системи компонентів, модель може складатися з головних компонентів – підмета і присудка або головного компонента чи включати в себе, крім головних, також обов'язкові прислівні компоненти. Склад (форма) моделі зумовлюється валентними властивостями повнозначних слів, що утворюють відповідні позиції. Зміст моделі (власне синтаксичну семантику) складають міжкомпонентні синтаксичні (предикативні) та обов'язкові непередикативні (об'єктні, обставинні, атрибутивні) відношення.

На формально-граматичному рівні при класифікації моделей двоскладних речень беруться до уваги три ознаки: морфологічне вираження головних компонентів, характер двоспрямованого синтаксичного зв'язку між підметом і присудком та наявність чи відсутність обов'язкових компонентів прислівної (припідметової і приприсудкової) залежності. Перша ознака зумовлює виділення дієслівних, недієслівних моделей (враховується морфологічне вираження присудка), номінативно-підметових та інфінітивно-підметових моделей (враховується морфологічне вираження підмета). Друга ознака орієнтує на поділ моделей речень із координованими та некоординованими головними компонентами. Третя ознака покладена в основу об'єднання речень двоскладної будови за моделями без обов'язкових компонентів первинної залежності (непоширених) і з обов'язковими компонентами первинної залежності (обов'язково поширених)⁷.

Синтаксичні моделі двоскладних речень української мови класифікуємо на формально-граматичному рівні, враховуючи такі ознаки: а) морфологічне вираження підмета (іменник чи інше іменне слово в називному відмінку – Пн і неозначена форма дієслова – П. інф.); б) морфологічне вираження присудка і наявність у ньому граматичних форм, здатних координувати з відповідними формами підмета: дієслівний присудок – Прд, іменний координований присудок – Прі (к), іменний некоординований присудок – Прі (нк), інфінітивний присудок – Пр. інф.; в) наявність

---

⁷ У роботі розгляд моделей обов'язково поширених двоскладних речень обмежуємо лише реченнями з обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності.

обов'язкових компонентів і їх обов'язкових ланцюгових рядів припідметової залежності – П + О₁ (О₁...); г) наявність обов'язкових компонентів і їх обов'язкових ланцюгових рядів приприсудкової залежності – Пр + О₁ (О₁...).

Моделі речень із підметом-іменником чи іншими іменними словоформами в називному відмінку об'єднуються в групу номінативно-підметових речень. Моделі речень із підметом-інфінітивом об'єднуються в групу інфінітивно-підметових речень. За наявністю чи відсутністю в присудку дієвідмінюваної форми дієслова номінативно-підметові речення поділяємо на двоскладні номінативно-підметові речення дієслівного типу з дієвідмінюваною формою дієслова-присудка і двоскладні номінативно-підметові речення дієслівного типу без дієвідмінюваної форми дієслова-присудка. В свою чергу, номінативно-підметові речення недієслівної будови поділяємо на номінативно-підметові речення з координованими компонентами і номінативно-підметові речення з некоординованими компонентами. Інфінітивно-підметові речення розмежуємо за ознакою морфологічного вираження присудка (іменником чи інфінітивом). Враховуючи, таким чином, два головні критерії класифікації формально-граматичних моделей двоскладного речення, їх систему можна представити таким чином:

Формально-граматичні моделі двоскладних речень української мови

I.	Модель	Пн + Прд	
двоскладних речень		Пн + Пі (к)	
без обов'язкових		Пн + Пі (нк)	
первинних		Пн + П. інф.	
компонентів:		П. інф. + Прі (нк)	
II.	Моделі	П. інф. + Пр. інф.	
двоскладних речень		1) моделі речень	2) моделі
із обов'язковими		дієслівної будови:	номінативно-
первинними		Пн + Прд + О ₁ ...	підметових речень із
компонентами:		Пн + Прд + О ₁ ... +	координованими
		О ₁ ...	компонентами:
		Пн + О ₁ ... Прд	Пн + Прі (к) + О ₁ ...
		Пн + О ₁ ... + Прд +	Пн + О ₁ ... + Прі (к)
		О ₁ ...	Пн + О ₁ ... + Прі (к) +
		Пн + О ₁ ... + Прд +	О ₁ ...
		О ₁ ... + О ₁ ...	4) моделі

3) моделі номінативно- підметових речень з некоординованими компонентами:	інфінітивно- підметових речень:
Пн + Прі (нк) + О ₁ ...	П. інф. + Прі (нк) + О ₁ ...
Пн + О ₁ ... + Прі (нк)	П. інф. + О ₁ ... + Прі (нк)
Пн + О ₁ ... + Прі (нк) + О ₁ ...	П. інф. + О ₁ ... + Прі (нк) + О ₁
Пн + Пр. інф. + О ₁ ...	Пр. інф. + Пр. інф. + О ₁ ...
Пн + О ₁ ... + Пр. інф. Пн + О ₁ ... + Пр. інф. + О ₁ ...	П. інф. + О ₁ ... + Пр. інф. П. інф. + О ₁ ... + Пр. інф. + О ₁ ...

Така класифікація двоскладних речень, зрозуміло, є умовною, оскільки та чи інша морфологічна форма одного головного компонента, як правило, передбачає відповідну форму іншого, утворюючи стійкий граматичний комплекс взаємопов'язаних компонентів граматичного центру двоскладного речення.

Кожна з виділених моделей може поширюватися за рахунок обов'язкових компонентів, що залежать від первинних і утворюють з ними ланцюгові ряди: Пн + Прд + О₁О₁О₁ чи Пн + О₁О₁ + Прд і т.д. Таким чином, синтаксична структура конкретного двоскладного речення української мови утворюється на основі відповідної формально-граматичної моделі: *Хай колоситься майбутнє в нашій родині* (А.Малишко) – Пн + Прд; *Мармур – це твердий і щільний камінь* (З журн.) – Пн + Пі (к); *Од рясту земля – ніби в синьці* (М.Масло) – Пн + Прі (нк); *Для Вітчизни жити – наш девіз* (І.Нехода) – П. інф. + Прі (нк); *Теплий вітер хитає тополі...* (В.Сосюра) – Пн + Прд + О₁; *Питання питань – усунення ядерної небезпеки* (З журн.) – Пн + О₁ + Прі + О₁; *Наш курс – мирне співіснування держав з різним суспільним ладом* (З журн.) – Пн + О₁ + Прі (к); *Невичерпні резерви нашого ладу – в соціальній активності мас* (З журн.) – Пн + О₁ + Прі (нк) + О₁ і т.ін.

Усім формально-граматичним моделям двоскладного речення властива постійна власне граматична семантика – предикативне

відношення між підметом і присудком. В основі більшості речень української мови лежать моделі з обов'язковими прислівними компонентами, тому їх синтаксична семантика включає також і непередикативні відношення. При такому підході виділяється досить велика кількість формально-граматичних моделей. Ми обмежуємо класифікацію виділенням лише кількох типів моделей, у яких враховуємо, з одного боку, відсутність інших, крім передикативного, відношень і, з другого, – наявність обов'язкових непередикативних відношень між присудком і першим обов'язковим прислівним компонентом приприсудкової залежності. Виходячи з цього, виділяємо такі типи синтаксичних моделей двоскладних речень: 1) *передикативні*; 2) *передикативно-об'єктні* (*передикативно-однооб'єктні*, *передикативно-двохоб'єктні*); 3) *передикативно-обставинні*; 4) *передикативно-об'єктно-обставинні*; 5) *передикативно-атрибутивні*. У сферу опису семантико-синтаксичних властивостей моделей включається, таким чином, лише частина формально-граматичних моделей, а саме: моделі непоширених речень (П + Пр) та моделі з обов'язковими первинними прислівниковими компонентами приприсудкової залежності (П + Пр + О₁...).

Семантику моделі двоскладного речення складає її власне синтаксична семантика (передикативне відношення між головними компонентами та непередикативні відношення між присудком і обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності) і її часткові значення, зумовлені типізованою лексичною семантикою присудка і залежними від нього прислівними компонентами обов'язкової залежності.

Вирішуючи питання про суть і назви семантико-синтаксичних моделей, орієнтованих на формально-граматичну структуру, ми обмежуємо їх основною, на наш погляд, особливістю, а саме характером вираження передикативної ознаки. Тому центральною ланкою в дослідженні семантико-синтаксичної структури речення виступає семантико-синтаксичний компонент – предикат. При такому підході в центрі уваги стає семантика присудка, що об'єднує його власне синтаксичні, морфологічні (частиномовні) і лексико-семантичні властивості. Ознака підмета в двоскладному реченні, як відомо, виражається присудком. Звідси стає зрозумілим, що труднощі виділення й визначення моделей залежать від присудка.

Дефініція «ознака підмета» в традиційному синтаксисі розшифровувалась досить просто: це «дія», «стан», «властивість».

Уся складність проблеми, отже, легко нівелювалась цими семантичними характеристиками. Проте відомо, що нерідко присудок містить у собі лише частину предикативної ознаки. В такому випадку обов'язковий прислівний компонент приприсудкової залежності компенсує предикативну ознаку присудка. Тому на семантико-граматичному рівні предикативне відношення тісно пов'язане з обов'язковими міжкомпонентними відношеннями (об'єктним, обставинним, контамінаційним, атрибутивно-обставинним) і компенсується останніми. Умовами семантичної компенсації предикативної ознаки присудка пояснюються межі семантико-синтаксичних моделей обов'язково поширених речень. Якщо в основі моделі непоширеного речення лежить виключно предикативне відношення, яке врівноважує формально-граматичну і семантичну сторони предикативної ознаки, то цілком природним є те, що модель обов'язково поширеного речення не може обмежуватися лише предикативним відношенням. Так, речення «Серце її завмирає» (Я.Галан) відтворює модель, Пн + Пр, у якій предикативне відношення між головними компонентами є достатнім для реалізації предикативної ознаки підмета внутрішніми резервами присудка. Виходячи з наявності лише предикативного відношення як семантично достатнього для утворення моделі, її можна назвати предикативною.

Розглянемо інше речення: *Студенти успішно склали екзамен* (З газ.). Речення реалізує модель Пн + Прд + О₁, у якій мають місце два типи відношень – предикативне й об'єктне. Лише предикативне відношення (*Студенти склали...*) не може реалізувати предикативної ознаки підмета. Тому, виступаючи автономним відношенням на формально-граматичному рівні, воно виявляє недостатність на семантико-синтаксичному рівні. Враховуючи наявність у моделі предикативного й об'єктного відношень, її іменуємо предикативно-об'єктною моделлю.

Як уже відзначалося, семантико-синтаксичні моделі, що базуються на власне синтаксичній семантиці (міжкомпонентних синтаксичних відношеннях), конкретизуються залежно від типу лексичної семантики компонентів, зокрема присудка й обов'язкового приприсудкового компонента (обов'язкових приприсудкових компонентів). Тому опис семантико-синтаксичних моделей зумовив виділення лексико-семантичних типів слів у позиціях присудка і позиції, заміщеній приприсудковим компонентом.

Лексико-семантичну типологію повнозначних слів (зокрема дієслів, іменників, прикметників) ми пов'язуємо з їх синтаксичними властивостями, які виявляються в сполучуваності з іншими словоформами. Отже, в семантичній класифікації слів, що проводиться з метою розмежування типів семантико-синтаксичних моделей, у першу чергу враховуються їхні автосемантичні-синсемантичні особливості.

Типізована лексична семантика компонентів моделі дозволила інтерпретувати її на семантико-синтаксичному рівні, конкретизувавши в такий спосіб синтаксичні відношення. Так, наприклад, на формально-граматичному рівні виділяється модель двоскладного речення дієслівного типу з обов'язковим прислівним компонентом приприсудкової залежності, що вступає з присудком в об'єктні відношення (Пн + Прд + О₁...). Така модель уніфікує синтаксичну структуру двоскладних речень і становить синтаксичний інваріант, що реалізується в сукупності семантико-синтаксичних варіантів (семантико-синтаксичних моделей). Розглянемо кілька речень, які репрезентують цю синтаксичну модель: *Ріка скидалася на справжнє велике, широке озеро* (Я.Баш); *Хоч би малесеньку хатину він мріяв мати над Дніпром* (М.Рильський); *Гори перетворилися в один суцільний водоспад* (В.Гжицький). Синтаксичний інваріант моделі, за якою побудовані речення, підтверджується однаковим складом компонентів (підмета, присудка і обов'язкового прислівного компонента приприсудкової залежності) та однаковими міжкомпонентними відношеннями (предикативним – між підметом і присудком і об'єктним – між присудком і обов'язково залежним від нього неголовним компонентом. Наведені вище приклади речень ілюструють різні реалізації цієї синтаксичної моделі (різні семантико-синтаксичні моделі): *ріка скидалася на озеро* – предикативно-об'єктну модель відношення до предмета; *він мріяв мати хатину* – предикативно-об'єктну модель посесивності; *гори перетворилися в водоспад* – предикативно-об'єктну модель перетворення.

Таким чином, орієнтуючись на тип формально-граматичної моделі двоскладного речення і враховуючи власне граматичну семантику (синтаксичні відношення), а також типізовану семантику присудка й обов'язкового прислівного компонента приприсудкової залежності, виділяємо чотири групи семантико-синтаксичних моделей двоскладних речень: 1) семантико-синтаксичні моделі речень дієслівного типу, побудовані на основі формально-

граматичної моделі Пн + Прд; 2) семантико-синтаксичні моделі речень дієслівного типу з обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності, побудовані на основі моделі Пн + Прд + О₁...; 3) семантико-синтаксичні моделі речень іменного типу, побудовані на основі моделі Пн + Прі; 4) семантико-синтаксичні моделі речень, побудовані на основі моделі П. інф. + Пр.

Центральне місце в двоскладних реченнях дієслівного типу займає дієслово-присудок. Семантико-граматичні особливості дієслова визначають як формально-граматичну, так і семантико-синтаксичну структуру двоскладних речень цього типу. Учені відзначають, що значення дієслова своєрідне, особливо якщо враховувати подвійний характер сем у значенні дієслова: семи процесуальності та ієрархізованих сем, які відображають ознаки денотата. Специфіка значення дієслова вбачається в тому, що воно має синтаксичний статус, який виявляється в наближенні дієслівного значення до значення згорнутого речення (Ю.Д.Апресян, Н.Д.Арутюнова, Л.М.Васильєв, В.Г.Гак, С.Д.Кацнельсон, Т.П.Ломтев, Н.Н.Прокопович, В.С.Храковський, І.П.Сусов та ін.). За своєю онтологічною природою дієслово виражає не просто дію, а дію, орієнтовану на зв'язок з предметом (предметами). Будучи абстрагованою від предметної субстанції, дія зберігає в свідомості потенційну можливість пов'язуватися з предметом чи кількома предметами, кожен із яких перебуває в різних відношеннях до дії.

Така специфіка дієслівної семантики зумовила появу семантичних теорій дієслівного речення, згідно з якими семантична структура речення ототожнюється з семантичною структурою дієслова. Крім цього, здатність дієслова поєднувати в собі предметне і граматичне значення забезпечила йому участь у вираженні предиката в семантико-синтаксичній структурі двоскладного речення, а різноманітність лексико-семантичних типів дієслів – в утворенні семантико-синтаксичних моделей двоскладного речення. Виражаючи дії, процеси, стани, зміну станів і т.д., тобто володіючи «предметністю» як семантичною ознакою, дієслова-присудки беруть безпосередню участь в утворенні семантико-синтаксичних моделей речень, які умовно можна поділити на: а) моделі двоскладних речень дієслівного типу без обов'язкових прислівних приприсудкових компонентів (Пн + Прд) і б) моделі двоскладних речень дієслівного типу з обов'язковими прислівними приприсудковими компонентами.

4.2.1. Моделі двоскладних речень дієслівного типу без обов'язкових прислівних приприсудкових компонентів (Пн + Прд)

На формально-граматичному рівні таку модель називаємо «предикативною». Модель об'єднує непоширені речення з присудком, вираженим особовою формою дієслова, і поширені речення, в синтаксичну структуру яких не входять обов'язкові прислівні компоненти в приприсудковій позиції: *Люди завмерли* (О.Гончар); *Водій так і не підвівся* (В.Козаченко); *Ще той папір від часу не зотлів, – і пам'ятка лишилась людям здавна, – де за неграмотних французьких королів підписувалась Анна Ярославна* (Д.Павличко). В усіх реченнях, побудованих за моделлю Пн + Прд, виражається дія чи стан як замкнена, завершена характеристика означуваного. Таким чином, предикативна ознака в таких реченнях концентрується в одному синтаксичному компоненті – присудку. Відсутність у моделі залежних від присудка обов'язкових прислівних компонентів, як і непередикативних міжкомпонентних відношень, що забезпечує її синтаксичну одноманітність, несумісна з багатством семантико-синтаксичних значень цієї моделі.

У реченнях, як мовленнєвих реалізаціях моделі Пн + Прд, позицію присудка заміщують автосемантичні дієслова. В дієслівній системі сучасної української літературної мови виявлено приблизно 1/3 всіх дієслівних лексем, здатних моделювати речення Пн + Прд.

Якщо автосемантизм дієслів-присудків фіксується відсутністю проєктованих ними центральних позицій і визначає синтаксичну структуру моделі, певним чином уніфікуючи її, то лексико-семантичні властивості дієслів урізноманітнюють її семантико-граматичні значення.

Серед дієслів сучасної української мови виділяються семантичні типи, які здатні брати участь у моделюванні двоскладних речень дієслівного типу без обов'язкових прислівних компонентів і приприсудкової залежності.

1. Дієслова, що виражають дію як заняття, уміння, обов'язок: *працювати, чергувати, друкувати, гончарювати, учителювати, візникувати, бурлакувати, босякувати, баришувати, козакувати, пасічникувати, парубкувати, шифрувати, шити, гадати, командувати, партизанити, секретарювати, диригувати, джигітувати, пиячити, бондарювати, шахтарювати, чабанувати, чумакувати, господарювати* і т.ін.

2. Дієслова, які виражають психофізіологічний стан: *сумувати, нездужати, хворіти, вагатися, пухнути, цвісти, киснути, свербіти, чхати, плакати, дрімати, нервувати, дуріти, недобачати, недочувати, заїкатися, лисіти, німіти, хвилюватися, сміятися, радіти, мучитися, хмуритися, веселитися, спати, бадьоритися, мовчати, стомитися, усміхатися, нудьгувати, непокоїтися* і т. ін.

3. Дієслова переміщення, руху: *йти, приходити, заходити, летіти, літати, залетіти, влетіти, пролетіти, плисти, плавати, пропливати, кружляти, мчати, промчатися, промчати, поспішати, підводитися, підвестися, сунути, плентатися, блукати* і т. ін. Дієслова цієї групи передають ідею пересування, а також спосіб і характер руху. Здатність моделювати непоширені дієслівні речення мають дієслова, які виражають основну ідею руху (*пересуватися, робити кроки, пересуватися в повітрі, пересуватися по воді*), а також ті, що мають значення «діяти», «бути в роботі» (*годинник іде*).

4. Дієслова із значенням «перетворення», «переходу», «виникнення нової ознаки», «посилення ознаки чи якості»: *біліти, багатішати, дурнішати, іржавіти, сивіти, дужчати, гіркнути, рідшати, темніти, твердішати, товщати, тоншати, сиротіти, спокійнішати, утихомирюватися, дірявити, дрібніти, ледащіти, в'янути, здоровішати, дерев'яніти, грубіти, зголодніти, збезволіти, жовкнути, зжовкнути, добріти, звужуватися, побіліти, зблідніти, жовтішати, дужчати, дичавіти, печалитися, байдужіти, кам'яніти, порозумніти, ширишати, дешевішати, буряковіти, буріти, буйнішати, буйніти, сильнішати, посвіжіти, більшати, почервоніти, скоцюрблюватися, посвітлішати, порудіти, дебелишати, дебелити, шершавіти, черствіти* і т. ін.

5. Дієслова звучання: *кричати, сюрчати, гагакати, гарчати, цигикати, гудіти, гупотіти, гухкати, деркотати, дзвеніти, дзвякати, бубоніти, дзижчати, пищати, дзеленькотіти, дзеленчати, дзюрчати, дзюркотати, посвистувати, скавчати, шипіти, скиглити, шелестіти, бухикати, гримати, вибухати, бахкати, бабахкати, гудіти, густити, лунати, стогнати, хлюпати, скрипіти, ляскати* і т. ін.

6. Дієслова із значенням «мати місце», «бути» (про явища природи): *наступати, починатися, припинятися, переставати, западати, лити, йти, стояти, вдарити, скоїтися, існувати, спуститися, падати, надходити, минути* і т. ін.

Конкретні речення, які репрезентують у мовленні описувану модель, являють собою, як правило, двослівні речення, в яких позицію підмета заміщують іменники, семантично марковані дієсловами-присудками автосемантичного чи автосемантизованого типів: *Люди завмерли; А дівчина нудьгувала; Колона пройшла; Водій так і не підвівся* (В.Козаченко); *Одзвеніли коси. Одшуміло жито* (В.Сосюра). Специфіка дієслів у позиції присудка зумовлює закритість формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структури речень цього типу.

Предикативна модель Пн + Прд об'єднує варіанти речень із значенням: «діяльність як заняття», «діяльний стан», «діяльність як невід'ємна властивість», «процесуальне виникнення (перетворення) ознаки», «утвердження буття, стану, явища» та ін.

Предикативна модель діяльності як заняття об'єднує речення, більшість із яких виражають предикативну ознаку, нейтральну до будь-яких денотативно-оцінних характеристик. Категоріально-граматична сема дії конкретизується окремими диференційними граматичними і лексико-граматичними семами, що виражаються граматичними формами дієслова (видовими, часовими). Нерідко типове значення моделі частково піддається змінам за рахунок наявності в предикатах дієслівних сем неденотативного характеру, які відображають суб'єктивне враження від денотата, його емоціональну оцінку, логічне осмислення асоціацій, викликаних денотатом. Як відомо, такі семи входять у семантику дієслів на автономних началах, не змінюючи їх денотативної суті.

Семантика моделі включає два типові значення: «діяльність суб'єкта як його тимчасове заняття» (нерідко поєднане з негативною оцінкою) і «діяльність як уміння (кваліфікація)». Перше значення моделі утворюють дієслова-присудки, що виражають заняття, обмежене певними часовими параметрами. Основу лексичної семантики дієслів, що утворюють модель, складає категорійно-граматична сема дії, спільна для всіх дієслів як частини мови. Значення предикативної ознаки «діяльність як уміння (кваліфікація)» пов'язане з дієсловами-присудками, які виражають заняття не стільки як процес, скільки як здатність суб'єкта, його вміння виконувати певні дії: *Вона шиє – Вона швачка*. У такому випадку семантико-синтаксична структура моделі речення дієслівного типу корелює з семантико-синтаксичною структурою моделі іменного типу. Неможливість повного збігу семантичних значень речень дієслівного

й іменного типів пояснюється тим, що все ж у моделях іменної будови (*Він шифрувальник*), крім відсутності процесуальності, експлікується сема кваліфікативної характеристики. Пор.: *Він не шифрувальник, але він шифрує* (не має кваліфікації шифрувальника, але може виконувати цю роботу).

Тому в моделі дієслівного типу предикати лише іноді можуть мати кваліфікаційні ознаки, які частіше відсуваються на задній план перед предикатами із значенням процесуально-вираженої статичної ознаки (здатності, вміння), представлені як його (суб'єкта) динамічна характеристика. Нерідко семантика моделі частково змінюється через наявність у присудку дієслівних сем неденотативного характеру, що відображають суб'єктивне враження від денотата, його емоційну оцінку, логічне осмислення асоціації і т.ін. Наприклад, у типовому значенні «діяльність як заняття» може мати місце відтінок сативності (*напарубкувався*), пейоративності (*докомандувався*).

Предикативна модель діяльного стану з предикатами, вираженими дієсловами-присудками, що означають: а) фізичний стан підмета-особи як здатність зорового сприймання (*бачити, недобачати, осліпнути*), слухового сприймання (*чути, недочувати, глухнути*), загальний фізичний стан (*чхати, кашляти, грипувати, стомитися*), стан, пов'язаний із психічними переживаннями (*зітхати, нахмуритися*); б) психічний стан як здатність до інтелектуальної діяльності: *Хлопець мислить = Хлопець мислячий*; в) емоційний стан, переживання, настрої і їх зовнішній вияв (*сердитися, злитися, киснути, хандрити, горювати, відчаюватися, мучитися, ніяковіти, соромитися, радіти, злорадствувати, заспокоюватися, усміхатися, сміятися*). Розглядувана модель включає також речення, в яких предикативна ознака характеризує суб'єкт як назву частини людського організму і виявляється у відчутті болю, охолодження, що його відчуває людина в стані хвороби: *Стигнуть очі, холонуть руки* (А.Хижняк); стану, що виявляється у відчутті втрати сигналів про внутрішній стан організму: *Чирва німіє...* (І.Микитенко); *Здає серце*.

Предикативна модель діяльності як невід'ємної властивості суб'єкта. Предикативну ознаку «діяльність як невід'ємна властивість суб'єкта» виражають дві групи дієслів: дієслова «переміщення в просторі» і дієслова «звучання», відповідно типізуючи семантико-синтаксичні моделі двоскладних речень. Семантика «діяльність як

здатність суб'єкта переміщуватися в просторі» властива двоскладним реченням, позицію присудків у яких заміщують дієслова із значенням руху. В таких реченнях спостерігається обмеження складу лексем обох головних компонентів, а також семантична взаємозумовленість типового значення обох компонентів у семантико-синтаксичних моделях. Дієслівні лексеми в позиції присудка, крім загальної семи «переміщення», також включають додаткові семи, що вказують на просторові ознаки, в яких відбувається переміщення: *Людина ходить* (суб'єкт володіє здатністю пересуватися по землі за допомогою ніг); *Риба плаває* (суб'єкт має здатність пересуватися у воді); *Птах літає* (суб'єкт володіє здатністю пересуватися у повітрі)⁸.

На відміну від інших моделей і їхніх конкретних значень, у яких допускається широке варіювання лексем означуваного і предиката, розглядуваному значенню цієї семантико-синтаксичної моделі властиве строге закріплення за компонентами взаємоузгоджених, кількісно обмежених лексем: *Хлопець ходить* (володіє здатністю пересуватися по землі за допомогою ніг), а в реченні *Хлопець бродить* уже втрачається значення «володіти здатністю пересуватися», хоча сема «пересуватися в просторі» має місце і в дієслівній лексемі *бродити*.

Чим менше експресивних відтінків у значенні дієслова, тобто чим менша кількість сем закладена уже в його власній семантиці, тим ширші можливості у такого дієслова виражати додаткові значення у межах моделі. Порівняємо, наприклад, дієслівні лексеми *ходити* з її синонімами *бігати*, *бродити*, *блукати*. Найбільш загальним значенням *рухатися*, «переміщуватися в просторі» характеризується дієслово *ходити*. Ця загальна сема має місце в решті дієслівних значень, у результаті чого утворюється синонімічний ряд, у центрі якого знаходиться дієслово *ходити*. До загальносемної характеристики «переміщуватися» дієслова *бігати* приєднується сема *швидко*, дієслова *бродити* – сема *повільно, без мети*, дієслова *їздити* – сема «за допомогою відповідного транспорту». Наявність додаткових сем в одних дієсловах чи їхня відсутність у інших не лише видозмінює синонімічні ознаки дієслівного ряду, але й служить релевантною ознакою диференціації часткових значень моделі.

---

⁸ Речення-ілюстрації побудовані на матеріалі тлумачення значень відповідних дієслів у «Словнику української мови».

Заміна в конкретних реченнях дієслівної чи іменної лексем не впливає на синтаксичну структуру. Ця заміна не лише частково змінює значення моделі, але й руйнує її семантику загалом. Пор.: *Хлопець плаває*: а) *Хлопець володіє здатністю триматися на воді* (сема руху до певної міри нейтралізується); б) *Хлопець – моряк* (суб'єкт – його кваліфікуюча ознака, заняття); *Хлопець літає* = *Хлопець – льотчик*. Або: *Риба ходить* (косяками, багато риби пливе в одному напрямі); *Птахи плавають* (окремі породи птахів мають здатність плавати). Необхідно підкреслити, що семантичне значення предиката «здатність пересуватися» має місце лише в моделі непоширеного речення, в якому предикативна ознака нерідко підкреслюється, підкріплюється допоміжними дієсловами *могти, вміти*: *Сто два роки бабусі моїй. Вона вже й ходить не може* (В.Сосюра). Дієслово *вміти* у присудку не лише ускладнює його в модальному плані, але й, що основне, певною мірою перекладає на себе сему «мати здатність» і таким чином сприяє реалізації значення «здатність пересуватися»: *Сестра не вміла плавати. У цьому зв'язку речення Він не вміє ходити і Він ще не ходить, Він уміє ходити і Він уже ходить* є семантично тотожними. Їх семантична тотожність досягається наявністю в одних допоміжного дієслова *вміти*, а в інших – факультативних компонентів *ще, уже* з темпоральним значенням, що виступають обов'язковою частиною предиката для реалізації семантичного значення моделі.

Речення з дієсловами руху *ходити, літати, плавати*, можуть також мати значення «суб'єкт – констатація дії, що її він виконує в момент мовлення». При цьому в реченні наявна вказівка на напрям дії (руху), характер якої, а звідси й загальна семантика речення, залежить від значень кратності дієслівної дії.

<i>Він ходить</i> <i>Риба плаває</i> <i>Птах літає</i>	У семантиці речень відображається ситуація, в якій беруть участь суб'єкт (назва живої істоти) і його дія (рух).
--	---

Імпліцитно в семантиці речень закладено також значення невпорядкованості, різноспрямованості руху, по відношенню до напрямку якого мовець займає пасивну, нейтральну позицію.

Пор.: <i>Він іде</i> <i>Риба пливе</i> <i>Птах летить</i>	До семантики речень додається сема «напрямку до мовця чи мимо мовця»
---	--

Отже, зміна кратності дієслівної дії веде до появи в предикативній ознаці «пересування в просторі» додаткового значення «одно спрямованості руху по відношенню до мовця».

Залежно від наявності в дієслівній лексемі-присудку, крім семи «пересуватися в просторі», додаткових сем, пов'язаних із значенням напрямку, семантико-синтаксична модель одержує додаткові значення. Це може бути односпрямований рух: а) від мовця: *відійти, піти, полетіти, відплисти, відчалити*; б) до мовця: *підійти, підлетіти, причалити, приїхати, вернутися*; в) по колу: *кружляти*; г) по горизонталі: *пройти, проплисти, пролетіти*; д) по вертикалі вниз: *опуститися, сісти, приземлитися*; е) по вертикалі вгору: *піднятися, підстрибнути, підплигнути*, та різноспрямований рух: *роз'їхатися, розлитися, порозходитися, порозлітатися, порозлазитися, порозбігатися* тощо.

Предикативна модель дії як звучання об'єднує речення із семантикою дії як властивість суб'єкта, що виявляється як звучання. Позицію підметів у таких реченнях заміщують іменники – назви істот: а) тварин: *Собака гавкає, Кішка нявкає, Кінь ірже, Вівця мекає, Корова мукає, Свиня хрюкає*; б) птахів: *Курка кудахкає, Квочка клопає, Півень кукурає, Качка кахкає, Зозуля кує, Голуб воркує, Соловей тьохкає, Деркач деркає*; в) земноводних, комах: *Жаба квакає, Гадюка сичить, Комар дзижчить, Коник диркотить*.

У реченнях із підметом-назвою людей позицію присудків заміщують переважно звуконаслідувальні дієслова (*гикати, гукати, агакати, ухати, цикати, гмикати*), а також дієслова, що означають відповідні фізіологічні процеси (*сопти, хроніти*). Означуване цієї моделі може бути також назвою підмета-предмета, що субкатегоризується в назвах: а) рослин: *А ліс мовчав, Шелестять берізки*; б) твердих предметів: *Стукнули двері, Заскрипіли ставні*; в) механізмів, машин: *Млин грюкоче; Завиває циркулярка*; г) предметів, спеціально пристосованих для утворення звуків: *Деренчали струни, Задзеленів дзвінок, Бумкав бубон, бряжчали цимбали* (Ю.Смолич); д) рідин: *Хлюпала вода*; е) рік, інших водоймищ з цілеспрямованим рухом: *Шумить Нева, Дзюрчить струмок*; є) рухомих шарів повітря: *Реве вітер*; ж) явищ природи: *Шелестить дощ*; з) абстрактних понять, що передбачають звукове відчуття: *Лунали постріли*.

У розглянутих реченнях предикативна ознака («звучання») є результатом називання процесів звучання, що їх утворюють предмети під дією якої-небудь сили. В одних випадках уже в самих назвах

предметів закладена сема «звучання» (*постріл, вибух, звук, мелодія*), а в інших назвах така семна характеристика відсутня, оскільки вони співвідносяться з предметами, що за своїми фізичними властивостями не можуть утворювати звуки. *Двері* можуть *стукати, грюкати, тарабанити, скрипіти, рипіти, рипати*; *вода* може *хлюпати, плескатися, ревіти, завивати, дзюрчати*. Але в усіх випадках при наявності двох семантичних компонентів, виражених синтаксичними компонентами – підметом і присудком, – у неявній формі присутній третій – діюча на суб'єкт сила (предмет, особа, явище природи), під впливом якої він приводиться у стан звучання і відповідно з цим ситуація знаходить втілення у реченнях розглядуваної моделі. Ситуація «двері стукнули» могла реалізуватися в результаті участі в ній неявного компонента («особи»), що виконала відповідну дію, наслідком якої став звук як певний часовий стан цього предмета. Ситуація «ліс шумить» реалізувалася завдяки участі в ній третього учасника, що вплинув на утворення предметом певного звука (таким учасником ситуації був «вітер»). На відміну від першого речення, коли «неявний учасник ситуації» може стати явним у іншій синтаксичній і семантичній структурі «*Хтось стукнув дверима*», в другому реченні додатковий «учасник ситуації» лише домислюється, хоча кожному зрозуміло, що «ліс» може продукувати відповідні звуки лише під впливом дії на нього зовнішньої сили.

Окремий варіант цієї моделі речень із підметом-особою складають речення з дієсловами «мовлення» в позиції присудка: *Ми удвох ішли й не говорили. Ти вся засніжена була, сніжинки грали і зоріли над смутком тихого чола* (М.Рильський); *Дівчата, як сорокибілобоки, стрекотали проти місяця* (С.Васильченко); *Вони тільки те й роблять, що гарикаються цілий день* (Марко Вовчок). У випадках, коли ці дієслова виражають індивідуальні особливості мовлення, різні дефекти чи в своєму лексичному значенні поєднують семи «мовлення» і «внутрішнього стану», «переживання» підмета-особи, модель набуває виразного відтінку «кваліфікативності»: *Він трохи гаркавив...* (В.Собко); *Баба Горлиця часто бідкалася* (Л.Дмитерко). Варіанти розглядуваної моделі можуть мати різні аспектуальні, суб'єктивно та об'єктивно зумовлені субкатегоріальні варіанти предикативної ознаки: початковості (*завучати, закувати*), інтенсивності (*розгавкатися, розстукатися*), часової обмеженості (*стукнути, гикнути*), пейоративності (*доспіватися, досичатися*), термінативності (*відспівати, відворкувати*), накопиченості

(нашуміти, наквакати), комитативності (присвистувати, притьохкувати), сативності (наспіватися, насвистатися).

Предикативна модель процесуального виникнення (перетворення) ознаки. Семантика моделі створюється в результаті заміщення позицій присудка дієсловами, які виражають процес становлення, виникнення, зміни стану означуваного (підмета-предмета чи підмета-особи): *Трава зів'яла; Життя кращає; Посивів батько.* Новими якостями, що виникають чи виникли в суб'єкті, можуть бути: зміна його просторових чи часових параметрів (*довшати, меншати, більшати, товщати, тоншати* тощо), кольору (*чорніти, посіріти, жовтішати, побіліти* тощо), внутрішніх і зовнішніх властивостей предмета як його невід'ємних характеристик, що виявляються у відповідних умовах (*черствіти, шершавіти, іржавіти* тощо). Суб'єкт характеризується з боку його психофізіологічних змін (*збесиліти, знесиліти, згорбитись, дебелити, скоцюрблюватися* тощо), а також внутрішніх і зовнішніх властивостей, які позитивно чи негативно сприймаються людиною (*добрішати, збайдужіти, дичавіти* тощо).

Предикативна модель утвердження буття, стану, явища об'єднує велику кількість двоскладних речень дієслівної будови. Це, зокрема, речення, в яких підмет є назвою конкретного просторового відрізка (*село, місто, дорога*), а присудок виражає буття в плані констатації поза зв'язком із просторовим обмеженням чи відношенням до інших предметів. Сему «процесуального буття» нерідко ускладнюють семи, пов'язані з об'єктивним виявленням індивідуальних властивостей предметів (стану, кольору, метафоричних ознак) чи з суб'єктивним сприйняттям їх: *Сади цвітуть, Голубіє Дніпро, Зеленіють огірки, Буяв степ.*

Із підметом-назвою опредмеченої дії семантично узгоджуються присудки «буття»: а) в нейтральній фазі виявлення ознаки, в плані констатації її в минулому чи в майбутньому: *Була розмова, Буде розмова;* б) в початковій стадії виникнення стану: *Почалося будівництво, Зав'язалася розмова;* в) в процесі тривання стану чи окремих моментів виявлення його: *Бій тривав, Гул наростав;* г) на завершальному етапі виявлення процесу: *Розмова увірвалася, Прийшов порятунок.*

Предикативна ознака підмета – назви явища природи – варіюється за рахунок дієслівних лексем, що означають фазисні аспекти процесуального стану: *Була гроза; Буде гроза; Почалася*

гроза, чи за рахунок властивостей предметів-підметів, здатних виявляти дію-стан як результат їхніх внутрішніх можливостей: *Повіяв вітер; Зблищали зірки; Сонце зайшло*. Якщо позицію підмета заміщують іменники, що означають відрізок часу (назви днів, місяців, пів року), різні темпоральні проміжки (понеділок, січень, зима, канікули, ранок, вечір), то предикати виражають процесуальні зміни предметів-підметів у часі: *Надходить літо; Кінчився день*. Нерідко загальний семантичний план «утвердження буття, стану, явища» підмета – назви часового відрізка – ускладнюється морально-експресивними відтінками, що залежить від реакції мовця, його психофізіологічного стану: *Минають дні, минають ночі* (Т.Шевченко); *Весна забарилась; Спливають роки*. Семантично близькими до підметів – назв відрізків часу в розглядуваній моделі є також підмети – назви явищ суспільного життя, які в результаті предикації у структурі двоскладного речення з семантикою «утвердження буття» в його різних фазисних варіантах також одержують значення відповідних періодів у часовій об'єктивації дійсності: *Свято продовжувалося; Настало свято*.

У функціональному аспекті, як і в семантико-синтаксичному, розглядувані моделі речень мають властиві їм диференційні ознаки, які виявляються, насамперед, у позиційній закріпленості їх у текстах, у функціональній напруженості, яка відрізняє їх від інших моделей. Двоскладні непоширені речення дієслівної будови найчастіше вживаються на початках чи в кінці абзаців, що викликано властивою їм семантикою – виражати предикативну ознаку узагальнено, урізноманітнювати її у сфері людських станів, переживань, емоцій, а також у сфері стану чи змін оточуючого світу, що сприймається свідомістю і відображається в мові: *Марко радіє. Йде він степом, наче завороженим царством, і засипає на ходу, потім стрепенеться, здивовано подивиться... прислухається до росяного шепоту...* (М.Стельмах); *Наближався вечір. Сонце росло, палило і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувались звідти на місто* (М.Коцюбинський); *Находили жнива. Надходила пора гарячого марева і гарячої праці* (М.Стельмах); *Містечко опустіло. Всі, хто мешкав тут, утекли в поле або ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою...* (М.Коцюбинський). У виділених реченнях, якими починаються абзаци, акумулюється зміст розповіді, а їх загальна

семантика, що потребує конкретизації, розкривається, уточнюється, розширюється в наступних реченнях.

4.2.2. Моделі двоскладних речень дієслівного типу із обов'язковими прислівними приприсудковими компонентами (Пн + Прд + О₁...)

Модель Пн + Прд + О₁... залежно від кількості прислівних обов'язкових компонентів приприсудкової залежності і міжкомпонентних синтаксичних відношень виявляється в таких її типових різновидах: 1) предикативно-однооб'єктна модель; 2) предикативно-обставинна модель; 3) предикативно-двохоб'єктна модель; 4) предикативно-об'єктно-обставинна модель.

1. **Предикативно-однооб'єктна модель** об'єднує двоскладні речення з обов'язковим прислівним компонентом приприсудкової залежності, який виражає об'єктні відношення: *Девіз немудрий світ тут написала праця...* (М.Рильський); *Дерево дружби плекали кращі уми всіх народів* (Б.Олійник).

Модель реалізується в двоскладних реченнях, позицію присудків у яких замішують двохвалентні дієслова, загальною семантичною властивістю яких є спрямованість дії (діяльності, процесу, стану) на предмет. Об'єктні відношення між обов'язковим приприсудковим компонентом і присудком є головною синтаксичною особливістю моделі, а часткові значення в сфері об'єктного відношення диференціюють модель, доповнюючи й конкретизуючи її синтаксичну семантику.

Позицію присудків у предикативно-однооб'єктній моделі замішують дієслова, які виражають: 1) відношення до предмета: *брати* (що?), *робити* (що?), *виготовляти* (що?), *клеїти* (що?), *рятувати* (кого?, що?), *лікувати* (кого?, що?), *одержати* (що?), *видобувати* (що?), *звикати* (до чого?, до кого?), *цуратися* (кого?), *звертатися* (до кого?, до чого?), *прицінюватися* (до чого?), *поглянути* (на кого?, на що?), *здивитися* (на кого, на що?), *повірити* (в кого?, в що?); 2) цілеспрямоване мислення людини: *думати* (про що?, про кого?), *роздумувати* (над чим?), *вдумуватися* (в що?), *уявляти* (що?), *передбачати* (що?); 3) процеси одержання знань за допомогою вольових зусиль психічної чи розумової діяльності: *знати* (кого?, що?), *розбиратися* (в кому?, в чому?), *засвоювати* (що?), *опановувати* (що?), *підсумовувати* (що?); 4) мислення як властивість людської пам'яті: *запам'ятати* (кого?, що?), *згадати* (кого?, що?),

забути (кого?, що?, про кого?, про що?); 5) емоційно-вольовий вплив на об'єкт: *розбудити* (кого?, що?), *бентежити* (кого?, що?), *хвилювати* (кого?, що?), *турбувати* (кого?), *заволодіти* (ким?, чим?); 6) володіння об'єктом: *мати* (що?), *використовувати* (що?), *користуватися* (чим?), *належати* (кому?), *володіти* (чим?) і т.ін.

На основі предикативно-об'єктної утворюються семантико-синтаксичні моделі: «відношення», «поєднання», «перетворення», «обмеженого буття», «процесуально-об'єктного стану» та ін.

Предикативно-об'єктна модель відношення об'єднує речення, в яких виражається: а) відношення як цілеспрямоване звертання до предмета: *Думки його весь час зверталися до Кирила Сидоренка* (В.Собко); б) поверховий вплив на предмет: *Всі здивилися на річку* (О.Гончар); в) проникнення в предмет: *Він кожному з п'ятох вдивлявся пильно в очі* (М.Бажан); г) віддалення від предмета: *Карпо насмілювався ухилитися від наказу* (П.Козланюк); ґ) потенційно-бажальне відношення: *В природі все прагне свого первісного стану* (Ю.Мушкетик); д) емоційно-вольовий вплив на предмет: *Денис намагався підбадьорити... друга* (Л.Дмитерко); е) цілеспрямоване мислення: *Він докладно почав аналізувати зауваження...* (О.Донченко); є) психічна діяльність: *Вони у зіллях розбиралися* (М.Стельмах).

Нерідко в реченнях цього типу позицію присудка заміщують префіксальні дієслова, за рахунок чого конкретизується семантика моделі. Так, наприклад, дієслово *вдумуватися* (в що?) на фоні дієслова *думати* характеризує додаткова сема «напруження розумової діяльності». Дієслово *задумуватися* має додаткову сему «зосередженості»: *Він почав задумуватися над становищем Регіни* (І.Франко).

Предикативно-об'єктна модель «відношення» включає також речення із значенням «взаємспрямованого відношення», для яких властиво взаємозаміщення позицій (підмета і центральної придієслівної) при збереженні змісту речення: *Використання народної математики у школі давно цікавило багатьох педагогів* (З газ.). – «*Використання математики цікавило педагогів*». – «*Педагоги цікавилися використанням математики*».

Предикативно-об'єктна модель поєднання. Семантику моделі складає здатність означуваного (предмета чи особи) виконувати дії чи володіти процесуальним станом, виявляючи при цьому зв'язок із

об'єктами, вираженими обов'язковим прислівним компонентом приприсудкової залежності: *Підвищення температури призводить до посилення коливальних рухів атомів* (Б.Патон). Розмежовуються значення: а) абсолютного поєднання (супроводжувального поєднання): *Творчість передбачає активну зміну середовища людини* (З журн.); б) відносного поєднання, що виявляється в тотожності окремих ознак: *Ріка перед греблю скидалася тепер на справжнє велике, широке озеро* (Я.Баш); в) детермінуючого поєднання (виявляється у впливі підмета на обов'язковий компонент): *На інтенсивність дихання впливає забезпеченість різними мінеральними речовинами* (З газ.); г) детермінуючого поєднання (виявляється у впливі обов'язкового компонента на підмет): *Тепер усе залежало від такелажника* (Я.Баш).

Предикативно-об'єктна модель перетворення. Модель характеризується обмеженим колом дієслів у позиції присудка, а також стабільністю відмінкових форм імені в позиції обов'язкового компонента (форми знахідного відмінка з прийменниками *в, на* і форми орудного відмінка без прийменника): *Гори перетворилися в один суцільний водоспад; Панас Самсонович висох на мумію* (Ю.Збанацький).

Характерною властивістю моделі є вираження в ній об'єктних відношень; при цьому ознаки підмета обов'язково переходять в ознаки обов'язкового приприсудкового компонента. Ступінь «перетворення» міжкомпонентної семантики різний і залежить від лексичного значення дієслів-присудків. Так, наприклад, дієслово *змінюватися* виражає передачу ознак, властивих підмету, обов'язковому компоненту, але не врівноважує їх. Співвідносність семантики компонентів нерідко досягає меж семантичної тотожності. При цьому дієслівна модель речення набуває кваліфікованої семантики, типової для моделі речення іменної будови: *Непомітно санаторний берег перетворився на справжнє торжище* (Ю.Збанацький).

Предикативно-об'єктна модель обмеженого буття об'єднує речення, позиції присудків у яких заміщаються дієсловами, що виражають процес як буття (*бути, випадати, відбуватися, траплятися*), що здійснюється для задоволення чиїхось потреб, бажання: *Весь цей клопіт був для Марії* (Я.Баш); *Богданові завжди випадало найважче* (О.Гончар).

Предикативно-об'єктна модель поєданого стану включає речення, в яких обов'язковий прислівний приприсудковий компонент обмежений лексемами із значенням стану особи (самотність, страх, неприязнь, упевненість, образа), а присудкова позиція заміщена дієсловами *почувати, відчувати, переживати: Глибоке душевне вдоволення відчуває Дьяконов...* (О.Гончар).

2. *Предикативно-обставинна модель* об'єднує двоскладні речення з обов'язковим прислівним приприсудковим компонентом, який виражає обставинні відношення: *Млосна тиша вересневого вечора лежала над берегами* (Н.Рибак); *Він поводився стримано* (П.Гуріненко). Позицію присудка в реченнях, побудованих за цією моделлю, заміщують дієслова, які супроводжуються обставинними характеристиками, що конкретизують, уточнюють чи обмежують дію в плані: а) локалізації (*бути, лежати, стояти, сидіти, знаходиться, перебувати, розташуватися, примоститися*); б) напрямку (*прибути, забігти, присунутися, влитися, врізатися*); в) способу протікання (*поводитися, триматися, поступати*).

Семантична взаємодія типізованої лексичної семантики присудка і приприсудкового компонента спричиняє до утворення семантико-синтаксичних моделей: «локалізованого буття», «локалізованого напрямку», «поєданого стану», «поведінки».

Предикативно-обставинна модель локалізованого буття типізує синтаксичну структуру речень із обов'язковими прислівними приприсудковими компонентами, що конкретизують семантику присудка в плані локалізації. Властивість дієслів «буття» проектувати позиції з певним (локалізуючим) значенням позбавляє приприсудковий компонент можливостей уніфікувати морфологічні форми. Тому позиція такого компонента може заміщуватися багатьма прийменниково-відмінковими формами: *Бій клекодав за селом* (П.Панч); *Через вулицю жив мій далекий родич Андрій Архипенко* (Ю.Збанацький); *Їхній загін стояв під Овручем* (Ю.Збанацький).

Семантика «локалізованого буття» найвиразніше виявляється в реченнях із дієсловами-присудками *бути (перебувати): Гагара чудово пірнає і може близько двох хвилин перебувати під водою* (З газ.). Роз'єднання семантики предиката (між присудком і приприсудковим компонентом) спостерігається також у випадках заміщення позиції присудка автосемантизованими дієсловами (*кипіти, світитися, горіти, палахкотіти* і т.д.), які виявляють здатність реалізувати семантику автономно. Все ж метафоричність

значень спричиняє до обов'язкового залучення до складу предиката також обов'язкових компонентів з локалізуючим значенням: *Внизу кипів Дніпро* (Я.Баш) (пор.: Дніпро кипів).

Предикативно-обставинна модель локалізованого напрямку включає речення, в яких виражається дія, обмежена просторовими параметрами. Позичку присудків заміщують переважно дієслова з конкретним значенням руху, а їх морфологічна структура (префікси), впливаючи на морфологічну парадигму обов'язкових компонентів, також включає додаткову сему «характер спрямованості руху» (куди?, звідки?): *Мар'яна скинула чобітки, скочила на лішко...* (М.Стельмах); *Катер прикордонної охорони відчалив від пристані* (О.Донченко).

Предикативно-обставинна модель поєданого стану нерідко нагадує модель речень іменного типу з дієслівною зв'язкою «бути». Дієслова-присудки в реченнях, що входять у цю модель, мають сему «перебування», яка лише частково виражає предикативну ознаку. Семантичним конкретизатором і компенсатором предикативної ознаки виступає обов'язковий компонент: *Молекули і атоми перебувають у безперервному русі* (З журн.); *У стані біологічного прогресу перебувають багато груп гризунів* (С.Самарський).

Предикативно-обставинна модель поведінки: Опришок дійсно поведився зовсім не по-розбійничому (Г.Хоткевич); *А брати всюди і супроти всіх трималися з гідністю і тактовно* (І.Франко). У реченнях цього типу семантика дії нерозривно пов'язана з оцінювальною семантикою приприсудкового компонента.

3. *Предикативно-двохоб'єктна модель* типізує синтаксичну структуру двоскладних речень із двома обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності з об'єктним відношенням. Вона об'єднує речення, позицію присудків у яких заміщують трьохвалентні дієслова, загальною семантичною властивістю яких є спрямованість дії (стану) на два предмети: *О краю рідний мій! Твої степи безкраї, і в небесах твоїх крилаті кораблі... Твою красу ні з чим я не зрівняю...* (В.Сосюра).

Дієслова-присудки можуть виражати: 1) спосіб передачі: *давати* (що?, кому?), *дарувати* (що?, кому?); 2) психічну діяльність: *нагадувати* (що?, про що?, кому?), *переконувати* (кого?, в чому?), *знайомити* (кого?, з ким?, з чим?), *навчити* (кого?, чому?); 3) емоційне відношення: *закохувати* (кого?, в кого?, в що?), *радувати*

(кого?, чим?), *заохочувати* (кого?, до чого?), *захоплювати* (кого?, чим?), *чарувати* (кого?, чим?), *сповнювати* (кого?, що?, чим?).

Предикативно-двохоб'єктна модель відчуження об'єднує речення, в яких предикативна ознака виражається присудком і двома приприсудковими компонентами, один із яких компенсує семантику присудка в плані спрямованості дії на предмет, а другий вказує на інший предмет як сферу концентрації дії: *Івга далеко не весь день присвячувала доні* (Ю.Яновський).

Модель відтворює ситуацію, в якій беруть участь три учасники: суб'єкт, об'єкт і адресат. На формально-синтаксичному рівні в моделі речення наявні два прислівні обов'язкові приприсудкові поширювачі – у формі знахідного й у формі давального відмінків без прийменника: *Нам дала Вітчизна крила орлі* (П.Воронько). Граматичний центр *Вітчизна дала* поширюється обов'язковими компонентами *крила і нам*, утворюючи разом із ними модель поширеного речення. Синтаксичний статус обов'язковості поширювачів визначається абсолютною нездатністю граматичного центру утворювати речення як граматично і семантично завершену структуру, що відображає відповідну ситуацію. Семантична передбачуваність форм при дієслові-присудку *дала* знаходить вираження у формах знахідного і давального відмінків імен.

Засвоєння мовною практикою структури з двома обов'язковими поширювачами до деякої міри нівелює їх ієрархічну градацію в плані обов'язковості. Все ж експериментальне дослідження на предмет «виключення» цих компонентів із структури речення дозволяє виявити перевагу семантичної залежності компонента у формі знахідного відмінка над компонентом у формі давального відмінка. Пор.: *Нам дала Вітчизна крила орлі – Вітчизна дала крила і Вітчизна дала нам...* Таким чином, дієслово *дала*, маючи потенційну валентність по відношенню до залежних словоформ і реалізуючи їх в обов'язковому сполученні з словоформами у знахідному і давальному відмінках, неоднаково розподіляє цю валентність між ними.

Предикативно-двохоб'єктна модель двоспрямованого відношення виявляє специфіку в тому, що один із обов'язкових прислівних приприсудкових компонентів має постійну морфологічну форму (знахідного відмінка), а синтаксичну парадигму другого складають імена в родовому, давальному та орудному відмінках: *Учитель привчив нас, малих не тільки до науки, а й до праці* (В.Кучер); *Він почував себе вищим від других, з ким він себе зрівнює з*

своїх дитячих товаришів (Панас Мирний). Семантику «двоспрямованого відношення» мають також речення з обов'язковим дуплексивом: *Шофер... почав лаштувати свої вудки, бо принципово не визнавав спінінга за серйозну рибальську снасть* (М.Чабанівський).

4. **Предикативно-об'єктно-обставинна модель** типізує речення, в яких дія співвідноситься з предметом і обмежується відповідними параметрами: *Переповнений тролейбус домчав його в район заводів* (В.Кучер). Предикативно-об'єктно-обставинна модель на семантико-синтаксичному рівні може бути:

предикативно-об'єктно-обставинною моделлю локалізуючого відношення: Цар Одисей пригнав свої човни на сонні плеса тихого лиману (М.Зеров);

предикативно-об'єктно-обставинною моделлю оцінки: З першого дня Марко зустрів Ганну Дмитрівну вороже (О.Копиленко).

4.3. Моделі двоскладних речень недієслівного типу

Питання про формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні моделі речень недієслівної будови в українській мові є порівняно новим, тому чимало аспектів структури таких речень вимагають дослідження і певного обґрунтування.

У моделях речень недієслівної будови, на відміну від дієслівної, носій предикативної ознаки характеризується через зіставлення з іншими предметами чи ознаками. У реченнях недієслівної будови відображається субстанція, що являє собою розчленований денотат, який складається з двох предметів чи ознак (означуваного і предиката), можливість зіставлення яких зумовлюється наявністю у них спільних ознак. На формально-граматичному рівні такі речення об'єднуються в моделі речень іменної будови (з координованими чи некоординованими головними компонентами з номінативним підметом й іменним присудком) і моделі речень з інфінітивним підметом, які, в свою чергу, поділяються на інфінітивно-номінативні, інфінітивно-інфінітивні та інфінітивно-адвербіальні. Виділені типи проектують граматичні властивості моделей на «морфологічний екран» і частково на синтаксичні зв'язки між головними компонентами, що є морфологічно зумовленими. Разом з тим таке розмежування моделей прогнозує, з одного боку, власне синтаксичний зміст моделей, а з другого – передбачає частиномовну концентрацію семантичних ознак семантико-граматичних компонентів, зокрема предиката.

Як і моделі речень дієслівного типу, «недієслівні» моделі розмежовуються за синтаксичною ознакою – відсутністю чи наявністю обов'язкових прислівних компонентів: при цьому утворюються моделі речень недієслівної будови без обов'язкових первинних компонентів (П + Пр) і моделі речень із обов'язковими прислівними компонентами (П + Пр + О₁...; П + О₁... + Пр; П + О₁... + Пр + О₁...).

На формально-граматичному рівні моделі варіюються також залежно від морфологічного вираження головних компонентів. Якщо структура моделей речень дієслівного типу регулюється з боку присудка семантичною валентністю дієслова, то структура розглянутих моделей визначається семантичною валентністю інших частин мови, зокрема іменників, прикметників (у номінативно-номінативних чи інфінітивно-номінативних реченнях), прислівників (у номінативно-адвербіальних чи інфінітивно-адвербіальних реченнях) та інфінітивів (у інфінітивно-інфінітивних реченнях).

Моделі речень недієслівної будови без обов'язкових прислівних компонентів (предикативні моделі) є в основному двослівними, за винятком речень, у яких: а) компонент являє собою аналітичну форму з вербалізованими допоміжними елементами: *Лікарем була жінка* (Я.Баш); б) компонент виражений сполученням слів, які заміщують одну позицію: *Три місяці – вічність* (М.Стельмах); в) головні позиції заміщуються однорідними компонентами: *Поезія і ліс – речі близькі* (М.Чабанівський).

Структура моделей речень недієслівної будови з обов'язковими прислівними компонентами залежить від лексико-синтаксичних властивостей слів переважно двох частин мови – іменника і дієслова в головних позиціях. Разом з тим тип моделей загалом визначають умови обов'язкового поширення того чи іншого компонента. Так, наприклад, в інфінітивно-підметових реченнях спостерігається закономірність: а) перевагу в сфері поширення має підмет-інфінітив; б) ієрархія обов'язкових поширювачів при підметі повторює ієрархію обов'язкових поширювачів дієслівних присудків (*Хлопець подарував дівчині квіти – Подарувати дівчині квіти – приємно*); в) поширення присудка супроводжується обов'язковими компонентами, що заміщують присубстантивні і придієслівні позиції, а також факультативними компонентами з атрибутивним відношенням, які одержують властивість обов'язковості при утворенні семантико-граматичного предиката (*Він – хороша людина*); г) інфінітивно-

підметові речення часто ускладнюються за рахунок введення в позицію підмета однорідних синтаксичних рядів, у яких підмет виражений синсемантичними дієсловами й, отже, поширюється обов'язковими компонентами: *Завдання вищої і середньої школи, професійно-технічних навчальних закладів – постійно вдосконалювати навчальний процес, активно формувати у підростаючого покоління почуття громадського обов'язку* (З газ.).

Синтаксичні моделі двоскладних речень недієслівної будови об'єднуються в предикативні, предикативно-об'єктні і предикативно-атрибутивні, часткові значення яких утворюються взаємодією синтаксичних компонентів (присудка й обов'язкового прислівного компонента приприсудкової залежності), наповнених відповідним лексичним матеріалом (їх типізованої лексичної семантики).

4.3.1. Предикативні моделі двоскладних речень недієслівного типу без обов'язкових прислівних компонентів приприсудкової залежності

У предикативних моделях речень ознака предмета-підмета виражається за допомогою граматичного присудка, а отже, семантико-граматичний предикат корелює з формально-граматичним присудком. Семантичний інваріант предиката складає кваліфікативна ознака, що може бути інформуючою, оцінною чи ідентифікуючою. Залежно від семантичних ознак предиката розмежовується три типи моделей двоскладних речень недієслівного типу без обов'язкових приприсудкових компонентів: а) предикативна модель інформуючої кваліфікації; б) предикативна модель оцінної кваліфікації; в) предикативна модель ідентифікуючої кваліфікації.

Предикативна модель інформуючої кваліфікації. Цю семантико-синтаксичну модель в основному представляють номінативно-номінативні речення (Пн + Прі), в яких предикативна ознака конкретизується в плані родо-видових властивостей означуваного, спеціальності, заняття, національної чи соціальної приналежності, вікових даних людини тощо: *Хома Хасцький – українець, Будяк – це бур'ян, а буряк – це рослина* (З журн.); *Федір Сніп – слюсар-інструментальник* (Г.Тютюнник).

Семантика інформуючої класифікації властива номінативно-номінативним реченням у тому випадку, якщо між предметами в розчленованому денотаті має місце залежність, на основі якої встановлюються відношення «породження», що в трансформах

можуть виявлятися як відношення умови. Нерідко іменники в головних позиціях маніфестують цілі ситуації: *Ліс – це добрий врожай, повноводна річка, нова хата, цілющий клімат, благодатний дощ* (М.Чабанівський); *Щастя – це друзі хороші, шана людська* (О.Підсуха); *Мої літа – це монотонні дублі* (Д.Павличко); *Мицну народ мій має вдачу, вона віки нетлінна і жива* (П.Забашта).

Предикативна модель оцінної кваліфікації. Модель об'єднує речення з предикатом, який корелює з синтаксичним присудком і виражає оцінку означуваного. Синтаксичне поле речень, побудованих за цією моделлю, об'єднує речення з номінативним, інфінітивним і адвербіальним присудками, вираженими автосемантичними словами з оцінним значенням. Кваліфікативна оцінка означуваного виражається прикметниками в позиції присудка: *Важким було дитинство Івана Семеновича* (Я.Галан); іменниками суспільного відношення (*честь, заслуга, порядок, подвиг, злодійство, злочин, ганьба*): *Зрубати такий ліс – та це ж злодійство* (З газ.); іменниками «почуття» (*щастя, насолода, задоволення, радість, нещастя*): *Яке це щастя – бачити тебе* (І.Муратов).

Предикативна модель ідентифікуючої кваліфікації об'єднує двоскладні речення з семантикою тотожності означуваного і предиката. Суть моделі полягає в заміщенні обох головних позицій автосемантичними словами, які виражають однаковий об'єм понять: *СУМ – сучасна українська мова; КНУ – Київський національний університет.*

4.3.2. Моделі двоскладних речень недієслівного типу з обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності

У сфері двоскладних речень недієслівної будови з асиметрією формально-граматичного присудка і семантико-граматичного предиката, тобто в системі двоскладних речень недієслівного типу з обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності, можна виділити такі моделі: предикативно-об'єктну модель інформуючої кваліфікації, предикативно-об'єктну модель оцінної кваліфікації, предикативно-атрибутивну модель інформуючої кваліфікації.

Предикативно-об'єктна модель інформуючої кваліфікації містить предикат із формально-граматичним присудком, обмеженим синсемантичними іменниками, які виражають: призначення

(завдання), результативність (підсумок), джерело (грунт, основа, передумова), закономірність (закон, наслідок). Семантико-граматичний план взаємовідношень означуваного і предиката виявляє породжуваність предикативної ознаки предметом-підметом, що підтверджується наявними чи можливими зв'язками в іменних присудках *складати, становити: Основу економіки становлять знання та вміння* (З газ.). Присудок виявляє обмеження семантичними групами чи окремими іменними лексемами: призначення (завдання), результативності (підсумок), джерела (грунт, джерело, передумова, основа), закономірності (закон, наслідок); *Неперервне професійне навчання – основа перебудови в освіті* (Н.Ничкало).

Предикативно-об'єктна модель оцінної кваліфікації. Основу предикатів оцінної кваліфікації утворюють найчастіше: а) присудки-дієприкметники, що дублюють сполучуваність відповідних синсемантичних дієслів: *Цей день був густо насичений несподіваними подіями* (А.Хижняк); б) присудки-прикметники вищого ступеня порівняння, що відкривають сильні позиції для обов'язкового заміщення іменним компонентом у формі знахідного відмінка з прийменником *за* чи родового відмінка з прийменником *від*: *Бо й життя глибше од уяви людини* (О.Корнійчук); в) присудки-прикметники з контекстуально зумовленою семантикою: *Наше століття багате на наукові відкриття* (З журн.); *Середньоазіатські нагір'я бідні на водні ресурси* (З газ.); *Нора в схилі подібна до печери...* (В.Барка); *У нас дід був дуже схожий на Бога* (О.Довженко).

Предикативно-об'єктна модель ідентифікуючої кваліфікації утворюється шляхом ототожнення понять, виражених інфінітивними словоформами в головних позиціях з обов'язковими прислівними компонентами. З цією метою часто використовуються зв'язки *значити, означати, частка-зв'язка це*: *Шанувати пам'ять героїв – це не тільки знати їхнє життя і доглядати за їх могилами. Шанувати пам'ять героїв – означає бути активним борцем за їх справу...* (З журн.).

Предикативно-атрибутивна модель інформуючої кваліфікації. Предикати речень, що входять у цю семантико-синтаксичну модель, складаються з іменних присудків і залежних від них компонентів, виражених прикметниками, які несуть основний зміст предикативної

ознаки: *У переважній більшості амеби є прісноводними тваринами* (М.Савчук).

В основі семантики таких речень лежить визначення, що базується на зіставленні часткового і загального. Але оскільки в самій природі предиката закладена властивість так чи інакше конкретизувати означуване, виділяти його ознаки, а загальна назва в опозиції до конкретної слабо диференціює останню, то така назва супроводжується компонентом (необов'язковим), що несе вагоме семантичне навантаження.

Предикативно-атрибутивна модель оцінки має предикат із семантикою оцінки, який включає присудок і залежний від нього обов'язковий прислівний компонент з атрибутивним відношенням. «Оцінна кваліфікація» означуваного утворюється: а) присудком-іменником з оцінним значенням і обов'язково залежним від нього компонентом: *Праця та розум – краса людини* (Нар. творчість); б) присудком – автосемантичним іменником і залежним від нього компонентом з атрибутивним відношенням: *Будівництво – поле бою* (В.Сосюра); в) регулярно вживаним у позиції присудка іменником процес із залежними від нього компонентами-прикметниками, які несуть основний зміст предиката: *Виховання – складний і багатогранний процес* (З журн.); *Полювання – процес не легкий* (Остап Вишня).

Таким чином, умовне (з метою аналізу й опису) розведення синтаксичної структури двоскладного речення за рівнями (формально-граматичним і семантико-граматичним) сприяє: а) розглядати модель двоскладного речення як замкнену синтаксичну структуру, тотожну реченню; б) виділити більш-менш обмежену кількість формально-граматичних моделей, орієнтованих на обов'язковість прислівних компонентів; в) на основі формально-граматичних моделей виділити їх часткові семантичні значення (семантико-граматичні моделі), що розмежовуються в основному за семантикою повнозначних словоназв відповідних денотатів.

Виділення загальної моделі двоскладних речень недієслівної будови та її семантико-граматичних варіантів дозволило поглибити розуміння природи основних класів повнозначних слів (іменників, прикметників) у синтаксичній функції – реченнєтворення.

Аналіз конкретних мовленнєвих варіантів цієї загальної моделі засвідчив деяку конденсацію типових семантичних структур, що виявилась у функціональній закріпленості в реченнях цієї моделі

прикметникових словоназв із властивою їм участю в розширенні семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів.

Реченнєві структури, що їх охоплює ця модель, є досить різноваріантними в українському дискурсі, й що характерно, багатослівними через структуру й словесну варіативність підметової складової, означеної стандартними присудками-іменниковими словоназвами типу: *мета, завдання, принцип, проблема, завдання, ідея* та ін. *Моя стратегічна мета – створити таку систему освіти, яка допомагатиме дитині, незалежно від її походження і здібностей, стати успішною і знайти своє місце у житті, для навчання впродовж життя* (З журн.).

Нерідко означуване, сконцентроване навколо підмета, а частіше – прогнозоване синсемантичними словоназвами предметних чи процесуальних денотатів, прзширюють не лише кількаслівні номінації, але й підрядні речення чи частини речень, що ускладнюють їхню структуру: *Актуальною проблемою є вивчення історії, традицій, динаміки внутрішньоетнічних і міжетнічних відносин, відношень між ними як змінних категорій, що можуть варіювати від спільноти до спільноти і від ситуації до ситуації* (З журн.); *Провідною ідеєю дослідження є визначення теоретичних і методичних засад системи формування комунікативної культури майбутніх фахівців шляхом створення інноваційного освітнього середовища, що забезпечує підвищення якості професійної підготовки майбутніх учителів* (З журн.).

ВИСНОВКИ

- У роботі використано один із можливих аспектів аналізу й опису повнозначних слів – денотативний. Денотат як реалія позамовної дійсності об'єднує виражальні можливості повнозначних слів (словоназв денотатів), групує їх, забезпечуючи тим самим інтерпретацію їхньої семантики за допомогою ядерної (денотативної) семи. У такий спосіб вивчення повнозначних слів у проекції на денотат забезпечує розкриття внутрішніх закономірностей їхньої структури й семантики.

- Усі повнозначні слова піддаються однозначному поділу за сполучальними параметрами на синтагматичній осі. На основі запропонованої автором методики повнозначні слова (словоназви денотатів) поділяються на автосемантичні й синсемантичні. Критерієм такого поділу слугувала здатність повнозначного слова своїм власним фонемним складом номінувати відповідний денотат. Кожен клас (автосемантичні повнозначні слова та синсемантичні повнозначні слова) виявляє достатню інтерпретаційну спроможність для розгляду його як узагальненого значення в дихотомії «автосемантизм/синсемантизм» у зазначеній міжрівневій категорії.

- Подані в монографії прийоми розмежування автосемантичних та синсемантичних словоназв денотатів, зокрема узагальнені методом «елімінування», забезпечили практичне виділення й теоретичну інтерпретацію такого розмежування повнозначних слів у межах основних частиномовних класів (іменників, дієслів, прикметників), описаних у роботі.

- Широко використані в монографії структурні методи (дистрибутивний, трансформаційний, елементи статистичного) забезпечили об'єктивацію багатьох висунутих автором проблемних питань, пов'язаних із повнозначним словом (участі повнозначних слів у проектуванні синтаксичних позицій, розмежуванні складних випадків автосемантизму/синсемантизму, обґрунтуванні природи граматикалізації семантичних єдностей та ін. Запропонований підхід, заснований на використанні комплексної методики, дозволяє розв'язувати складні суперечності синтаксичного аналітизму щодо відтворення основного (лексичного) і додаткового (граматичного) значень у вираженні значенневих варіантів категорій, пов'язаних із

повнозначним словом у складних процесах вияву його ресурсоспроможності номінувати денотат.

- Повнозначним словам, зокрема іменникам, дієсловам, прикметникам, у розглянутих автором аспектах властиво виявляти «перехідність», започатковану в самій категорії «автосемантизм/синсемантизм», що виявляється в автосемантизації (переході синсемантичних словоназв у автосемантичні) й простежену в усіх розглянутих у монографії одиницях (словосполученнях, семантичних єдностях, явищах факультативності та обов'язковості синтаксичних компонентів, у моделях реченневих структур).

- Висновки стосовно специфіки денотативно-номінативної природи лінгвістичних терміноутворень, як і коментування стосовно участі повнозначних словоназв, зокрема іменникових, у терміноназвах інших наукових дискурсів, вважаємо домінантними в теоретичному осмисленні природи, структури, функцій та моделей неоднослівних терміноназв, структурованих повнозначними словами. Будь-яке наукове дослідження чи наявний у науці опис того чи іншого мовного рівня (в традиційних чи нових наукових вимірах) обов'язково базується на системі повнозначних словоназв, маніпулювання якими у вигляді їхніх номінацій, являє собою відповідну теоретичну модель, що має здатність регулярно відтворюватися як певна єдність змісту й форми.

- Дещо оновленими з позицій сучасної теорії формально-синтаксичної структури речення видаються фрагменти опису, які стосуються як цілісного представлення такої структури (дуплексива, детермінанта), уведення в систему формально-синтаксичних компонентів обов'язкових і факультативних компонентів прислівної залежності, так і акценти, зроблені на автосемантизмі/синсемантизмі словоназв денотатів у сфері іменникових, дієслівних та прикметникових слів.

- Повнозначне слово виступає першоелементом утворення й вивчення речення як цілісного комплексу, яким виражається задум мовця. Саме речення є тією клітинкою в сфері мовного освоєння буття, яка різними своїми гранями віддзеркалює багатство й складність найрізноманітніших відношень і зв'язків предметів та явищ матеріального й ідеального. Процес вивчення повнозначних слів супроводжують їхні постійні класифікації за спільними лексичними, морфологічними чи синтаксичними ознаками. Утворені групування являють собою наукові лінгвістичні поняття як результат

узагальнення конкретних властивостей мовних об'єктів із різним ступенем абстракції. Вивчення повнозначних слів супроводжує їхня категоризація.

- Зважаючи на досить об'ємне коло проблемних питань, що їх наскрізно пронизує міжрівнева категорійна визначеність «автосемантизм/ синсемантизм» повнозначного слова, зрозуміла річ, теоретичний виклад узагальнень подано дещо схематично. Введеними в роботу параграфами про функціонування повнозначних слів у конкретних контекстах, наприклад, у т.зв. «ключових словах» наукових статей чи в неоднослівних номінаціях денотатів або в деяких терміносистемах, ми намагалися розширити понятійний зміст «повнозначність» словоназв денотатів, торкнутися багатьох мікропроблемних питань теорії.

Аналіз об'ємного матеріалу (словосполучень, речень) із повнозначними словами на предмет вивчення їхнього синтаксичного статусу переконує нас у тому, що найбільші складності виникають при визначенні об'єму синтаксичних компонентів, установленні їхньої типології, «вирішенні» складних явищ синкретизму. Звичайно, навряд чи можна дати готові рецепти для кожного складного випадку аналізу. Все ж сподіваємось, що фахівець, володіючи необхідним мінімумом традиційної й оновленої теорії, здатний розвинути в себе обов'язкове почуття постійного пошуку, серйозного і вдумливого ставлення до мовленнєвого й мовного матеріалу. Теорія в цьому плані слугуватиме надійним інструментом творчого начала в науковому й навчальному процесі, обидві складові якого переживають зараз процес глобальної модернізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авилова Н.С.* Вид глагола и семантика глагольного слова / Н.С.Авилова. – М.: Наука, 1976. – 318 с.
2. *Адамец П.* Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения / П.Адамец, В.Грабе // *Slavia*, – 1968. – Ses. 2. – С. 185-192.
3. *Адмони В.Г.* Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики: [монография] / В.Г.Адмони. – Л.: Наука, 1988. – 239 с.
4. *Адмони В.Г.* Нулевая связка, связочный глагол и грамматика зависимостей / В.Г.Адмони // *Вопр. языкознания*. – 1983. – № 5. – С. 34-42.
5. *Адмони В.Г.* Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках / В.Г.Адмони. – Л.: Наука, 1981. – 296 с.
6. *Адмони В.Г.* Структурно-смысловое ядро предложения / В.Г.Адмони // *Члены предложения в языках различных типов: [сборник научных трудов]*. – Львов: Наука, 1972. – С. 35-50.
7. *Адмони В.Г.* Типология предложения и логико-грамматические типы предложений / В.Г.Адмони // *Вопр. языкознания*. – 1973. – № 2. – С. 46-57.
8. *Акимова Г. Н.* К вопросу о валентности переходных глаголов в русском языке / Г. Н. Акимова // *Теория языка, методы его исследования и преподавания*. – Л.: Просвещение, 1981. – С. 28–32.
9. *Александрова О.В.* Некоторые вопросы логики, методологии и философии языка / О.В.Александрова // *Вопросы языкознания*. – 1985. – № 6. – С. 70-76.
10. *Алефиренко Н. Ф.* Современные проблемы науки о языке / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Флинта-Наука, 2005. – 416 с.
11. *Андерш Й.Ф.* Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві / Й.Ф.Андерш // *Мовознавство*. – 1983. – № 1. – С. 11-19.
12. *Андерш Й.Ф.* Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова: на матеріалі укр. мови / Й.Ф. Андерш // *Українське мовознавство*. – 1980. – Вип. 8. – С. 62-65.
13. *Андерш Й.Ф.* Синтаксико-семантичне моделювання простого речення (на матеріалах чеської та української мови) / Й.Ф.Андерш // *Зіставне дослідження української, чеської та російської мов*. – К., 1987. – С. 97 – 111.
14. *Андерш Й.Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською: [монографія] / Й.Ф.Андерш. – Київ:

Наук, думка, 1987. – 191 с.

15. *Апресян Ю.Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистики [Текст] / Ю.Д.Апресян. – М.: Просвещение, 1966. – 305 с.

16. *Апресян Ю.Д.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д.Апресян. Избранные труды: В 2 т. – М.: Языки русской культуры: Восточная литература, 1995. – Т. 1. – 472 с.

17. *Апресян Ю.Д.* Экспериментальное исследование семантики русского глагола: [монография] / Ю.Д.Апресян. – Москва: Наука, 1967. – 251 с.

18. *Апресян Ю.Д.* О сильном и слабом управлении / Ю.Д.Апресян // *Вопр. языкознания.* – 1964. – № 3. – С. 32-49.

19. *Арполенко Г.П.* Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г.П.Арполенко, В.П.Забеліна. – К.: Наукова думка, 1982. – 132 с.

20. *Арват Н.М.* До питання про семантичну типологію речення: на матеріалі східнослов'янських мов / Н.М.Арват // *Мовознавство.* – 1979. – № 2. – С. 24-31.

21. *Арват Н.М.* Семантическая структура простого предложения в современном русском языке: [монография] / Н.Н.Арват. – Киев: Высш. шк., 1984. – 159 с.

22. *Арутюнова Н.Д.* К проблеме функциональных типов лексического значения / Н.Д.Арутюнова // *Аспекты семантических исследований.* – М.: Наука, 1980. – С. 156–249.

23. *Арутюнова Н.Д.* Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы: [монография] / Н.Д.Арутюнова. – Москва: Наука, 1976. – 383 с.

24. *Арутюнова Н.Д.* Проблемы синтаксиса и семантики в работах Ч.Филлмора / Н.Д.Арутюнова // *Вопросы языкознания.* – 1973. – № 1. – С. 117-124.

25. *Арутюнова Н.Д.* Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт: [монография] / Н.Д.Арутюнова. – Москва: Наука, 1988. – 340 с.

26. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-ое, стереотип. / О.С.Ахманова. – М.: Сов. энциклопедия. – 607 с.

27. *Ахманова О.С.* Современные синтаксические теории / О.С.Ахманова. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 165 с.

28. *Бабайцева В.В.* Изучение членов предложения в школе / В.В.Бабайцева. – М.: Просвещение, 1975. – 154 с.

29. *Бабайцева В.В.* Система членов предложения в современном русском языке: [монография] / В.В.Бабайцева. – Москва: Просвещение, 1988. – 158 с.

30. *Бабайцева В.В.* Явления переходности в грамматике русского языка [монография] / В.В.Бабайцева. – Москва: Дрофа, 2000. – 640 с.
31. *Баган М.П.* Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: [монография] / М.П.Баган. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
32. *Баган М.П.* Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Баган Мирослава Петрівна. – К., 1999. – 219 с.
33. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка: [монография] / Шарль Балли. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
34. *Баранник Д.Х.* Два рівні структури речення / Д.Х.Баранник // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 13-20.
35. *Бацевич Ф.* Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Бацевич. Львів: ПАУС, 2005. – 264 с.
36. *Безпояско О.К.* Граматика української мови. Морфологія / О.К.Безпояско, К. Г.Городенська, В. М.Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
37. *Безпояско О.К.* Інфінітив у функції другорядних членів речення / О.К.Безпояско // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 3 – С. 51-54.
38. *Белова К.Ю.* Абсолютное употребление переходных глаголов в современном русском языке: дис. ...кандидата філол. наук: 10.02.01/ К.Ю.Белова. – Л., 1982. – 157 с.
39. *Белова А.Д.* Лингвистические аспекты аргументации: [монография] / А.Д.Белова. – К.: Астрал, 1997. – 448 с.
40. *Белашапкова В.А. и др.* Современный русский язык / В.А.Белашапкова. – М.: Высш. шк., 1981. – 560 с.
41. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика / Э. Бенвенист; [пер. с франц.; общ. ред., вступ. Ст. и коммент. Ю.С.Степанова]. – [2-е изд., стереотип.]. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
42. *Блумфилд Л.* Язык / [пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат; коммент. Е. С. Кубряковой; под ред. и с предисл. М. М. Гухман] / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
43. *Богданов В.В.* Моделирование семантики предложения / В.В.Богданов // Прикладное языкознание. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996. – С. 161-200.

44. *Богданов В.В.* Семантико-синтаксическая организация предложения: [монография] / В.В.Богданов. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
45. *Бондарко А.В.* Грамматическое значение и смысл / А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1978. – 175 с.
46. *Бондарко А.В.* Русский глагол / А.В.Бондарко, Л.Л.Буланин. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
47. *Бондарко А.В.* Функциональная грамматика: [монография] / А.В.Бондарко. – Львов: Наука, 1984. – 136 с.
48. *Брицын В.М.* Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / В.М.Брицын. – К.: Наукова думка, 1990. – 320 с.
49. *Булаховський Л.А.* Керування / Л.А.Булаховський // Вибр. праці: в 5 т. – Київ: Наук. думка, 1977. – Т.2. – С. 553-568.
50. *Бурлакова В.В.* Синтаксические структуры современного английского языка / В.В.Бурлакова. – М.: Просвещение, 1984. – 112 с.
51. *Вайнрайх У.* О семантической структуре языка / У.Вайнрайх // Новое в лингвистике: языковые универсалии. – М.: Прогресс, 1983. – Вып. 5. – С. 163-250.
52. *Вандриес Ж.* Язык (лингвистическое введение в историю) / [пер. с франц.] / Ж. Вандриес. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 408 с.
53. *Валгина Н.С.* Синтаксис современного русского языка / Н.С.Валгина. – М.: Высшая шк., 1991. – 432 с.
54. *Васильев Л. М.* Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
55. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / [уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел]. – К.: Ірпінь ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
56. *Величко А.П.* Простое предложение. Опыт семантического описания / А.В.Величко. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 19 с.
57. *Ветренко Т.Е.* Типы абсолютного употребления сильноуправляющих глаголов с современным русским языке: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Т.Е.Ветренко. – Алма-Ата, 1986. – 19 с.
58. *Виноградов В. В.* Русский язык: грамматическое учение о слове: [учебн. пособ. для вузов] / В. В. Виноградов. – [3-е изд., испр.]. – Москва: Высш. шк., 1986. – 640 с.
59. *Висоцький А.В.* Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові: [монографія] / А.В.Висоцький. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с.

60. *Вінтонів М.О.* Актуальне членування речення і тексту: Формальні та функційні вияви: [монографія] / М.О.Вінтонів. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2013. – 327 с.
61. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: підручник / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
62. *Вихованець І.Р.* Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? / І.Р.Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору: зб. наук. праць. – Івано-Франківськ: План, 2002. – С. 13-18.
63. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
64. *Вихованець І.Р.* Прийменникова система української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
65. *Вихованець І.Р.* Семантико-синтаксична структура речення / І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
66. *Вихованець І.Р.* Система відмінків української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
67. *Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / [за ред. І. Вихованця] / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
68. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.
69. *Вихованець І.Р.* Частиномовний статус інфінітива / І.Р.Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського: зб. наук. праць. Серія: Філологія. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 21-27.
70. *Володченков М.П.* Интепционные свойства глаголов внутреннего эмоционального состояния в современном русском языке (в сопоставлении с украинским): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол.наук: спец. 10.02.01 «Русский язык»; 10.02.02 «Украинский язык» / М.П.Володченков. – К., 1984. – 23 с.
71. *Габай А.Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові: [монографія] А.Ю.Габай. – Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.
72. *Гайсина Р.М.* К семантической типологии глаголов русского языка / Р.М.Гайсина // Семантические классы русских глаголов. – Свердловск.: Изд-во Свердловского пед. ин-та, 1982. – С. 15-21.

73. *Гайсина Р.М.* Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. Текст. / Р.М.Гайсина. – Саратов: Саратовский ун-т, 1981. – 395 с.
74. *Гак В. Г.* К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1972. – С. 367–395.
75. *Ганич Д.І.* Словник лінгвістичних термінів / Д.І.Ганич, І.С.Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
76. *Герасимов И.Т.* Структура научного исследования / И.Т.Герасимов. – М.: Мисль, 1985. – 215 с.
77. *Гмиря Л.В.* Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними дієслівними предикатами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В.Гмиря. – Київ, 2008. – 20 с.
78. *Гандзюк С.П.* Дієслівна валентність та іменний присудок / С.П.Гандзюк // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 62-65.
79. *Городенська К.Г.* Видові протиставлення в системі сучасних дієслів / Катерина городенська // Слово. Стиль. Норма: зб. наук, праць. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 118-121.
80. *Городенська К.Г.* Граматичний словник української мови: Сполучники / К.Г.Городенська. – К. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
81. *Городенська К.Г.* Дериваційна природа давального адресатної посесивності / К.Г.Городенська // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С. 19-22.
82. *Городенська К. Г.* Деривація синтаксичних одиниць: [монографія] / К.Г.Городенська. – Київ: Наук. думка, 1991. – 192 с.
83. *Городенська К.Г.* Дієслівна лексема в традиційному і новітньому українському мовознавстві / К.Г.Городенська // Життя – у слові: зб. наук. праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 152-160.
84. *Городенська К.Г.* Дія та стан похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу / К.Г.Городенська // Відображення історії та культури народу в словотворенні: доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 355-364.
85. *Городенська К.Г.* Новітня граматика української мови / Катерина Городенська // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство: зб. наук. статей. – Київ-Донецьк, 2004. – С. 63-71.

86. *Городенська К.Г.* Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова / К.Г.Городенська // Наук. часопис нац. пед. ун-ту імені М.П.Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: [зб. наук. пр.]. – Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 110-114.
87. *Городецький Я.* Динамічність і динаміка в мові / Я.Городецький // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 7-10.
88. *Горпинич В.О.* Українська морфологія / В.О.Горпинич. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2000. – 359 с.
89. *Грамматика слов'янських мов: основа типології і характерології.* Тематичний блок. XV Міжнародний з'їзд славістів 20.08. – 27.08.2013, Мінськ, Республіка Білорусь. – 87 с.
90. *Грамматика современного русского литературного языка* / под. ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
91. *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові: [монографія] / А.П.Грищенко. – Київ: Наук. думка, 1978. – 207 с.
92. *Грищенко А.П.* Прикметник у структурі словосполучення і речення / А.П.Загнітко // Укр. мова і літ. в школі. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
93. *Гуйванюк Н.В.* Слово – Речення – Текст: [вибр. пр.] / Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.
94. *Гуйванюк Н.Б.* Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: [монографія] / Н.Б.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
95. *Гулига Е. В.* Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова / Е. В. Гулига // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1967. – №2. – С. 62–72.
96. *Гуляр Т.Б.* Граматичний зміст дієслів-зв'язок / Т.Б.Гуляр // Іноземна філологія: міжвідомчий наук. зб. Львівського ун-ту ім. Івана Франка. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1983. – Вип. 71. – С. 8-15.
97. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт / – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
98. *Денисова С.П.* Типологія категорій лексичної семантики: [монографія] / С.П.Денисова. – К.: Вид-ий центр КНЛУ, 1995. – 298 с.
99. *Дудик П.С.* Із синтаксису простого речення: [навч. посібник] / П.С.Дудик. – Вінниця: ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 1999. 297 с.
100. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: просте речення, еквіваленти речення / П.С.Дудик. – Київ: Наук. думка, 1973. – 288 с.

101. *Дудик П.С.* Словосполучення в українській літературній мові / П.С.Дудик. – К., 1998. – 132 с.
102. *Дятчук В.В.* Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В.В.Дятчук, Л.О.Пустовіт. – К.: Наукова думка, 1983. – 156 с.
103. *Єрмоленко С.Я.* Синтаксис і стилістична семантика: [монографія] / С.Я.Єрмоленко. – Київ: Наук. думка, 1982. – 210 с.
104. *Єрмоленко С.Я., Бибики В.С., Тодор О.Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. За ред. С.Я.Єрмоленко / Єрмоленко С.Я. // К.: Либідь, 2001. – 221 с.
105. *Есперсен О.* Філософія граматики / Отто Есперсен [пер. с англ. В.В.Пассека, С.П.Сафроновой; под ред. Б.А.Ильиша]. Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
106. *Жовтобрюх М.А.* Українська літературна мова / М.А.Жовтобрюх.- Київ: Наук. думка, 1984. – 255 с.
107. *Журавлев В.Р.* Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / В.К.Журавлев. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
108. *Завальнюк І.Я.* Когнітивізм і прагматизм у мові сучасної української преси / І.Я.Завальнюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). Збірник наукових праць. – Вінниця: ВДПУ, 2011. – Вип. 14. – С. 177-182.
109. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичні аспекти: [монографія] / І.Я.Завальнюк. – Вінниця: Нова книга, 2009. – 400 с.
110. *Загнітко А.* Активізаційні методики в сучасній вищій школі (за матеріалами викладання спеціальних курсів) [Текст]/ Анатолій Загнітко// Методичні студії: зб. наук.-метод. праць. – Вип. 2/ Укл.: А.Загнітко (відп.ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – С. 12-28.
111. *Загнітко А.П.* Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А.П.Загнітко. – Київ: НМК ВО, 1990. – 132 с.
112. *Загнітко А.* Організація самостійної роботи у Всеукраїнському віртуально-лінгвістичному діалозі: лінгвометодологічні та лінгвокомп'ютерні засади /Анатолій Загнітко // Українська мова і література в школах України. Вид-во «Педагогічна преса», 2015, № 12 (152). – С. 3-15.
113. Система і структура граматичних категорій дієслова / А.П.Загнітко. – Київ: НМК ВО, 1990. – 51 с.

114. *Загнітко А.П.* Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. / А.Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Т. 1. – 402 с.; т. 2. – 350 с.; т. 3. – 370 с.; т.4. – 388 с.
115. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А.П.Загнітко. – Київ: НМК ВО, 1990. – 64 с.
116. *Загнітко А.* Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки: науково-аналітичне видання [Текст]/ Анатолій Загнітко. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж (Донецьке відділення)», 2014. – 480 с.
117. *Загнітко А.* Теоретична граматики української мови. Синтаксис: [монографія]/ А.П. Загнітко. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
118. *Загнітко А.* Теоретична граматики української мови: синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2001. – 662 с.
119. *Загнітко А.* Теорія граматики і тексту: монографія [Текст]/ Анатолій Загнітко. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж (Донецьке відділення)», 2014. – 480 с.
120. *Загнітко А.П.* Теорія сучасного синтаксису: [монографія] / А.П.Загнітко. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 378 с.
121. *Загнітко А.П.* Центр і периферія іункціональної морфології / А.П.Загнітко. – [2-е вид., виправл. і доп.]. – Донецьк: ДонДУ, 2007. – 294 с.
122. *Звегинцев В.А.* Предложение и его отношение к языку и речи: [изд. 2-е, стереотип] / В.А.Звегинцев. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 312 с.
123. *Зеленько А.С.* Обґрунтування принципів структурно-семантичного дослідження мови / А.С.Зеленько // Вісник Львівського університету. Серія: Філологія. – 2004. – Вип. 34. Ч. 1. – С. 182-187.
124. *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
125. *Золотова Г.А.* К типологии простого предложения / Г.А.Золотова // Вопр. языкознания. – 1978. – № 3. – С. 49-61.
126. *Золотова Г.А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А.Золотова. – Москва: Наука, 1973. – 351 с.
127. *Золотова Г.А.* Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А.Золотова. – М.: Наука. 1988. – 440 с.
128. *Иванова Л.П.* Структурно-функциональный анализ простого предложения: [ионография] / Л.П.Иванова. – К.: Вища школа, 1991. – 167 с.

129. *Іваницька Н. Б.* Абсолютивні дієслова у позиції підмета в українській та англійській мовах / Н.Б.Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія: зб.наук, праць / відп. ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2001. – Вип. 3. – С. 172-175.

130. *Іваницька Н. Б.* Абсолютивно-релятивний потенціал українських дієслів у проекції на структуру речення // *Ucrainica II. Současna Ukrajiniatika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník článků. 3 Olomoucké symposium ukrajiništů. 1 část.* – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. – С. 269–274.

131. *Іваницька Н.Б.* Автосемантизм дієслова і семантико-синтаксична структура речення / Н.Б.Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія: зб.наук, праць / відп. ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2003. – Вип. 5. – С. 41-46.

132. *Іваницька Н.Б.* Автосемантизм як інтегральний параметр абсолютивного дієслова / Н.Б.Іваницька // *Humanitar elmsrin oyrnsilmasinin actual problemlari (Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук). Ali msktablgrasasi elmi maqalabr masmuasi / buraxilisa masul T.H.Cafbrov.* – Baki: Mutsrcim, 2009. – VI buraxilic. – S. 87-93.

133. *Іваницька Н.Б.* Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика: [монографія] / Н.Б.Іваницька. – Вінниця: СПД Главацька, 2011. – 636 с.

134. *Іваницька Н.Б.* До питання зумовленості валентності дієслова його семантичним потенціалом / Н.Б.Іваницька // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: зб. наук, праць Рівненського державного гуманітарного університету / відп. ред. К.Ф.Шульжук. – Рівне: Вид-во РДГУ, 2005. – Вип. 13. – С. 100-102.

135. *Іваницька Н.Б.* Контрастивна синтагматика українських та англійських дієслівних систем у реченнєтвірному аспекті/ Н.Б.Іваницька // Типологія та функція мовних одиниць: наук. ж. [редкол.: Н.М.Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2014. – № 1. – С. 105-116.

136. *Іваницька Н.Б.* Міжмовна специфіка вияву генералізації семантики в англійських та українських дієсловоназвах / Н.Б.Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. праць/ гол. ред. Н.Л.Іваницька. 2013. – Вип. 17. – С. 275-283.

137. *Іваницька Н. Б.* Семантичні особливості абсолютивних дієслів

на позначення фізичного стану / Н.Б.Іваницька // Південний архів. Філологічні науки: зб. наук. праць.– Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – Вип. 14. – С. 154-158.

138. *Іваницька Н.Б.* Синтагматичні виміри українських та англійських дієслівних слів: корелятивний синтетизм/ Н.Б.Іваницька // Теоретична і дидактична філологія: збірник наук. праць. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич. 2013. – Вип. 16. – С. 112-121.

139. *Іваницька Н.Б.* Синтагматичні виміри українських та англійських дієслівних слів: корелятивний синтетизм/ Н.Б.Іваницька // Теоретична і дидактична філологія: збірник наук. праць. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич. 2013. – Вип. 16. – С. 112-121.

140. *Іваницька Н.Б.* Функціонально-семантична класифікація слів в українській та англійській мовах: [монографія]/ Н.Б.Іваницька. – К.: КНТУ, 2004. – 194 с.

141. *Іваницька Н. Б.* Функціонально-семантичні параметри автосемантичних дієслів української мови: дис...кандидата філол. наук: 10.02.01 / Н. Б. Іваницька; Вінницьк. держ. пед. ун-т. – Вінниця, 1999. – 198 с.

142. *Іваницька Н. Л.* Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 97–104.

143. *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові / Іваницька Ніна Лаврентіївна: [монографія]. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.

144. *Іваницька Н.Л.* Денотативно-категорійне тлумачення ознаки «автосемантизм/синсемантизм» у сфері повнозначних слів української мови/ Н.Л.Іваницька// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. праць / гол. ред. Н.Л.Іваницька. – 2012. – Вип. 15. – С. 11-16.

145. *Іваницька Н.Л.* Докатегорійне – категорійне тлумачення ознаки «автосемантизм/синсемантизм» у сфері повнозначних слів української мови / Н.Л.Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). Збірник наукових праць. – Вінниця: ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – С. 15-20.

146. *Іваницька Н.Л.* Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу / Н.Л.Іваницька // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія:

Філологія: зб. наук. пр. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т, 2003. – Вип. 5. – С. 46-51.

147. *Іваницька Н.Л.* Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка / Н.Л. Іваницька // Мовознавство. – 1985. – №1. – С. 39–43.

148. *Іваницька Н.Л.* Контекстуальна зумовленість дистрибутивних параметрів повнозначних слів / Н.Л.Іваницька // Граматика слова і граматики мови: збірник наукових праць, присвячений ювілею доктора філол. наук, професора, члена-коресп. НАН України Вихованця І.Р. – Донецьк: ДонПУ, 2005. – С. 48-60.

149. *Іваницька Н.Л.* Непоширене речення в українській мові / Н.Л.Іваницька // Укр. мова і літер. в шк. – 1984. – № 2. – С. 31-34.

150. *Іваницька Н.Л.* Повнозначне слово в його проекції на денотат / Н.Л.Іваницька // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 48-57.

151. *Іваницька Н.Л.* Повнозначне слово в його проекції на денотат: [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Н.Л.Іваницька. Вінниця: ВДПУ, 2007. – 82 с.

152. *Іваницька Н.Л.* Повнозначне слово в синтаксисі: традиція й оновлені теорії / Н.Л.Іваницька // Граматики слов'янських мов: основи типології і характерології = Grammar of Slavonic Languages: foundation and characterology. Тематичний блок: Матеріали XV Міжнародного з'їзду славістів (20.08 – 27.08.2013 р., Мінськ, Республіка Білорусь). – К., 2013. – С. 65-68.

153. *Іваницька Н.Л.* Повнозначне слово у сучасних наукових інтерпретаціях/ Н.Л.Іваницька // Мова. Культура. Комунікація: образ майбутнього в картинах світу та знакових системах: Матеріали 4-ї Міжнародної наукової конференції. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. 2013. – С. 67-69.

154. *Іваницька Н.Л.* Розширення семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів / Н.Л.Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. праць. – Вінниця: ТОВ фірма «План». – 2004. – Вип. 20.

155. *Іваницька Н.Л.* Семантичні єдності повнозначних слів у терміносистемі сучасного теоретичного синтаксису / Н.Л.Іваницька // Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження: Програма, матеріали та тези доповідей Всеукр. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження проф. І.І.Слинька / Відп. за вип. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 66-67.

156. *Іваницька Н.* Синтагматика українського дієслова і синтаксичний аналітизм: [монографія] / Н. Іваницька. Вінниця: ВДПУ, 2012. – 180 с.

157. *Іваницька Н.Л.* Складений присудок як синтаксична структура / Н.Л.Іваницька // Синтаксис словосполучення і простого речення. – Київ: Наук. думка, 1975. – С. 59-84.

158. *Іваницька Н.Л.* Сучасна граматична наука: традицій й оновлені орієнтири / Ніна Іваницька // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. праць / [за заг. ред. В. В. Левицького]. – Вип. 3, Ч. 1. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – С. 241–244.

159. *Іваницька Н.Л.* Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці. Науково-методичний посібник / Ніна Лаврентіївна Іваницька. – Вінниця: ВДПУ. 2009. – 260 с.

160. *Іваницька Н.Л.* Теоретичний синтаксис української мови / Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2002. – Ч. 1. – 169 с.

161. *Іваницька Н.Л.* Член речення як синтаксична категорія / Н.Л.Іваницька // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія: [зб. наук. пр.]. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 70-73.

162. *Іваницька Н.* Явище аналітизму в сфері вираження компонентів формально-синтаксичної структури речення / Н.Іваницька // Мова у дзеркалі особистості. Філологічні дослідження, присвячені 80-річчю професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – С. 292-298.

163. *Иваницкая Н.Л.* Сочетаемость свойства знаменательных слов украинского языка и компонент формально-синтаксической структуры предложения / Н.Л.Иваницкая // Humanitar Elmerin otreniemleri actual problemleri = Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. – Azerbaijan Respublikasy Tehsil Nazirliyi Baki Slavyan Universiteti, Baki, 2013. – № 1. – С. 81-87.

164. *Іваницька Ніна, Іваницька Наталя.* Багатомірність синтагматичних параметрів української та англійської дієслівних систем / Іваницька Н., Іваницька Н. // Мовний простір граматики: актуальні студії: зб. наук. праць/ Донецький національний університет [наук. ред. Н.О.Вінтопів]. – Донецьк: ДонНУ, 2014. – На честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка. – С. 414-420.

165. *Кадомцева Л.О.* Українська мова: Синтаксис простого речення / Л.О.Кадомцева. – К.: Вища школа, 1985. – 127 с.

166. *Каленич В.М.* Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. М. Каленич. – К., 2007. – 20 с.
167. *Калинин И.А.* Морфология глагола / И.А.Калинин. – Горький, 1957. – 118 с.
168. *Калько М.* Аспектуальність: категоризації, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: [монографія] / М.І.Калько. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
169. *Каранська М.У.* Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посібник / М.У.Каранська. – К.: НКМ ВО, 1992. – 400 с.
170. *Касевич В.Б.* Семантика. Синтаксис. Морфология / В.Б.Касевич. – М.: Наука, 1988. – 309 с.
171. *Кацнельсон С.Д.* Категории языка и мышления. Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
172. *Ковалева Л.М.* О так называемом абсолютивном употреблении переходных глаголов в современном английском языке / Л.М.Ковалева // Проблемы английской филологии: сб. научн. тр. Иркутского ун-та, 1970. – Вип. 2. – С. 110-117.
173. *Ковалик І.І.* Вчення про словотвір: Вибрані праці / Іван Іванович Ковалик. – Львів, 2007. – Ч. 1. – С. 21-169.
174. *Коваль А.П.* Слово про слово / Коваль А.П.. – Київ. Радянська школа, 1986. – 384 с.
175. *Коваль Л. М.* Інформативно недостатні слова в українській мові: семантика, функції : дис. ... кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 / Л. М. Коваль; Вінницьк. держ. пед. ун-т. – Вінниця, 2004. – 201 с.
176. *Колібаба Л.* Структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій дієслів словотвірної категорії стану / Лариса Колібаба// Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – Вип.22. – С. 174-178.
177. *Кононенко В.И.* Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке / В.И.Кононенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 143 с.
178. *Космеда Т.А.* Денотат, конотація й аксіосемантика у проекції на лексико-семантичні відповідники російської та української мов / Т.А.Космеда // Мовознавство. – 1997. – № 4-5. – С. 58-63.
179. *Костусяк Н.М.* Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників: [монографія] / Н.М.Костусяк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. Держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.

180. *Котелова Н.З.* Значение слова и его сочетаемость / Н.З.Котелова. – Л.: Наука, 1975. – 164 с.
181. *Кочан І.* Трактуння моделі та структури тексту / І.Кочан // Мовний простір граматики: актуальні студії. зб.наук. праць / Донецький національний університет; наук. ред. М.О.Вінтонів. – Донецьк: ДонНУ, 2014. На честь 60-річчя член-кореспондент НАН України Анатолія Загнітка. – С. 285 – 290.
182. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство / М.П.Кочерган. – К.: Академія, 1991. – 288 с.
183. *Кочерган М.П.* Лексична сполучуваність і семна структура слова / М.П.Кочерган // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 25–32.
184. *Кочерган М.П.* Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) / М.П.Кочерган. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львівському ун-ті, 1980. – 183 с.
185. *Кубик М.* Модели двусоставных глагольных предложений русского языка в сопоставлении с чешским / М.Кубик. – Прига, 1977. – 152 с.
186. *Кубрякова Е.С.* Части речи в ономаσιологическом освещении / Е.С.Кубрякова. – М.: Наука, 1978. – 115 с.
187. *Кубрякова Е. С.* Язык и знание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
188. *Кульбабська О.В.* Вторинна предикація в простому реченні: [монографія] / О.В.Кульбабська. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
189. *Курилович Е.* Очерки по лингвистике / Е.Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
190. *Кучеренко І.К.* Теоретичні питання граматики української мови: морфологія / І.К.Кучеренко. – [2-ге вид., уточн. і доп.]. – Вінниця: «Поділля – 2000», 2003. – 464 с.
191. *Лев Л.С.* Про моделювання структури словосполучень сучасної англійської мови / Л.С.Лев / Структура мови і статистика мовлення. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 128-137.
192. *Ледней О.Ф.* Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.Ф.Ледней. – Одеса, 2003. – 19 с.
193. *Лекант П.А.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П.А.Лекант. – М.: Высш. школа, 1986. – 176 с.
194. *Леута О.І.* Моделі речень та особливості їх структурно-семантичної організації / О.І.Леута // Наукові записки Вінницького держ.

пед. ун-ту. Серія: Філологія: зб. наук. пр. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т, 2002. – Вип. 4. – С. 114-120.

195. *Леута О.І.* Синтетичні та аналітичні предикати в структурі речення / О.І.Леута// Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. – Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 2008. – Вип. 6. – С. 37-44.

196. *Леута О.І.* Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія] / О.І.Леута. – Київ: Такі справи, 2008. – 208 с.

197. *Лингвистический энциклопедический словарь* / ред. Н.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

198. *Ломтев Т.П.* Структура предложения в современном русском языке / Т.П.Ломтев. – М.: МГУ, 1979. – 198 с.

199. *Малащенко В.П.* Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке / В.П.Малащенко. – Ростов-на-Дону: Рост. ун-т, 1972. – 172 с.

200. *Манакин В.Н.* Сопоставительная лексикология: [монографія] / В.Н.Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с.

201. *Мартіна О.В.* Семантико-синтаксична структура речення з інтерперсональними дієсловами: автореф. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В.Мартіна. – К., 2007. – 19 с.

202. *Марчук Л.М.* Категорія градації в сучасній українській літературній мові: автореф. на здобуття наук, ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.М.Марчук. – К., 2008. – 32 с.

203. *Масицька Т.Є.* Граматична структура дієслівної валентності: [монографія] / Т.Є. Масицька. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208 с.

204. *Масицька Т.Є.* Особливості реченневих конструкцій з імпліцитною суб'єктною семантикою/ Т.Є.Масицька// Вісник Черкаського університету. – Серія: Філологія. – 2011. – Вип. 213. – С. 65-70.

205. *Маслов Ю.С.* Очерки по аспектологии / Ю.С.Маслов. – Л.: Изд-во во Ленинградск. ун-та, 1984. – 263 с.

206. *Матвієнко Т.І.* Облігаторність та факультативність елементів валентної моделі дієслів / Т.І.Матвієнко // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 56-58.

207. *Матвіяс І.Г.* Іменник в українській мові / І.Г.Матвіяс. – Київ: Рад. школа, 1974. – 184 с.

208. *Межов О.Г.* Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: [монографія] / О.Г.Межов. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
209. *Межов О.* Об'єктна мінімальна семантико-синтаксична одиниця у формі знахідного відмінка/ О.Г.Межов// Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологія. Мовознавство. – 2011. – Вип. 1. – С. 90-91.
210. *Мельник І.А.* Функційна специфіка й валентна актантна деривація ступеньованих відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів / І.А.Мельник // Мовний простір граматики: актуальні студії: [зб. наук. пр. на честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка]. – Донецьк: ДонДУ, 2014. – С. 147-154.
211. *Мельничук О.С.* Розвиток структури слов'янського речення / О.С.Мельничук. – Київ: Наук. думка, 1966. – 324 с.
212. *Мельчук І.А.* Опыт теории лингвистических моделей «смысл → текст» / И.А.Мельчук. – М.: Наука, 1977. – 314 с.
213. *Мещанинов И.И.* Глагол / И.И.Мещанинов. – Л.: Наука, 1982. – 372 с.
214. *Мещанинов И.И.* Члены предложения и части речи / И.И.Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 387 с.
215. *Мигирин В.Н.* Очерки по теории процессов переходности в русском языке: [учебное пособие для студентов]/ В.Н.Мигирин. – Бельцы, 1971. – 199 с.
216. *Мірченко М.В.* Вибрані праці з категорійної граматики та лінгвотекстології / М.В.Мірченко. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. – 256 с.
217. *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій: [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
218. *Мірченко М. В.* Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення простого речення) / М.В.Мірченко. – Київ: ІЗМН, 1997. – 100 с.
219. *Мова і час.* Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.
220. *Мозгунов В. В.* Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.В.Мозгунов. – Донецьк, 1997. – 22 с.
221. *Москальская О.И.* Проблемы синтаксического моделирования в синтаксисе // Вопросы языкознания. – 1973. – № 6. – С. 33-43.

222. *Мразек Р.* Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы / Р.Мразек // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 52-64.

223. *Мустайоки А.* Теория функционального синтаксиса: От семантических структур к языковым средствам: [монография] / Арто Мустайоки. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.

224. *Мухин А.М.* Валентность и сочетаемость глагола / А.М.Мухин. // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 52-64.

225. *Мухин А.М.* Структура предложений и их модели / А.М.Мухин. – Л.: Наука, 1968. – 231 с.

226. *Никитин В.М.* Основы учения о второстепенных членах предложения / В.М.Никитин // Исследование по семантике и семантические аспекты языка. – Уфа, 1985. – С. 102-108.

227. *Овчинникова І.І.* Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.01 / І.І.Овчинникова; Київ. держ. пед. ін-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1993. – 23 с.

228. *Ожоган В.М.* Займенникові слова у граматичній структурі української мови: [монографія] / В.М.Ожоган. – Київ: Вид-во Ін-ту укр. мови, 1997. – 231 с.

229. *Ожоган В.М.* Транспозиційні процеси у складі прономінативних слів / В.М.Ожоган // Граматика слова і граматика мови: [зб. наук. пр., присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматика та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р.Вихованця]. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 97-114.

230. *Озерова Н.Г.* Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н.Г.Озерова. – Киев: Наук. Думка, 1990. – 192 с.

231. *Оравец Л.* К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении/ Л.Оравец // Единицы разных уровней грамматического строя языка в их взаимодействии. – М., 1969. – С. 176-187.

232. *Пасічник І.А.* Категорія валентності предикативних прикметників: [монографія] / І.А. Пасічник. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 183 с.

233. *Перебийніс В.І.* Системні та функціональні характеристики мовних одиниць/ В.І.Перебийніс// Вісник ХНУ. – 2004. – № 635. – С. 138-141.

234. *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

235. *Пірус Г.О.* Предикати відношення в українській мові:

семантико-граматичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.О.Пірус. – К., 2004. – 15 с.

236. *Плунгян В.А.* Грамматические категории, их аналоги и заместители: автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. філол. наук: спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика» / В.А.Плунгян. – Москва, 1998. – 49 с.

237. *Плунгян В.А.* Общая морфология: Введение в проблематику / В.А.Плунгян. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.

238. *Плунгян В.А.* Почему языки такие разные / В.А.Плунгян. – 2-е изд., испр. – М.: Азбуковник, 2001. – 303 с.

239. *Плющ М.Я.* Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: [підручник] / М.Я.Плющ. – [2-е вид., доп.]. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 327 с.

240. *Плющ М.Я.* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1986. – 176 с.

241. *Попенко О.М.* Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.М.Попенко. – К., 2005. – 23 с.

242. *Попова І.С.* Структурні моделі тексту як синтаксичної одиниці / І.С.Попова // Філологія. Мовознавство. Наукові праці. – Том 98. – Випуск 85, 2009. – С. 68-71.

243. *Попова І.С.* Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): [монографія] / І.С.Попова. – Д.: Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.

244. *Потебня А. А.* Из записок по русской граматике: В 4 т. / А. А. Потебня. – М.: Просвещение, 1977. – Т.4. Вып. 2. Глагол. – 406 с.

245. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А.А. Потебня. – М.: Лабиринт Пресс, 2010. – 240 с.

246. Предикат у структурі речення: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В.І.Кононенка. – Київ; Івано-Франківськ; Варшава, – 2010. – 408 с.

247. *Прокопович Н.Н.* Словосочетание в современном русском литературном языке / Н.Н.Прокопович. – М.: 1966. – 400 с.

248. *Прокопчук Л.В.* Проблема порядку слів у теоретичному й прикладному мовознавстві // Мовознавчий збірник: Зб. наук. праць // МОН України. Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького [відп. ред. Г.І.Мартінова]. – Черкаси, 2014. – Вип. 19. – С. 239-243.

249. *Распопов И.П.* Основы русской грамматики: Морфология и синтаксис / И.П.Распопов, А.М.Ломов. – Воронеж: Воронеж. ун-т, 1984. – 351 с.
250. *Распопов И.П.* Строение простого предложения в современном русском языке / И.П.Распопов. – М.: Просвещение, 1970. – 192 с.
251. *Розенталь Д.Э. Теленкова М.А.* Словарь-справочник лингвистических терминов Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
252. *Руденко Л.М.* Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 / Л.М.Руденко; Київськ. ун-т. – К., 1996. – 52 с.
253. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова / В.М.Русанівський. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
254. *Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики В.М.Русанівський. – Київ: Наук. думка, 1988. – 240 с.
255. *Русская грамматика* / под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1982. – Т.2: Синтаксис. – 709 с.
256. *Русская грамматика*: В 2т. – Прага: Academia, 1979. – 1092 с.
257. *Савчук Т. В.* Релятивні дієслова в українській мові: семантика, функція: дис. .... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Савчук Тетяна Василівна. – Вінниця, 2006. – 223 с.
258. *Савчук Т.В.* Моделювання дієслівних словосполучень з дієсловами синсемантичної семантики / Т.В.Савчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2003. Випуск 6. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С. 312-319.
259. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О.Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – 712 с.
259. *Семантические типы предикатов* / [отв. ред. О.Н.Селиверстова]. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
260. *Ситар Г.В.* Моделі речень із предикатами відношення частини й цілого в українській мові: [монографія] / Ганна Ситар. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 238 с.
261. *Слинько І. І.* Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) / І.І.Слинько // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22-29.

262. *Слинько І. І.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
263. *Слободинська Т.С.* Категорія атрибутивності в українській мові: особливі аспекти функціональної взаємодії: [монографія] / Т.С. Слободинська. – Вінниця. ТОВ фірма «Планер», 2014. – 245 с.
264. *Слободинська Т.С.* Теоретична модель поняття «смысл мовленнєвого твору» / Т.С.Слободинська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). Збірник наукових праць. – Вінниця: ВДПУ, 2011. – Вип. 14. – С. 205-210.
265. *Словник іномовних слів.* За редакцією члена-кореспондента АН УРСР О.С.Мельничука. Головна ред. УРС АН УРСР. – Київ, 1974. – 775 с.
266. *Словник української мови:* в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т.1-11.
267. *Слово и грамматические законы языка.* Глагол / [отв. ред. Н.Ю.Шведова, В.В.Лопатин]. – М.: Наука, 1989. – 296 с.
268. *Соколова С.О.* Префіксальні дієслова у системі міжрівневих мотиваційних відношень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / С.О.Соколова; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2004. – 35 с.
269. *Соколова С.О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові: [монографія] / С.О.Соколова. – Київ: Наук. думка, 2003. – 283 с.
270. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О.Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
271. *Сологуб Н.М.* Синтаксична варіантність прийменниково-відмінкових конструкцій місцевого відмінка / Н.М.Сологуб // Синтаксис словосполучення і простого речення. – Київ: Наук. думка, 1975. – С. 115-120.
272. *Соссюр Ф.* Курс загальної лінгвістики / Ф. Соссюр. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
273. *Степаненко М.І.* Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення: [монографія]/ М.І.Степаненко. – Київ: Укр. мовно-інформ. Фонд, 1997. – 216 с.
274. *Степаненко М.І.* Обов'язкова і факультативна сполучуваність прикметників сучасної української мови / М.І.Степаненко // Українське мовознавство. – 1988. – Вип. 15. – С. 55-62.

275. *Степанов Ю.С.* Имена. Предикаты. Предложения / Ю.С.Степанов. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
276. *Стишов О.А.* Оновлення сучасного українського лексикону / О.А.Стишов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. – Вінниця: ТОВ «Планер», 2010. – Вип. 12. – С. 23-27.
277. *Соссюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – Київ: Основи, 1998. – 324 с.
278. *Супрун А.В.* Грамматика и семантика простого предложения / А.В.Супрун. – М.: Наука, 1977. – 252 с.
279. *Супрун А.Е.* Грамматические свойства слов и части речи / А.Е.Супрун // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). – Л.: Наука, 1968. – С. 208-218.
280. *Сучасна лінгвістика.* Термінологічна енциклопедія / [О.І.Селіванова]. – Полтава: Довкілля К, 2006. – 716 с.
281. *Сучасний словник іноземних слів* / [уклад. М.П.Коломієць]. – К.: Довіра, 2006. – 190 с.
282. *Сучасна українська мова: Довідник* / Л.Ю.Шевченко, В.Р.Різун, Ю.В.Лисено / За ред. О.Д.Пономарьова. – К.: Вища школа, 1993. – 279 с.
283. *Сучасна українська література мова* [А.П. Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.]; за ред. А.П.Грищенка. [2-е вид., перероб. і доп.]. – Київ: Вища шк., 1997. – 493 с.
284. *Сучасна українська література мова* / [за заг. ред. М.Я. Плющ]. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
285. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / [за заг. ред. І.К.Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
286. *Сучасна українська література мова: Синтаксис* / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
287. *Тараненко О.О.* Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): [монографія] / О.О.Тараненко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 248 с.
288. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса / Л.Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
289. *Тимкова В.А.* Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: [монографія] / В.А.Тимкова. – Київ: Кондор, 2005. – 134 с.
290. *Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы* / под ред. Л.Г.Бабенко. – М.: АстПресс, 1999. – 704 с.

291. *Удовиченко Г.М.* Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г.М.Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – 227 с.
292. *Українська мова: енциклопедія.* – К.: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
293. *Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів* / [С.Я.Єрмоленко, С.П.Бибик, О.Г.Тодор]. – К.: Либідь, 2006. – 221 с.
294. *Уорф Б.Л.* Грамматические категории / Б.Л.Уорф // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 44-51.
295. *Філософський енциклопедичний словник* / [гол. ред. В.Шинкарука]. – Київ: Абрикос, 2002. – 742 с.
296. *Фортунатов Ф.Ф.* Избранные труды: в 2 т. / Ф.Ф.Фортунатов. – Москва: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – 450 с.; 1957. – Т. 2. – 471 с.
297. *Холодович А.А.* Проблемы грамматической теории / А.А.Холодович. – Л.: Наука, 1979. – 304 с.
298. *Цой А.А.* Лексико-грамматическая и лексико-семантическая сочетаемость слов в современном русском языке / А.А.Цой. – Самарканд: СамГУ, 1978. – 78 с.
299. *Чейф У.Л.* Значение и структура языка / У.Чейф. // [пер. с англ. Г.С.Щура]. – Москва: Прогресс, 1975. – 432 с.
300. *Чеснокова Л.Д.* Синкретизм в сфере членов предложения / Л.Д.Чеснокова // Филологические науки. – 1988. – № 4. – С. 41-47.
301. *Шабат-Савка С.М.* Категорія комунікативної інтенції в українській мові: [монографія] / С.Т.Шабат-Савка. – Чернівці: «Букрет», 2014. – 412 с.
302. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка / А.А.Шахматов. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
303. *Шведова Н.Ю.* Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? / Н.Ю.Шведова // Вопр. языкознания. – 1968. – № 2. – С. 39-50.
304. *Швець І.Р.* Синтаксичні функції інфінітива в сучасній українській літературній мові / І.Р.Швець. – Одеса: Одеськ. ун-т, 1972. – 58 с.
305. *Шинкарук В.Д.* Категорії модусу і диктуму у структурі речення: [монографія] / В.Д.Шинкарук. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
306. *Шитик Л.В.* Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: [монографія] / Л.В.Шитик. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2014. – 474 с.

307. *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

308. *Штофф В.А.* Моделирование и философия / В.А.Штофф. – М.;Л.: Наука, 1966. – 302 с.

309. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови: [підручник] / К.Ф.Шульжук. – Київ: Вид. центр «Академія». 2004. – 408 с.

310. *Щерба Л. В.* Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 186 с.

х

х

х

311. *Brinkmann H.* Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung. – Dusseldorf, 1962. – 654 s.

312. *Halliday A.* Introduction to Functional Grammer. G.B.Edward Arnold, 1990. – 419 p.

313. *Helbig G., Schenkel W.* Worterbuch zur Valenz und Distribution deutschen Verben. – Leipzig, 1974. – 458 s.

314. *Rot J.* On Crucial Problems of the English Verb. – Franfurh am Main, 1998. – 248 p.

315. *Taylor J.R.* Linguistic categorization. – Oxford, 1995. – 324 p.

316. *Valency and Semantic Eases* / Ad. by Ghon L.-N.-etc.: Acad. press, 1990. – 124 p.

317. *Wierzbicka A.* The Semantics of Grammar. – Amsterdam, 1988. – 618 p.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ п е р ш и й. ЛІНГВАЛЬНА СУТНІСТЬ ДЕНОТАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ПОВНОЗНАЧНОГО СЛОВА.....	7
1.1. Повнозначне слово в категорійному вимірі «автосемантизм/синсемантизм».....	16
1.2. Сучасна металінгвістична інтерпретація автосемантичних-синсемантичних параметрів повнозначних слів.....	24
1.3. Розмежування автосемантичних/ синсемантичних словоназв денотатів способом «елімінування».....	33
1.4. Явище автосемантизації в системі повнозначних словоназв денотатів	37
1.5. Синкретизм у сфері значеннєвих варіантів категорії «автосемантизм/синсемантизм» повнозначної словоназви денотата.....	46
РОЗДІЛ д р у г и й. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВНОЗНАЧНОГО СЛОВА В НОМІНУВАННІ ДЕНОТАТА.....	54
2.1. Повнозначне слово з позиції ономасіології.....	54
2.2. Семантичний обсяг повнозначної словоназви в аспекті її ресурсоспроможності номінувати денотат.....	59
2.2.1. Семантичний обсяг деяких часто вживаних словоназв предметних денотатів.....	78
2.2.2. Специфіка актуалізації ознак атрибутивності прикметникових словоназв у приіменниковій позиції	87
2.3. Денотативно-номінативна природа лінгвістичних терміноутворень	94
2.4. Словесні номінації денотатів у мовознавчому дискурсі (на прикладі словоназви «модель»).....	101
2.5. «Приховані семи» в повнозначних словоназвах денотатів	108
2.6. Ускладнення структури словесних номінантів денотатів неповнозначними словами.....	118

РОЗДІЛ третій. ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА КОМПОНЕНТ РЕЧЕННЯ.....	121
3.1. Повнозначне слово в складі власне-словосполучень та невласне-словосполучень.....	121
3.2. Повнозначне слово в семантичній єдності.....	124
3.3. Повнозначне слово в складі граматикалізованої семантичної єдності.....	132
3.4. Граматикалізована семантична єдність повнозначних слів трьохелементної будови.....	138
3.5. Повнозначне слово і компонент речення (член речення).....	144
3.5.1. Повнозначне слово і обов'язковий прислівний компонент речення.....	144
3.5.2. Прикметникова словоназва атрибутивного денотата і обов'язковий прислівний компонент речення...	154
3.5.3. Повнозначне слово і факультативний прислівний компонент речення.....	163
3.5.4. Повнозначне слово і особливості формально-синтаксичного компонента речення з «подвійною залежністю».....	171
3.5.5. Повнозначне слово в структурі речень із детермінантами.....	181
3.5.6. Семантична кореляція словоназв денотатів у граматикалізованих семантичних єдностях – складених присудках із автосемантичними дієсловами.....	186
РОЗДІЛ четвертий. ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ МОДЕЛЮВАННЯ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	194
4.1. Повнозначне слово в непоширеному реченні.....	194
4.2. Повнозначне слово і моделювання структури простого двоскладного речення.....	203
4.2.1. Моделі двоскладних речень дієслівного типу без обов'язкових прислівних приприсудкових компонентів (Пн + Прд)	213
4.2.2. Моделі двоскладних речень дієслівного типу із обов'язковими прислівними приприсудковими компонентами (Пн + Прд + О ₁ ...).....	223

4.3. Моделі двоскладних речень недієслівного типу.....	228
<i>4.3.1. Предикативні моделі двоскладних речень недієслівного типу без обов'язкових прислівних компонентів приприсудкової залежності.....</i>	<i>231</i>
<i>4.3.2. Моделі двоскладних речень недієслівного типу з обов'язковими прислівними компонентами приприсудкової залежності.....</i>	<i>232</i>
ВИСНОВКИ.....	236
ЛІТЕРАТУРА.....	239

Ніна ІВАНИЦЬКА

**ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СУЧАСНИХ
КАТЕГОРІЙНИХ ВИМІРАХ**

Монографія

Підписано до друку 14.06.17.
Формат 64x90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 19,06.
Наклад 300 прим. Зам. № 18076.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000.
E-mail: info@tvoru.com.ua, <http://www.tvoru.com.ua>